

ELMi İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**V BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN**

M A T E R İ A L L A R I
(24 sentyabr 2021)

M A T E R I A L S
OF THE
V INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE
(24 September, 2021)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu
1.518

V BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN
M A T E R İ A L L A R I
(24 sentyabr 2021-ci il)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/3>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
With Impact Factor 1.518

M A T E R I A L S
OF THE
V INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE

(24 September, 2021)

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad
mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU / Azərbaycan

Sədr müavinləri:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, akademik, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, akademik, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, AMEA-nın müxbir üzvü, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Fırat Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Elcin AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Onur URAL, Selçuk Universiteti / Türkiyə

Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat institutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elçin İSGƏNDƏRZADƏ, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasiya Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiyə

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyatı Daşkənd Dövlət Univeristeti / Özbəkistan

Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selçuk Universiteti / Türkiyə

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman:

Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Scientific work"

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Xumar Şəmsi qızı Məmmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
xrmmmedova@mail.ru

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi mühit, bədii tərcümə, nəsr, poeziya*

Nakhchivan literary atmosphere and literary translation

Summary

The presented article discusses the issues of Nakhchivan literary environment and literary translation. It is noted that translation is a creation in itself, and the activities of representatives of the Nakhchivan literary environment in this area are exemplary. In general, during the independence period, some experience was gained in the literary environment of Nakhchivan, translations from German, English and French by our poets and writers Hamid Arzulu, Shirmammad Gulubeyli, Shamil Zaman who is famous as poet, prose-writer and translator were delivered to readers in the form of books and works were published in the press. The examples presented in the article once again prove the perfection of the writers' translation activities, their translations from German, English and French provide the Azerbaijani reader with full information about the society, people and their life of these peoples.

Key words: *Nakhchivan, literary atmosphere, literary translation, prose, poetry*

Ümumiyyətlə, bədii tərcümə dedikdə bir dildəki bədii əsərin başqa dilə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bədii tərcümənin tarixi isə hər bir ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Tərcüməçilik özü də yaradıcılıq hadisəsidir və ona görə də biz tərcüməçiliyə bədii yaradıcılığın bir növü kimi baxırıq. Son illər elmi ədəbiyyatşünaslığımızda bədii tərcümə sahəsində sistemli və eyni zamanda səmərəli işlər həyata keçirilməkdədir. Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin də bu sahədəki fəaliyyəti nümunəvi xarakter daşıyır. Qeyd edək ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bədii tərcümə sahəsində xeyli mühüm işlər aparılmışdır. Naxçıvan ədəbi mühitində özünü göstərən bədii tərcümə fəaliyyəti bu səmərəli işin tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. Bədii tərcümə elə bir sahədir ki, burada söhbət sadəcə dili bilməkdən getmir, eyni zamanda onu duymaq da lazımdır. Bu mənada dil duyumu bədii tərcümə prosesində ən vacib şərtədir və bu şərt hər iki dilə aid olmalıdır. Bu haqda filoloq, tərcüməçi Vilayət Hacıyev öz müsahibələrindən birində deyir: “Əgər bədii əsərin qüdrəti sözlə ifadə olunursa, deməli onu həm anlama, həm də ifadə prosesində duymaq lazımdır, yəni burada əsas məsələ yalnız “nə demək istəyir” deyil, həm də “necə deyir”dir”(1). Bu fikirlərdən aydın olur ki, bədii tərcümə işinə yaradıcı yanaşmaq lazımdır.

Qeyd edək ki, müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində artıq müəyyən təcrübə əldə olunmuşdur. Belə ki, şair və yazıçılarımızdan Həmid Arzulunun, Şirməmməd Qüdrətoğlunun alman və ingilis dillərindən etdiyi tərcümələr kitab şəklində oxuculara çatdırılmış və əsərlər mətbuatda çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən xatırladım ki, mərhum şairimiz Vəqif Məmmədovun, istedadlı şair Elxan Yurdoğlunun türk poeziyasından çevirdiyi tərcümələr ayrıca kitab şəklində oxuculara təqdim olunmuşdur. Son illərdə isə AMEA-nın müxbir üzvü, Əbülfəz Amanoğlunun dünya ədəbiyyatının korifeylərindən sayılan Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”-sini ilk dəfə olaraq dilimizə çevirməsi müsbət ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilir. Bir məsələni də diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, müxtər

respublikamızda yaşayıb-yaradan şair və yazıçılarımız əsərlərin böyük bir qismini orijinaldan tərcümə etmişlər. Əvvəllər, xüsusilə keçmiş sovetlər birliyi dövründə əsasən dilimizə olan tərcümələr rus dili vasitəsilə aparılmışdır. Bu da təbii ki, bəzi söz və ifadələrin dilimizə doğru düzgün şəkildə tərcüməsinə müəyyən mənada təsir göstərmişdir. Ancaq respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra orijinaldan tərcüməyə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, tərcümə işləri bu istiqamətdə artmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Yazıçılar Birliyinin Tərcümə Mərkəzi tərəfindən üç kitabdan ibarət olan “Dünyaya pəncərə” adlı almanax yüksək səviyyədə işlənərək oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Bu kitablara daxil olan əsərlərin böyük bir qismi orijinaldan edilən tərcümələrdir. Üç hissədən ibarət olan almanaxa xarici müəlliflərin yaradıcılığından şeirlər, hekayələr və dram əsərləri daxildir. Şeirlər toplanan hissəyə türk, rus, ingilis, fransız dilindən olan tərcümələr daxildir. Kitabın ingilis dilindən tərcümələr yer alan hissəsi demək olar ki, tamamilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şirməmməd Qulubəyliyə məxsusdur. Tərcüməçi burada Vilyam Şekspir, Tomas Mur, Corc Qordon Bayron, Lənqston Hyuz, Stivenson, Persi Bişi Şelli, Robert Berns, Koleric, Çarlz Makkey, Lonqfellou, Tomas Hud kimi məşhur ədiblərin şeirlərindən bədii tərcümələr təqdim etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çevirmələr orijinal mahiyyətini saxlamaqla yüksək səviyyəli bədii tərcümə keyfiyyətini özündə etivə etmiş nümunələrdir.

Ədəbiyyata əvvəlcə şeirlə gələn, daha sonra həm nəsr, həm də alman dilindən bədii tərcümə sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərən tərcüməçilərdən biri geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış, filologiya elmləri doktoru Həmid Arzuludur. Həmid Arzulu “Alman dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə zamanı poetik forma və üslubi xüsusiyyətlərin əks etdirilməsi prinsipləri” mövzusunda namizədlik (1988), “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri” mövzusunda doktorluq (2010) dissertasiyaları müdafiə etmişdir (3. 47). Həmçinin ədibin ədəbi əlaqələrə dair 30-dan artıq elmi məqaləsi, bir monoqrafiyası, “600 alman – Azərbaycan atalar sözləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu da Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi olan, filologiya elmləri doktoru Həmid Arzulunun ədəbi tərcümə sahəsində apardığı əhəmiyyətli və eyni zamanda dəyərli işlərdən xəbər verir. Həmid Arzulunun Efraim Lessinqdən “Əsgər səadəti”, “Emiliya Qalotti” faciəsi, “Minna fon Barnhell” komediyası, Bertold Brextdən “Üçüncü imperiya”, “Cuhud arvad”, “Ədalət məhkəməsi”, “Təbəşir xaç” kimi dram əsərləri, Stefan Şvayqdən “Novellalar”ın sanballı tərcümələri oxuculara çatdırılmışdır. Bu əsərlərin böyük bir qismi isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Tərcümə Mərkəzi tərəfindən hazırlanan “Dünyaya pəncərə” adlı kitabda öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, Həmid Arzulunun orijinaldan etdiyi tərcümələr öz mükəmməlliyi və alman müəlliflərinin üslubunun orijinallığının qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bunun nəticəsində oxucu ədibin tərcümələri ilə tanış olarkən əsərin gedişatı və məzmunundan əlavə onun dil və üslub cəhətdən bədiiilik, təbii axarlılıq və ahəngdarlığının da şahidi olur. Bir məsələni də diqqətə çatdıraraq ki, yazıçı-tərcüməçi Həmid Arzulu tərcümə etdiyi əsərlərdən həmişə xüsusi şövqlə bəhs edir. O, Naxçıvan Muxtar Respublikası Tərcümə Mərkəzi tərəfindən hazırlanan “Bir qadının həyatından 24 saat” adlı novellalar kitabının müqəddiməsində yazır: “Oxuculara təqdim olunan “Bir qadının həyatından 24 saat” novellası Stefan Şvayqın ən gözəl əsərlərindən biridir. Kədərli bir musiqi, poetik bir şeir kimi qulaqlarımızda səslənən bu əsəri M. Qorki məhəbbət haqqında, qadın hissləri haqqında yaranmış ən gözəl himn adlandırır.

Novella oxucularda təmiz sevgi, öz məhəbbətinə sadiqlik, humanizm kimi hissləri aşılrayır” (4. 4).

Qeyd edək ki, ədibin bədii ifadə və bədii təsvir vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməsi, tərcümədə seçilmiş söz və ifadələrin əsərin emosionallığını daha da artırması oxucuların romanı daha təsirli, daha duyğulu qəbul etməsinə şərait yaratmışdır.

Yazıçı-tərcüməçi Həmid Arzulunun Stefan Şvayqdən tərcümə etdiyi “Mürəbbiyə” novellası da eyni ruhla dilimizə çevrilmişdir. Novellada oxuyuruq: “Saatlarla o, hərəkətsiz oturaraq gözlərini bir nöqtəyə zilləyirdi. Qızlar pəncələri üstündə ətrafda gəzişir, ona mane olmağa çalışır, həmçinin dumanlı bir şəkildə qavrayırdılar ki, mürəbbiyə haradasa çox-çox uzaqlarda olan öz uşağı barəsində düşünür. Qəlblərinin dərinliyində baş qaldıran bu qaranlıq hissi getdikcə artıq ciddiliyini unutmuş, son dərəcə mehribanlaşmış və çox sevimli olmuş Froyləyinə qarşı onlarda daha möhkəm, daha qüvvətli bir məhəbbət yaradırdı. Adəti üzrə çevik, şux yerışı indi səngimmiş, hərəkətləri xeyli

ehtiyatkar olmuşdu. Onun davranışlarında usaqlar gizli bir kədər in hökm sürdüyünü açıq-aydın sezirdilər. Froyləyinin ağlamasını görməmişdilər, ancaq onun göz qapaqları həmişə qızarmış olurdu. Başa düşürdülər ki, Froyləyin onlardan öz kədərini gizlətməyə çalışır, onlar isə çarəsizlik içində çırpınırdılar ki, axı niyə ona kömək edə bilmirlər” (4. 131).

Ümumiyyətlə, Həmid Arzulunu digər tərcüməçilərdən fərqləndirən əsas cəhət nədən ibarətdir? Yazıçı-tərcüməçini digər müəlliflərdən fərqləndirən cəhət onun çevirmə zamanı düzgün müəllif və düzgün əsər seçimidir. Həmid Arzulu öz yazıçılıq ampulasına uyğun, xaraktercə dolğun və zəngin personajları olan əsərləri seçərək onu əxz etmiş və dilimizə tərcümə etmişdir. O, tərcümə zamanı Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə varmış, söz və ifadələri yerli-yerində, tam dolğunluğu ilə işlədərək yüksək bacarıq və qabiliyyət nümayiş etdirmişdir. Yuxarıda Həmid Arzulunun çevirdiyi tərcümələrdən təqdim olunan nümunələr ədibin tərcüməçilik fəaliyyətinin mükəmməlliyini bir daha sübuta yetirir. Onun alman dilindən etdiyi onlarla tərcümə alman cəmiyyəti, alman insanı və onun məişəti haqqında Azərbaycan oxucusuna dolğun informasiya verir.

Bütün bu fikirlər yazıçı-tərcüməçi Həmid Arzulunun təkcə bədii ədəbiyyata deyil, o cümlədən bədii tərcümə sahəsinə olan məhəbbət və marağını bir daha təsdiqləyir.

Məlumdur ki, geniş elmi-ədəbi ictimaiyyət arasında Şamil Zaman bir ədəbiyyatşünas, istedadlı şair və nasir, eyni zamanda bacarıqlı bir tərcüməçi kimi tanınır. Fransızcadan Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi görkəmli fransız yazıçısı Prosper Merimenin “Məhəbbət ilahəsi”, Qəzənfər Paşayevin tərtib etdiyi “Nostradamusun möcüzəli aləmi” kitabları Şamil Zamanın tərcüməçilik sahəsindəki uğurlu addımlarındandır. Ümumiyyətlə, ədib Prosper Merimedən başqa Viktor Hüqo, Onore dö Balzak, Aleksandr Dümanın əsərlərindən Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələrlə yüksək istedadlı və zəhmətkeş bir tərcüməçi olduğunu isbat etmişdir. Qədim Naxçıvan diyarında dünyaya göz açan Şamil Zamanı digər tərcüməçilərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri onun həmçinin doğma Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələri birbaşa fransız dilinə yüksək bədiiliklə tərcümə etməsidir. Şamil Zaman fransız dilinə onlarla tərcümələr etmişdir. O, həmçinin Məmməd Arazın “Dünya sənin, dünya mənim”, Elmira Qasımovanın “Xatirə”, Vaqif Məmmədovun “Zirvədən baxanda” kitablarını fransızcaya tərcümə etmiş və bu iş ölkəmizdə və Fransada rəğbətlə qarşılanmışdır. Görkəmli akademikimiz İsa Həbibbəylinin ön sözü ilə işıq üzü görən, içərisində Şamil Zamanın tərcümələrinin yer aldığı “Naxçıvanın şeir çələngi” antologiyasında Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir qolunu təşkil edən Naxçıvanda yaşayıb-yaradan hər şairdən beş şeir təqdim edilmişdir. Şeirləri fransızcaya tərcümə olunan və kitabda yer alan bu müəlliflərin adını olduğu kimi qeyd etmək yerinə düşər. Tərcüməçinin öz şeirləri də daxil olmaqla buraya Heyran xanım, Hüseyn Cavid, İslam Səfərli, Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli, Adil Babayev, Məmməd Araz, Elmira Qasımova, Vaqif Məmmədov, Zeqəm Vüqar, Siyafər Şabanoğlu, Rəhim Abdulla, İbrahim Yusifoğlu, Əbülfəz Muxtaroglu, Firudin Şimşək, Qafar Alışarlı, İsmayıl Rəhimli, Məmməd Əkbərli, Vaqif Əsrar, Xanəli Kərimli, İlyaz Fərəməzoğlu, Nazlı Hacı, Elman Həbib, Hüseyn Əzim, Hüseyn Fərəcoğlu, Xədicə Təbəssüm, Budaq Təhməz, İbrahim Oruc, Altay Tağızadə, Malik Məmmədov, Kəmalə Ağayeva, Cəfər Cəfərov, Əbülfəz Ülvi, İnqilab Orxan, Nəriman Zeynalzadə, Sadiq Məsiyev, Mahir Səmədov, Əziz Kərimoğlu, Lütfiyyə Əsgərzadə, Elxan Yurdoğlu, Qurban Məhərrəmoğlu, Muxtar Qasımzadə, Əhməd Əhmədov, Vaqif Kərimov, Arslan, Rahim Araz, Kəmaləddin Qədim, Asim Yadigar, Ələsgər Talıboğlu, Adil Qasimov, Zeynal Vəfa, Hacı Tofiz Seyidzadə, Elnur Əbülfəzoğlu, Süsən Kərimlinin şeirləri daxildir. Qeyd edək ki, bu şeir toplusu müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb yaradan şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığını əhatə edir. Bir faktı da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Şamil Zaman fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qustav Floberin “Salambo” romanını dilimizə tərcümə etmişdir və bu kitab Naxçıvan Muxtar Respublikası Yazıçılar Birliyinin Tərcümə Mərkəzi tərəfindən 2020-ci ildə nəşr olunmuşdur. Ədəbiyyata xüsusi yanaşma üsulu ilə yaxınlaşan, “Madam Bovari”, “Salambo”, “Hissi tərbiyə” romanları ilə dünya oxucularının diqqətini cəlb edən görkəmli fransız yazıçısı Qustav Floberin bu romanı Şamil Zaman tərcüməsində öz üslubu, dil keyfiyyəti və orijinallığını qoruyub saxlamışdır. Romandan tərcüməçinin yüksək məharətlə çevirdiyi bir nümunəyə baxaq: “Matho başını arxaya çevirmiş, gözlərini qıyaraq nəfəsini dərinədən dərir, sərin, küləkli havanı ciyərlərinə çəkirdi; o, qollarını geniş

açaraq bədənində yayılan bu nəşəni sanki daha da gözəl hiss etmək üçün barmaqlarını bədənində gəzdərərək tərəkəşdirirdi. İntiqam almaq hissi hər an ona hakim kəsilir, elə bil onu boğurdu. O, əlini ağzına sıxıb hönkürtü ilə ağlamasını güclə saxlayır, bu nəşədən məhrum olacaqmış kimi, mindiyi, addımlarını bir-birinə həmahəng atan, iri addımlarla irəliləyən dəvənin ovsarını əlindən buraxırdı. Matho yenə qəm dəryasına qərq olmuş, dərd-sərilə əlləşirdi; onun ayaqları sallanmışdı və altı qalın taxta səndəl ayaqqabıları otlara toxunaraq arası kəsilmədən səssiz çıxarırdı (2. 36)". Romandan təqdim olunan nümunədə Şamil Zamanın fransız dilindən çevirdiyi yüksək səviyyəli tərcümənin şahidi oluruq. Tərcüməçi söz və ifadələri xüsusi ustalıqla seçmiş, fransız söz və ifadələrinin dilimizdə təbii qarşılığını təqdim etmişdir. Söz və ifadələrdən yerli – yerində istifadə əsərin oxucular arasında rəğbətlə qarşılanmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, həm nəsr, həm də nəzm nümunələrinin Şamil Zaman tərcüməsində yüksək poetik nümunələrlə çevrilməsi, onun dil və ifadə cəhətdən səlisliyi ədibin bu sahədə olan yüksək istedadından xəbər verir. Təsədüfi deyil ki, Fransanın dövlət himni "Marselyoza" da dilimizə məhz Şamil Zaman tərəfindən tərcümə edilmişdir. Qeyd edək ki, Şamil Zamanın tərcüməsində nəzm nümunələrinin də özünəməxsus yeri vardır. Asim Yedigərin "Əlincə", "Dağlarla görüş", "Qara kağız", Vəqif Məmmədovun "Nədir bu körpənin günahı, Allah?", "Acı", "Xocalı", Elxan Yurdoğlunun "Ay müəllim", "Tələbə yataqxanasında", İlyas Fərməzovun "Sevgimin beşiyi Naxçıvanımdır", "Şair ömrü", "Naxçıvanım" şeirləri və bir sıra müəlliflərin şeirləri Şamil Zamanın fransızcaya çevirdiyi poetik nümunələr arasında diqqəti cəlb edir. Görkəmli akademikimiz İsa Həbibbəyli tərcüməçinin çevirdiyi "Naxçıvanın şeir çələngi" toplusuna yazdığı "ön söz"də qeyd edir: "Naxçıvanın şeir çələngi antologiya"sı Azərbaycanın ayrılmaz üzvi tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən şairlərin şeirlərinin fransızcaya orijinaldan ilk tərcümə toplusudur. Bu topludan qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan diyarının ətri gəlir. Antologiya Dədə Qorqud yurdu kimi tanınan, qədim obrazların dədə-baba məskənləri olan Naxçıvanın tarixi keçmişi və bugünkü yüksək inkişaf səviyyəsi haqqında obyektiv və ümumiləşmiş təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edə bilər. İnanırıq ki, ömrünün müdriklik çağını yaşayan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ustad tərcüməçi Şamil Zaman Azərbaycan ədəbiyyatının dünyada tanınması yollarında bundan sonra da yorulmadan və məsuliyyətlə çalışacaqdır" (5. 10). İnanırıq ki, Şamil Zaman Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb yaradan şair və yazıçıların əsərlərini fransızcaya tərcümə edəcək və bundan sonra da bu sahədə lazımi addımlar atılacaq.

Naxçıvan ədəbi mühitində bədii tərcümə işi ilə məşğul olan görkəmli tərcüməçilərimizdən biri də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyliydir. O, ingilis müəllifləri ilə yanaşı Amerika müəlliflərinin də yaradıcılığına müraciət edərək onların əsərlərindən bəzilərini dilimizə tərcümə etmişdir. Eyni zamanda Şirməmməd Qüdrətoğlu məşhur Amerika yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Ernest Heminqveynin bir neçə hekayəsini də dilimizə çevirmişdir. Qeyd edim ki, görkəmli yazıçının Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vəlif Talibovun sərəncamı ilə oxunması zəruri olan kitablar siyahısına daxil edilən "Qoca və dəniz" əsəri, "Əcəl zəngi", "Əlvida silah" kimi romanları Azərbaycan oxucularına yaxşı tanışdır. Şirməmməd Qüdrətoğlunun tərcüməsində məşhur yazıçı E. Heminqveynin hekayələri də rəğbətlə qarşılanmış, tərcüməçinin özünəməxsus sənətkarlıqla dilimizə çevirdiyi əsərlər oxucu arenasında yüksək səviyyəli bədii zövqü özündə etivə edə bilmişdir. Onun tərcümə etdiyi hekayələr "Dünyaya pəncərə" kitabında oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Burada Ernest Heminqveynin "Frənsis Makomberin qısa xoşbəxt həyatı", "Qatillər", "Yağış altında pişik", "Hindu qəsəbəsi", "İspaniyada şəhid olmuş amerikalıların xatirəsinə", "Bir gün çəkən intizar", "Təmiz, işıqlı olan yerdə" kimi hekayələri Şirməmməd Qüdrətoğlunun tərcüməsində yüksək səviyyədə işlənərək oxuculara təqdim olunmuşdur. Qeyd edim ki, Şirməmməd Qüdrətoğlu eyni zamanda tərcümə yaradıcılığında qədim ingilis ədəbiyyatının ən qədim və həcm etibarilə ən böyük nümunəsi olan "Beyəvulf" eposundan da tərcümələr etmiş və bu tərcümə də digər nümunələrlə yanaşı tərcüməçinin əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Hüseyn Həşimlinin elmi redaktorluğu ilə "Ürəkdən ürəyə" kitabı adı altında oxuculara təqdim olunan ingilisdilli poeziya nümunələrinin orijinaldan tərcüməsi toplusunda nəşr edilmişdir. Maraqlı faktlardan biri budur ki, kitabda müəllif tərcümə etdiyi nümunələri iki dildə - həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində oxuculara təqdim etmişdir. Tərcümələrlə tanış olarkən bir daha

görürük ki, yazıçı əsərin orijinallığını saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Qeyd edək ki, kitabda təqdim olunan hər nümunənin girişində mətnlə bağlı xülasə və ya müəlliflə bağlı qısa məlumat öz əksini tapıb. Kitabda diqqətmizi cəlb edən tərcümələrdən biri “Beyəvulf”dur. Dastan qədim ingilis dilində yazılmış ən böyük dastandır və 3182 sətirdən ibarətdir. Əsərin orijinaldan tərcüməsinin şahidi olmaq üçün “Beyəvulf”dan təqdim edilmiş hər iki parçaya diqqət edək:

In the darkness dwelt a demon-sprite,
Whose heart was filled with fury and hate
When he heard each night the noise of revel
Loud in the hall, laughter and strong (6. 23).

Yuxarıda təqdim olunmuş bu şeirin Şirməmməd Qulubəyli tərəfindən tərcümə olunmuş Azərbaycan variantına nəzər salaq:

Qaranlıqlar qoynunda yaşardı bir bədheybət,
Onun xəbis qəlbini doldurardı kin, nifrət
Ucalanda göylərə o məclisin şən səsi,
Gur gülüş şalələri, şaqraq qəlb tərənəsi (6. 24).

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəylinin tərcüməsində isə “Beyəvulf” dastanı tərcümə baxımından poetik zirvəni fəth etmişdir. Ümumiyyətlə, Şirməmməd Qulubəylinin tərcümələrinin Naxçıvanda müstəqillik illərində bədii tərcümə sənətinin inkişafında əsaslı xidmətləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, istedadlı şair Şirməmməd Qulubəyli bədii tərcümə sənətinin bütün incəliklərinə bələd olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz şairlik bacarığının üstünlüklərindən də məharətlə faydalanmışdır. Məhz buna görə onun ingilis dilindən olan tərcümələri ədəbi mühitdə maraqla qarşılanmışdır.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil bilən bədii yaradıcılıqla məşğul olan gənc şair və yazıçılarımızın öz qələmlərini bədii tərcümə sahəsində sınaqları bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsinə səbəb olar. Gənc şair və yazıçılarımız bədii tərcümə sahəsinə ciddi fikir verməli, özlərində tərcüməçilik vərdişi yaratmalıdırlar. Bu baxımdan dövlətimiz tərəfindən bu günkü gəncliyimizin qarşısında böyük imkanlar açılıb. Bunun davamı olaraq Naxçıvan Dövlət Universitetində 30 aprel, 2020-ci ildə “Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin inkişafında naxçıvanlı ziyalıların rolu” mövzusunda keçirilən onlayn konfrans dövlətimiz tərəfindən ədəbiyyatımıza, eləcə də Naxçıvan ədəbi mühitinə və bədii tərcümə sahəsinə göstərilən yüksək diqqət və qayğıdan xəbər verir.

Ümumiyyətlə, müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində bədii tərcümə sahəsindən çox danışmaq olar. Bədii tərcümə sahəsində fəaliyyət göstərən aparıcı müəlliflərin tərcüməçilik fəaliyyətinə nəzər salınması bu sahədə görülməli işlərin daha da inkişafına şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/337-vilayet-haciyevle-bedii-tercume-haqqinda-sohbet>
2. Qustav Flober. Salambo. Tərcümə edən: Şamil Zaman. Naxçıvan, 2020
3. Nərgiz İsmayılova. Naxçıvan ədəbi mühiti şərq-qərb kontekstində. Ankara, 2020
4. Stefan Şvayq. Novellalar. Bir qadının həyatından 24 saat. Naxçıvan, 2018
5. Şamil Zaman. Naxçıvanın şeir çələngi. Bakı, Elm və təhsil, 2014
6. Ürəkdən ürəyə. Şirməmməd Qüdrətoğlunun tərcüməsində. Naxçıvan, 2019

Sevinc Usub qızı Hüseynova
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
sevhuseyn@yahoo.com

İNSAN ALVERİ İLƏ MÜBARİZƏNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *insan alveri, beynəlxalq hüquq, Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıq, Avropa Şurası, global təhlükə, insan alverinin profilaktikası*

International legal basis of combating trafficking in human beings

Summary

On an international scale, the transnational organized crime of human trafficking has become a serious social problem that worries humanity. The current situation has made necessary to combine the efforts of states aimed at combating crime in the field of human trafficking.

It is for this purpose that in the XX century the UN, the Council of Europe and other international organizations adopted conventions, treaties and other normative legal acts aimed at implementing the full protection of individual freedom. Since then, human rights have become the subject of not only national, but also international legal regulation. The Republic of Azerbaijan, which attaches special importance to the fight against human trafficking, has rejected most of these international documents. The programs and concepts that provide for the fight against trafficking in human beings in international and national legal acts include three main areas of activity: prevention of trafficking in human beings, assistance to victims of trafficking in human beings, detection of criminal acts related to trafficking in human beings and punishment of criminals.

In order to fulfill the obligations arising from the international treaties to which the Republic of Azerbaijan has acceded in the field of combating human trafficking, including the Council of Europe Convention "on Combating Human Trafficking", taking into account international experience in this field, the relevant legislative acts were also improved.

Key words: *human beings, international law, Transnational Organized Crime, Council Of Europe, global threat, prevention of human trafficking*

Giriş

Dünyada insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması hər bir sivil dövlətin əsas məqsədlərindən birinə çevrildiyi müasir dövrdə insanın bir varlıq olaraq əşya kimi alqı-satqı predmetinə çevrilməsi, başqa sözlə insan alveri öz ictimai təhlükəliliyinə görə xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilmişdir. Buna görə də insan alveri cinayətləri öz ağır ictimai təhlükəliliyi və vurduğu zərərin miqyasına görə beynəlxalq ictimaiyyəti ciddi narahat edən problemlərdən birinə çevrilmişdir. Qul ticarəti və köləliklə mübarizənin tarixi qədim olsa da, elmi ədəbiyyatda insan alveri cinayətlərinin bir kriminal təzahür kimi çiçəkləndiyi dövr əsasən XX əsrin 70-ci illəri hesab edilir. Bir fenomen, mütəşəkkil cinayətkarlığın xüsusi təhlükəli növü kimi belə əməllər XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət almışdır.

Hansı ölkədə, nə vaxt baş verməsindən, milli və ya beynəlxalq mahiyyət daşımasından asılı olmayaraq kriminal təzahür kimi insan alveri cinayətləri oxşar hərəkətlərlə, oxşar əlamətlərlə, oxşar üsul və vasitələrlə törədilir. Buna görə də belə cinayətlərin öyrənilməsi, tədqiqi, istintaqı, məhkəmə baxışı, profilaktikası və digər tədbirlər də təbii olaraq oxşar və bəzən də nisbi eynilik təşkil edir. Bununla belə insan alverinə qarşı qanunvericilik bazasının təşəkkülü, "insan alveri"yə anlayışın verilməsi və mübarizənin təşkili sahəsində ölkəmizdə müstəqillik illərində əhəmiyyətli işlər görülməsi xüsusi tədqiq tələb edir. Belə ki, 2000-ci il dekabrın 12-də imzalanmış və 2003-cü il mayın 13-də Azərbaycan Respublikasının Qanununu ilə BMT-nin "Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı" Konvensiyasının və onu tamamlayan "İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında" Protokolunun, habelə 20 sentyabr 2002-ci ildə qəbul edilən "İnsan alverinin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə haqqında" Brüssel Bəyannaməsinin

müddəaları nəzərə alınaraq, nəhayət ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 may 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı" təsdiq edilmişdir. Bu sənəddə insan alverinə qarşı mübarizənin bütün aspektlərini özündə birləşdirən və səmərəli surətdə əlaqələndirə bilən sistemin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyində Milli Koordinator təyin edilmiş, həmin Nazirliyin strukturunda hazırda müstəqil olan İnsan Alverinə qarşı Mübarizə İdarəsi təsis edilmişdir. Milli Koordinator insan alveri ilə bağlı cinayətlərlə əlaqədar əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin və cinayət təqibinin daha səmərəli surətdə həyata keçirilməsi məqsədilə təhlükəsizlik, sərhəd xidməti, polis, prokurorluq orqanları, məhkəmələr, digər dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə zəruri əlaqələr qurur. Milli Koordinatorun funksiyaları Milli Fəaliyyət Planı ilə müəyyən edilir.

Milli Koordinator Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkilinə (Ombudsmana) Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair illik məlumat təqdim edir.

İnsan alveri ilə mübarizəyə dair beynəlxalq hüquqi çərçivənin vacibliyi və beynəlxalq hüquqda insan alverinə necə anlayış verildiyi izah olunur. Burada beynəlxalq hüquqi sənədlərin təsiri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının da qoşulduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıq əleyhinə Konvensiyasının və ona əlavə Protokolların, Avropa Şurasının İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə haqqında Konvensiyasının (AŞ Konvensiyası) və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AHİM) qərarlarının təsiri nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq və regional qanunvericilik Azərbaycan Respublikası hüddudlarında hüquqi baxımdan riayət edilməli olan beynəlxalq standartları müəyyənləşdirir. Bu standartlardan milli qanunvericiliyin və siyasətin işlənilib hazırlanmasında istifadə edilməsi məqsəduyğundur. İnsan alveri transmilli cinayətdir və buna görə də beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin görülməsi tələb olunur.

İnsan alveri beynəlxalq xarakterli ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edildiyindən gücləndirilmiş və təsirli dövlətlərarası əməkdaşlığı tələb edir, çünki bu fenomen dünyanın heç bir dövlətindən yan keçməmişdir.

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində son illər qəbul olunmuş çoxsaylı beynəlxalq sənədlərin təhlili və müvafiq beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi beynəlxalq hüquq elmi qarşısında dayanan vacib məsələlərdən biridir. İnsan alverinin anlayışı və formalarının, eləcə də onun tərkib elementlərinin beynəlxalq hüquq normalarına, eləcə də onun tərkib elementlərinin beynəlxalq hüquq normalarına və milli qanunvericilik müddəalarına əsaslanmaqla ətraflı şərh edilməsi böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. İnsan alveri çoxsaylı təzahürləri və mənfi nəticələri təhlükəli mahiyyət daşıyır. Belə əməllər insanların, qadınların və uşaqların qanunsuz istismarına, orqanlarının çıxarılıb satılmasına, mənəvi və əxlaqi dəyərlərin pozulmasına, fahişəliyə, mütəşəkkil cinayətkarlığın artmasına, miqrasiya proseslərinin və məşğulluq problemlərinin mürəkkəbləşməsinə, çirkli pulların əldə edilməsinə və yuyulmasına, sərhəd rejimlərinin və beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına səbəb olur. Bütün bunlar insan alverinin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edir.

Cinayətkarlıqla mübarizənin tarixi göstərir ki, gündən-günə genişlənən və global xarakter daşıyan transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə mütərəqqi dövlətlərin imkanlarını və səylərini birləşdirmədən səmərəli nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. Buna görə də cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələlərində dövlətlər təhlükəli və geniş yayılmış cinayətlərlə mübarizədə tarixən hüquqi səylərini birləşdirməyə böyük zərurət duymuşlar. Yaşadığımız dövr köləliyin müasir forması hesab edilən insan alveri cinayətlərinin təzahürlərinin və edilmə üsullarının fenomen xarakter alması ilə diqqəti cəlb edir. Məhz buna görə, dünya birliyi öz səylərini birləşdirərək insan alveri ilə mübarizənin səmərəli metod və üsullarını axtarmaqdadır. Bu məqsədlə XX əsrdə BMT, Avropa Şurası (10) və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən şəxsiyyətin azadlığının tam şəkildə qorunmasının reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş konvensiyalar, müqavilələr və digər normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bu dövrdən etibarən insan hüquqları təkcə milli deyil, həm də beynəlxalq hüquqi tənzimlənmənin predmetinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra BMT-nin və digər

beynəlxalq qurumların üzvlüyünə qəbul edilmiş və öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür. Beynəlxalq hüquq normalarının təminatçısı kimi çıxış edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin ikinci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (5, 68-70).

Köləlik, insan alveri və qul ticarəti kimi əməllərə görə bəşəriyyətin, dünya birliyinin narahatlığı, bu hadisələrin kökünün kəsmək niyyəti XIX və XX əsrlərdə qəbul edilən bir çox beynəlxalq müqavilələrin, bəyannamələrin və konvensiyaların əsasında durur. Belə ki, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ-da, Fransada və bir sıra başqa ölkələrdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində intensiv surətdə həyata keçirilən tədbirlər bu sahəyə öz təsirini göstərmişdir. İlk dəfə olaraq 1815-ci ildə Vyana Konqresində insan alveri və köləliklə mübarizəyə istiqamətlənmiş Bəyannamə qəbul edilmişdir. Daha sonra Axen Konqresində zəncilərlə ticarətin cinayət hesab edilməsi haqqında xüsusi qərarın qəbul edilməsi, qul ticarəti ilə mübarizə məsələlərinə dair 1841-ci il London müqaviləsi, 1890-cı ildə Brüssel Konfransı və s. bu kimi beynəlxalq sənədlər tarixə insan alveri ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq söyləri birləşdirmək istiqamətində görülmüş yadda qalan hadisələr kimi daxil olmuşdur (5, 11). Qadınların cinsi istismar məqsədilə alverinə qarşı mübarizəni gücləndirmək sahəsində ilk beynəlxalq Konfrans 1899-cu ildə Londonda keçirilmişdir. Bu tədbir hökumətlərin belə təzahürlərlə mübarizə sahəsində 1904-cü ildə Saziş bağlanması ilə nəticələnmişdir. Beynəlxalq səviyyədə insan alveri ilə mübarizə sahəsində qəbul olunmuş ilk beynəlxalq hüquqi sənəd “Ağ qul ticarəti ilə mübarizə haqqında” 1904-cü il Beynəlxalq Sazişi olmuşdur. Əsas diqqətin hüquq pozucuların cəzalandırılmasına deyil, qurbanların müdafiəsinə üstünlük verən müqavilə nəticə etibarı ilə qeyri-effektiv olmuşdur. Buna görə də beynəlxalq ictimaiyyət bu müqaviləni əsaslı surətdə dəyişdirərək 1910-cu ildə “Ağ qul alveri ilə mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanı qəbul etmişdir. Bu Konvensiyaya görə, onu ratifikasiya etmiş 13 ölkə qadın alverində vasitəçiliklə məşğul olan şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edərək cəzalandırmağı bir vəzifə kimi öz öhdələrinə götürürdülər. Bu müqavilənin Millətlər Liqası çərçivəsində qəbul edildiyini də qeyd etmək lazımdır. Konvensiyanı tərtib edənlər insan alveri probleminə o qədər böyük əhəmiyyət verirdilər ki, Millətlər Liqasının mandatına “qadın və uşaq alverinə aid müqavilə və razılaşmaların yerinə yetirilməsinə ümumi nəzarətin” zəruriliyi haqqında müddəa daxil etmişdilər. Qadın ticarətinin qarşısının alınması sahəsində Birinci Beynəlxalq Konvensiya isə 1910-cu ildə imzalanmışdır. 1921-ci ildə Millətlər Liqasının himayəsi ilə qadın və uşaq alverini qadağan edən Cenevrə Konvensiyası bağlanmışdır. Millətlər Liqasının köməyi ilə həmçinin 1921-ci ildə “Qadın və uşaq alveri ilə mübarizə haqqında” Konvensiya, 1926-cı ildə “Köləlik haqqında” Konvensiya və 1933-cü ildə “Yeniyyətmiş qız alveri ilə mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyalar imzalanmışdır. 1921-ci il Konvensiyası ilə uşaq alveri ilə məşğul olan şəxslərə qarşı cinayət məsuliyyəti; işədüzəltmə bürolarının fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması; miqrant və emiqrant qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiəsinin təmini və s. bu kimi məsələlər nəzarətə götürülürdü. 1926-cı il Konvensiyasının normaları ilə “köləlik” və “qul ticarəti” kimi terminlərə anlayış verilir, “məcburi əməy”in son olaraq köləliyə bənzər vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxara biləcəyi diqqətə çatdırılırdı. 1933-cü il Konvensiyasına görə iştirakçı dövlətlər qadınların razılığının olub-olmamasından asılı olmayaraq yetkin yaşda olan qadın alveri ilə məşğul olan şəxslərin cəzalandırılmasının bir vəzifə olduğunu dövlətlərin üzərinə qoyurdu. Göstərilən bu dörd Konvensiyanın əsas müddəaları BMT 02 dekabr 1949-cu ildə “İnsanlarla ticarətə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyasında öz əksini tapmışdır (6, 157-159). Bu Konvensiya yaxın zamanlara qədər insan alveri ilə bağlı ayrı-ayrı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsini təmin edən əsas sənəd hesab edilirdi (6,11). Bu sənəd insan alveri ilə mübarizəyə, bu sahədə beynəlxalq söyləri birləşdirməyə və əməkdaşlığı genişləndirməyə böyük diqqət yetirirdi. Bununla belə qəbulundan 45 il keçməsinə baxmayaraq, 2004-cü ilə qədər, cəmi 72 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilməsi, bu Konvensiyanın bir sıra müddələrinin mübahisəli olduğunu təsdiq edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən 1979-cu ildə qəbul edilən

“Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya 169 ölkə tərəfindən imzalanmışdır (6, 11-12).

BMT-nin 07 iyul 1955-ci il “Köləlik haqqında”, 30 aprel 1950-ci il “Köləliyin, qul ticarətinin və küləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv edilməsi haqqında”, 10 dekabr 1948-ci il “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi” haqqında, 16 dekabr 1966-cı il “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”, 16 dekabr 1966-cı il “Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Pakt”, 2 dekabr 1949-cu il “İnsanlarla ticarətə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında”, 21 mart 1950-ci il “İnsan alverinə və fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarına qarşı mübarizə haqqında”, 15 noyabr, 2000-ci il “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə haqqında” Konvensiyaları, eləcə də BMT-nin 15 noyabr 2000-ci il “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyasını tamamlayan, insan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında” Protokolu, “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyanı tamamlayan, Miqrantların quru, dəniz və hava yolu ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsinə qarşı Protokolu, “MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlər arasında insan alverinə, insan orqanları və toxumalarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” 25 noyabr 2005-ci il tarixli Saziş və başqa bu kimi beynəlxalq sənədlər transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın təhlükəli növlərindən biri kimi insan alveri ilə beynəlxalq hüquqi mübarizənin aparılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu sənədlər Azərbaycan respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

Uşaq alveri və ya onların ən müxtəlif məqsədlərlə istismarını qadağan edən 1924-cü il və “Uşaq hüquqları haqqında” 1959-cu il Bəyannamələri də mühüm beynəlxalq sənədlər hesab edilməlidir. Dünyada qadın hərəkətinin genişlənməsi və qadın azadlığı uğrunda mübarizədə həmrəylik mahiyyət etibarilə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən 1979-cu ildə “Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya”-nı və 1993-cü ildə “Vyana Bəyannaməsi” nin qəbulu ilə nəticələndi. 1995-ci ildə Pekində qadın hüquqları ilə bağlı Dördüncü Ümumdünya Konfransı keçirildi və “Pekin Platforması”-nı qəbul etdi. Sənədin “Qadınlara münasibətdə zorakılıq” adlı “D” bölməsinə “D-3” strateji məqsədi də əlavə edildi. Burada əsas diqqət “İnsan alverinin ləğvi, fahişəlik və qadın ticarəti nəticəsində zorakılıq qurbanına çevrilmiş qadınlara yardım göstərilməsi” məsələsi önə çəkilmişdir (7, 28-29). İnsan hüquqları sərhədlərlə və ərazilərlə, milli səviyyə ilə məhdudlaşmır, insan hüquqlarının müdafiəsi təkcə bu və ya digər ölkənin daxili işi hesab edilə bilməz. Bunu dünya birliyi ölkələri bu problemlə mübarizəni daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. 25 may 2000-ci il tarixdə Nyu-Yorkda uşaq alveri, uşaq fahişəliyi, uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı və uşaqların hüquqları haqqında Konvensiyaya əlavə edilən fakultativ Protokol bu istiqamətdə görülən işlərə böyük təkan verdi.

Beynəlxalq hüquqi aktlar, milli qanunvericilikdə insan alveri ilə bağlı cinayət tərkiblərinin qurulmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bütün bunlar insan alveri ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyətin tənzimlənməsi baxımından xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli hüquqi təhlilinin aparılması və onun müsbət təcrübəsindən real olaraq istifadə edilməsinə zərurət yaradır. Ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində də insan alveri ilə mübarizəyə istiqamətlənmiş beynəlxalq hüquqi sənədlərin vaxtaşırı olaraq işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi olduqca vacibdir. Məsələn, 1997-ci ilin aprelində Hollandiya hökumətinin təşəbbüsü ilə Haaqa şəhərində seksual istismar məqsədilə qadın alveri məsələləri üzrə Avropa Birliyinin nazirlər səviyyəsində keçirilən Konfransı buna nümunə ola bilər. Konfransda qadın alveri ilə mübarizənin təşkili və bu təhlükə ilə mübarizədə effektiv tədbirlərin görülməsi sahəsində Avropa ölkələri üçün tövsiyələrdən ibarət olan Haaqa Bəyannaməsi ötən dövr ərzində əhəmiyyətli bir sənəd olduğunu sübut etmişdir. Bəyannamənin qəbulunun məqsədi insan alveri ilə bağlı hadisələrin qarşısının alınmasından, cinayət işlərinin istintaqı, cinayətkarların cəzalandırılması üzrə fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən, həmçinin istər milli, istərsə də Avropa səviyyəsində mövcud normalara müvafiq olaraq alver qurbanlarına zəruri maddi və mənəvi köməyin göstərilməsindən ibarət idi. İnsan alverinin miqyaslarının olduqca təhlükəli həddə çatdığı Asiya regionunda da qadın və uşaq alverinə qarşı xüsusi Konvensiya işlənilib hazırlanmışdır (4, 11). Beləliklə artıq transmilli mütəşəkkil xarakter almış insan alveri ilə səmərəli mübarizədə beynəlxalq səylərin birləşdirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə sadalanan beynəlxalq hüquqi aktlar

normativ baza rolunu oynayır. Müstəqillik illərində insan alveri ilə mübarizəyə xüsusi önəm verən Azərbaycan bu beynəlxalq sənədlərin əksəriyyətini radifikasiya etmişdir. Bu beynəlxalq və milli hüquqi aktlarda insan alveri ilə mübarizəni təmin edən proqramlar və konsepsiyalar insan alverinin qarşısının alınması, insan alverindən zərər çəkənlərə kömək göstərilməsi, insan alveri ilə bağlı kriminal əməllərin açılması və cinayətkarların cəzalandırılması kimi üç əsas fəaliyyət istiqamətini ehtiva edir. Hər bir dövlət öz ölkəsində insan alveri ilə mübarizəni səmərəli təşkil edərkən beynəlxalq təcrübədən və beynəlxalq hüquq normalarından bəhrələnməlidir. Yalnız belə olduqda bəşəriyyət üçün artıq böyük təhlükəyə çevrilmiş insan alveri ilə səmərəli mübarizə aparmaq mümkündür.

XX-XXI əsrdə dünya miqyasında cinayətkarlığın vəziyyətində və dinamikasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Sülhün və insanlığın təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlər, mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorizm, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, muddla törədilən cinayətlər, insanların oğurlanması və girov götürülməsi, hava gəmilərinin qaçırılması və digər kriminal fəaliyyət formaları bu gün dünyada cinayətkarlığın mənzərəsini müəyyən edən əsas göstəricilərə çevirmişdir. Yaranmış vəziyyət dövlətin cinayətkarlıqla mübarizəyə yönələn səylərinin birləşdirilməsini zəruri etmişdir.

Dövlətlər arasında cinayətkarlıqla mübarizə üzrə əməkdaşlığa yönələn bir sıra beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikası transnasion səviyyədə cinayətkarlıqla mübarizə işində beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyətini integrasiya edir (3, 3-4).

Xüsusi olaraq vurğulayaq ki, insan alverini qarşı mübarizə hazırda beynəlxalq qurumların siyahısında mənşə və tranzit ölkə kimi qeyd olunan Azərbaycan Respublikası tərəfindən də qətiyyətlə dəstəklənir. Buna bariz nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 may 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyasının və onu tamamlayan insan alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılmasına dair Protokolun müddəalarını nəzərə alaraq və bu sahədə beynəlxalq səyləri dəstəkləyərək Azərbaycan Respublikasında insan alveri cinayətlərinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planını qəbul edir (8).

“Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nın təsdiq olunması, dövlətimizin bu sahədə bir sıra mühüm beynəlxalq müqavilələrə – BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı 2000-ci il Konvensiyasına və onu tamamlayan İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Protokola qoşulmasını, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2005-ci il iyunun 28-də İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanunun qəbul olunmasını və Cinayət Məcəlləsinə İnsan alveri (144-1-ci maddə), məcburi əmək (144-2-ci maddə və insan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma (316-1-ci maddə) kimi cinayət tərkiblərinin daxil edilməsini göstərmək olar (2).

İnsan alverinin kriminal təzahür kimi insan hüquq və azadlıqlarını pozması ilk dəfə 1993-cü ildə Vyanada keçirilən insan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransında müzakirə obyektinə olmuşdur. Belə bir yanaşmada istər beynəlxalq, istərsə də milli qeyri-hökumət təşkilatlarının bir çoxu qadınlarla ticarəti və köləliyi insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması kimi təsnifləşdirir və buna görə də belə təzahürlərlə bağlı dövlətin bilavasitə məsuliyyət daşdığını göstərir.

Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının CM-ə 144-1-ci maddə əlavə edilmişdir.

CM-in 144-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməlinin şərhə zamanı “İnsan alverinə və fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarına qarşı mübarizə haqqında” BMT-nin 1950-ci il 21 mart tarixli Konvensiyasına, “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 28 iyun 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa (9), “Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” 6 may 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına, Azərbaycan Respublikası adından 2000-ci il dekabrın 12-də Palermo şəhərində imzalanan və 2003-cü il mayın 13-də Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilən BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyasının və onu tamamlayan “İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında” Protokoluna (11), “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlər arasında insan alverinə, insan orqanları və toxumalarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” 2005-ci il 25 noyabr tarixli Sazişin müddəalarına istinad olunmalıdır.

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində bir neçə saziş qəbul olunmasına baxmayaraq, insan alverinin tərfi ilk dəfə “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyasına insan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında” Protokolda verilmişdir.

Əsas diqqət insan alveri ilə mübarizə sahəsində əsas beynəlxalq hüquqi sənəd olan, 2000-ci il noyabrın 15-də qəbul olunmuş və 2003-cü il dekabrın 25-də qüvvəyə minmiş insan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında 2000-ci il Protokolunda verilmişdir.

Qeyd edilmişdir ki, Protokol insan alveri cinayətinə, bu əməllər transmilli xarakter daşıdıqda və mütəşəkkil cinayətkar qrup tərəfindən törədildikdə şamil olunur. Protokola əsasən, hər bir iştirakçı dövlət öz qanunvericiliyində insan alverini kriminallaşdırmalıdır. İnsan alveri qurbanlarına kömək göstərilməsi və onların müdafiəsi ilə bağlı Protokolda bir sıra öhdəliklər müəyyən edilmişdir. İştirakçı dövlətlər bu insanların təhlükəsizliyinə və şəxsi həyatlarının müdafiəsinə təminat verməli, onların fiziki, psixoloji və sosial realbitasiyasının, eləcə də vurulmuş zərərə görə kompensasiya almaq hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Protokolda insan alveri qurbanlarının öz ölkələrinə qaytarılması ilə bağlı öhdəliklər də müəyyən olunmuşdur.

Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ölkə ərazisində insan alveri ilə səmərəli mübarizə aparılması üçün Azərbaycanda möhkəm qanunvericilik bazası mövcuddur. Burada ilk növbədə 2005-ci il iyunun 28-də qəbul olunmuş “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanunu göstərmək lazımdır.

Xüsusi olaraq vurğulanır ki, insan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Protokolda insan alverinə verilən tərif Qanunda olduğu kimi əks edilmişdir.

Qanuna əsasən, ölkədə insan alveri ilə mübarizənin əlaqələndirilməsi üzrə məsul şəxs olan Milli Koordinator vəzifəsi təsis edilmişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, Milli Koordinatorun səlahiyyətləri yüksək vəzifəli şəxsə – Daxili İşlər nazirinin müavininə həvalə edilmişdir. Milli Koordinator Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Milli Məclisə və İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilə (Ombudsmana) Azərbaycanda insan alverinə qarşı mübarizəyə dair illik məlumat təqdim edilir.

İnsan alverinə qarşı qanunvericilik təkcə cinayət-hüquqi tədbirlərlə məhdudlaşmamalı, insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara uyğun olmalı, insan alverinin qurbanı olmuş şəxslərin müdafiəsi, reabilitasiyası və cəmiyyətə reinteqrasiyası ilə bağlı tədbirləri də özündə ehtiva etməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə 2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planlarının təsdiq edilməsi bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu Planlara müvafiq olaraq ötən dövrdə xeyli əsaslı tədbirlər görülmüş, insan alveri ilə mübarizəni təmin edən zəruri normativ hüquqi aktlar hazırlanıb qəbul edilmiş və xüsusi dövlət qurumları yaradılmışdır.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 iyul tarixli 2173 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nı təsdiq edilmişdir. İnsan alverinə qarşı mübarizə aparən bütün qurumlar Milli Fəaliyyət Planı üzrə müəyyən olunmuş tədbirləri aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaqla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

İnsan alveri qurbanlarının cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə məruz qalmasının qarşısının alınması; insan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyinin və onlarla nəzakətli rəftarın təmin edilməsi; insan alverinə görə cəzanın labüdlüyü; hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi və təşkilati xarakterli profilaktik tədbirlər görülməsi; insan alverinə qarşı mübarizəyə qeyri-hökumət təşkilatlarının, elm və təhsil müəssisələrinin cəlb edilməsi; insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Nəticə

İnsan alveri hazırda bütün dünya birliyinin maraqlarına toxunan global problemə çevrildiyindən ona qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün dünya dövlətləri öz səylərini birləşdirmişdir. Həmin dövlətlərdə çoxtərəfli beynəlxalq yanaşma tətbiq olunmalıdır. Buraya insan alverinin qarşısının alınması, insan alveri ilə məşğul olan şəxslərin cəzalandırılması və insan alverinin qurbanlarının müdafiəsi, eləcə də sərhəd nəzarəti, miqrasiya və məşğulluq məsələlərinin tənzimlənməsi aid edilməlidir. Eyni zamanda,

müvafiq milli qanunvericilik aktları uzlaşdırılmalı və onların eyni cür və səmərəli tətbiqi təmin olunmalıdır

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına (ATƏT) və Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) üzvlükdən də beynəlxalq öhdəliklər və beynəlxalq vəzifələr yaranır. Üzv-dövlətlər də bu öhdəliklərə riayət etməlidirlər. ATƏT onun fəaliyyətinin hər üç istiqamətində insan alveri ilə mübarizədə aktiv rol oynamaq öhdəliyini üzərinə götürmüşdür. 2000-ci ildə insan alveri ilə mübarizəyə dair onun Nazirlər Şurası tərəfindən ilk qərar qəbul edildiyi vaxtdan bəri ATƏT insan alveri ilə mübarizəni prioritet məsələ kimi qarşıya qoymuşdur. 2003-cü ildə ATƏT-in Nazirlər Şurası ATƏT-in İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Fəaliyyət Planını təsdiq etmiş və ATƏT-in İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Xüsusi Nümayəndəsi və Əlaqələndiricisi vəzifəsini təsis etmişdir. ATƏT-in Fəaliyyət Planı ATƏT-in iştirakçı dövlətlərinin insan alveri əleyhinə səyləri üçün yanaşmanı və çərçivəni təmin edən əsas sənəddir. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər BMT-nin İnsan Alverinə dair Protokolunun da iştirakçısıdır. Bunlar bir yerdə təfsir olunmalıdır və bəziləri cinayətkarlıqla mübarizəyə və digərləri isə insan hüquqlarına dair olmaqla bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlərə əsaslanır. BMT-nin İnsan Alverinə dair Protokolu cinayət məsələləri ilə bağlı protokoldur və insan alveri ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş sənəddir.

Azərbaycan Respublikasının "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" 28.06.2005-ci il tarixli, 958-IIQ sayılı Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində digər dövlətlərlə, onların hüquq-mühafizə orqanları ilə, habelə insan alverinə qarşı mübarizə aparan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. İnsan alveri ilə bağlı cinayət işlərinə dair hüquqi yardımın göstərilməsi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və cinayət işlərinə dair hüquqi yardım haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, insan alveri transmilli cinayətdir. Bu gün dünyada insan alverini müəyyənləşdirən və ona səbəb olan əsas amillər: qloballaşma və iqtisadi integrasiya, transmilli cinayət təşkilatlarının aktivləşməsi, dövlət qurumlarında korrupsiya, cinsi sənayenin inkişafı və fahişəliyin yayılması, cinsi xidmətə tələbatın artması və ucuz əmək, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının aşağı səviyyəsi, işsizlik və s.

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində mövcud olan universal və regional sənədlərin təhlili əsasında dövlətlərin aşağıdakı əsas öhdəliklərini göstərmək olar: 1) insan alverini və onunla əlaqəli əməlləri milli qanunvericilikdə qadağan etmək; 2) insan alveri ilə məşğul olan şəxsləri təqib etmək və cəzalandırmaq; 3) insan alverinin qurbanlarını mühafizə etmək; 4) insan alverinin səbəb və nəticələrini aradan qaldırmaq.

Ədəbiyyat

1. Constitution of The Republic of Azerbaijan. Baku: Law House, 2019, 116 p.
2. Criminal Code of The Republic of Azerbaijan. Baku: Law House, 2020, 772 p.
3. Samandarov F.Y. Criminal law. Common part. Baku: Law House, 2018, 724 p.
4. Dolgova A.I. Organized crime, terrorism, corruption in their manifestations and the fight against hem. Russian Criminological Association, 2005, 332 p.
5. Ivashenko V.A. Criminological and criminal-legal aspects of the fight against trafficking in women and children-dissertation: Sciences: - Kiev, 2000, 31 p.
6. Lukashuk I.I., Naumov A.V. International criminal law. Moscow: Spark 1999, 287 p.
7. Sinitsyn F.L. International legislation on the problem of human trafficking. Perm, 2000, 94 p.
8. Fight against human trafficking in the Republic of Azerbaijan ... <http://www.e-qanun.az>
9. 958-IIK - on Combating Trafficking in Persons-E-law <http://www.e-qanun.az>
10. "Council of Europe on the fight against trafficking in Persons" <http://www.e-qanun.az>
11. Transnational organization of the United Nations // <https://www.international-arbitration-attorney.com>

Nasiba Ergashevna Sabirova

Urgench State University

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

sabnas1@yandex.ru

CHARACTERISTICS OF KHOREZM FOLKLORE EPICS (Bakhshi repertoire and performance skills)

Summary

This article studies the emphasis on musical instruments and music in the performance of folklore epics in Khorezm. It also deals with the peculiarities of the melodies, melodies have their own names, and it makes difficulty and responsibility for bakhshis to memorize them. It aims at the investigation of the repertoire of bakhshis and performance skills as well. Furthermore, the article gives information concerning the following. Bakhshi must have faith and dynamic energy, zeal toward his profession. Suyav Bakhshi Muhammad Rahimkhan from Khorezm sang the epic "Erogli" at Soniy-Feruz for 21 nights, and even Amin Bakhshi from Poyarik sang the epic "Alpomish" for three months. It seems that the skill of the bakhshi depends on numerous things. Everything related with the art of singing folklore epics starts with tradition. Additionally, the tradition of singing folklore epics has passed on from generation to generation. The sequence of talented bakhshis can make all the folklore epics elaborate. The article provides examples of the conditions in which bakhshis develop their skills of singing folklore epics. The article also cites examples of the fact that the tradition of storytelling has been passed down from generation to generation over the centuries, and talented performers have constantly improved it, but the personal skills of the performer have emerged only in the context of tradition. Interesting information is given about the inability of the performer, who did not know the secrets of epic poetry, to show his skills, the fact that this mystery is mainly reflected in the composition of the epic, and in folklore it is called an epic pattern.

Key words: *bakhshi, bakhshi repertoire, performing skills, school of bakhshi, epic performance, handling, music, friendship, traditions of singing epic*

Doston is a great monument of our people. Many storytellers have contributed to its preservation over the centuries and its transmission from ancestor to ancestor. For this reason, "... with wide content, deep in meaning, diverse literal images, colorful artistic means, archaic and living vocabulary, grammatical features that researchers have not yet noticed, has been preserved for centuries by the rich folk tales" Hodi Zarif, a talented folklorist, is absolutely right when he writes. Indeed, the story is alive with its performer. Bakhshi, or khalfa, gives the soul to the details in the text of the story. However, this is not comparable to the section among the performers (2). "His unique performance, talent and musical skills are evident in the performance of the section (3). From this point of view, not everyone can achieve the level of a professional. "According to the aesthetic principles of the Uzbek people and all schools of thought, a true public teacher must first of all have a natural talent, that is, in the international sense, "Khudobergan". (4) Therefore, Professor M.Saidov said: In order to be a story, it is necessary to have a literary text, music, a master of the art of memorization and composing." (5) Of course, it is necessary for the performer of the story to have a high memory. Especially in Khorezm, in the performance of the epic, the main emphasis is placed on the music, and each melody has a special name, which puts more responsibility on the memorization of melodies. In addition, it is necessary to have faith and energy in their profession. Otherwise, Muhammad Rahimkhan II, Suyav bakhshi in Khorezm would not have performed the epic "Eroglu" at Feruz for 21 nights. Even the poet Amin, who was from Poyarik wrote the epic "Alpomish" in three months. Such real data now seems like a myth. The field of skill depends on many things, starting with tradition. The tradition of storytelling has been passed down from generation to generation for centuries. Talented people with artistic view have been constantly improving it. But the personal skills of the performer are revealed only in the context of tradition. A performer who does not know the secrets of storytelling will not be able to show his skills. This mystery

is manifested mainly in the composition of the story. In folklore, this phenomenon is called an epic pattern.

According to Professor M. Saidov, the epic pattern and traditional formulas define the horse, the description of the race, the advice of the father, mother or an older person on the journey, let there be a way and answer to it, pride or pride in the battle, pride is always important. (7). It serves as a ready-made size for the epic mold section. If he is a talented performer, he will add new films and enrich the plot. The epic pattern is organically connected with the composition of the story. Stylistic formulas, on the other hand, move from story to story. In the process, the tobara becomes more polished. Due to the romantic nature of Khorezmian epics, they rarely describe horses or races. These plates can be found only in the epics of the "Gurugli" series. In the "Lover" series, the definition of a horse and the description of a race are generally omitted due to the lack of an epic image of a horse. The definition of gyrat in the epic "Gurugli" is praised in a very high spirit.

Let me start by defining Bedov's horse.

His greed is three years old.

Horimas with feet, hooves from stone,

His eyes are on the top of the mountain, his neck is wide.

From the age of three to five,

The head that can't be touched when scratching,

Staring at around like,

The sound of whinny is better.

At the age of seven,

His enemies are scared of him.

In the midst of a high mountains,

He is a good hunter like an eagle

Bedov horse's dream is in his body,

Dear Shohimardon, my hand is in you,

Guruglibek is a servant of the God,

The head horse on the cattle is the fastest in the race (8).

In this story, performed by Bola bakhshi, Gurugli defines a horse in two or three places, praising the epic hero's devotion and love for the epic horse. In turn, the pride and pride of the epic mold can be seen. In his performance, Bakhshi eagerly sings the praises as if he were talking about himself. Fakhriya - a vivid picture of pride is given in the "Bozirgon" section of the epic "Gurugli". In it, Gurugli praises himself with great pomp and arrogance:

I rode on the eighteen junipers,

I rode, didn't have a dream

On the beds of gold,

I lay down, but couldn't sleep.

I worked on the day of battle,

I threw a lot with my enemy.

I fought with the enemy,

I did not leave a dream.

I've had a wonderful time,

I did not have any dream.

In The center of war,

I didn't feel well.

I won't live forever,
I don't know how much I live,
But I saw Shirvan and Iraq,
I didn't have any hope.

I ran away from the spots,
I crossed the river,
I stole pari from Eram,
I lost my temper.

Gurugli says: I rode a horse,
I shot seven elephants,
I drank wine for my friends,
I drank and lost my temper.

In this fourteen-volume honor, Gurugli praises all his activities one by one. Bakhshi tries to express their pride with a special emphasis. Because this part of the story is the plot of the story and begins the development of events. For this reason, in order to show the consequences of self-aggrandizement, the performer goes on to express the attitude of Aga Yunus Pari to Gurugli's veteran:

When Gurugli had finished saying this, Aga Yunus looked at the fairy and praised Gurugli as if he were a sailor, but he did not like the parizod.

When Parizod heard Gurugli's words, she slammed the door open and said: "Oh, Sultan Gurugli, you are so proud." I have twelve thousand Turkmen, I have twenty-four thousand, I have science, I have no harmony. When my forty young men were with me, I took the land I had taken, I took the land I had plowed. He said that if you go somewhere and die, you will not have a brother or a grandfather in your footsteps.

Gurugli sat in a daze, heard the words of Zurud and lost his temper. In Saiston province, Salsol's son, Bozirgan Dagan, akan dadi, demanded a number, won, and besieged the fort for a week, saying that it was not a dream. If you don't believe me, a letter came to the gate, took it out and said no. Gorogly got up, saw the letter, knew that Bozirgon was left, and called his men to him. In the prose, the child enters into the psyche of the audience and influences them by describing the inner experiences of the protagonist.

Uncle Yunus listened to her husband's pride and was angry that not a single word of flattery was said to his name. In particular, Aga Yunus's words about infertility have a serious effect on Gurugli.

Bakhshi's statement is very important for the audience. They are looking forward to the direction in which the event will take place. In this way, the events of the story begin to develop. Bakhshi's mastery of artistic rhetoric takes the audience into a full story. Not all performers of the story can completely captivate the audience with the events of the work. To do this, the sector must be able to combine the power of words and words, to be formed as a person of high talent and skill.

Bola Bakhshi-Kurbonnazar Abdullayev uses various stylistic methods in oral art. In particular, in the series of short stories "Gurugli" more attention is paid to artistic speech.

Dialogue is a key factor in revealing the character, the inner feeling.

In the story "Marriage of Gurugli" there is an episode of the meeting of Aga Yunus and the couple of Aga Yunus, in which Aga Yunus is going to go to Chamlibel with the couple of Aga Yunus. At that time, the scene of his conversation with the old woman was very effectively expressed in the form of a dialogue in the language of the section. Here is an excerpt:

"Immediately an old maid was called. The old servant went out and returned to Gurugli. The victorious parizada said, "O Aga Yunus parizod, you are the human being you saw in the shower."

- The ball itself, said the parizod.

- If this is the case, the old woman listened to me. "But whether you accept my word or not, it's up to you, old lady."

"If you don't speak, I'll tell you," said the parizod.

"If I tell you," said the old woman, "this is the rest of humanity, you are a parisod." "Human beings are made of dust, and parizod is made of light. You are not right for each other," said the old woman.

"No," said the parizod, "I have given you my body in my right shower, whether it is soil or my enemy, shonga." Then the old woman said that human beings have other skills. If you go to San Adamzoda, you will be scared, you will fall, you will bake bread, you will clean the square, you will light a fire, these things will be in front of you, old woman.

- I agree with you.

"If you agree with me, there is another skill of human beings, and you don't agree with me," said the old woman.

- No craft, Daddy.

"One or two wives of this human being don't fly, they marry, they love each other," said the old woman. The girl, who agreed with everything, thought for a while.

He stood in the doorway and heard these words. After the last word, he was a little disappointed to see that the parizod was hesitant. Believing the old woman in this rumor, she is a bit of a jerk.

The inner experiences of the two women are expressed in a very moving way in the form of dialogue. It is a picture of family life, mixed with various emotions typical of women, such as anxiety, caution, anxiety, jealousy, love, anxiety. But in the end, love prevails over all of this. This plate expresses the natural, flowing artistic part of the speech. Most importantly, the performer was able to identify the point that seriously affects a woman's feelings. Uncle Yunus is indifferent to all the objections of the fairy. However, when he heard the words, "Mankind is not satisfied with one or two wives, he will marry you," he hesitated. This episode is related to the mood of the woman, the part of which is included to evoke the inner feelings of the protagonist, and reveals a realistic picture, which evokes a vital feeling in the audience. Because the audience is interested in which side of the Aga Yunus Parish agrees, and looks at him with displeasure with Goroglu. There are many lexical methods in the artistic speech of the child, such as irony, sarcasm, shama, kesatik. In his repertoire, the epics of the series "Gurugli" occupy a central place. The artistic image, which is visible on the basis of oral speech, has its own colorful edges through the skill of the performer. In it, the national cuts and allusions in the oral speech of the Khorezm people are connected only with the vocabulary of the representatives of the Oghuz dialect. In the literary speech of the story "Avazkhan" the lexical meaning of the language was expressed in an original way through the skill of the section.

References

1. Hadi Zarif. Great folk artist. // Ergash is a poet and his place in the epic. –T.: Fan, 1971. – P.8. (8-40).
2. Ruzimboev SR Notes on the epic. // Selection. –Urganch, "Khorezm", 2012. –P.222. (222-295).
3. Bozorov A. Questions of authorship and creative individuality of Bakhshi in the Uzbek folk tale. AKD. –T.: 1991. –P.15. (18).
4. Kahhorova Sh. The section is about the aesthetic ideal. / Issues of Uzbek folklore. Volume, - T.: 2015. –P.41. (40-44)
5. Saidov M. Artistic mastery in Uzbek folklore. –T.: Fan, 1969. –P.21. (264).
6. Mirzaev T. Epic and narrator. –P.47-48.
7. Saidov M. Epic patterns and traditional formulas in folk tales. // Problems of Uzbek philology. Scientific works of TashGu. вып. 362. –T.: 1970. –P.52.
8. "Gurugli". –Urganch, "Khorezm", 2004. –P.41 (476).
9. "Gurugli". –Urganch, "Khorezm", 2004. –P.358-359 (476).
10. "Gurugli". –Urganch, "Khorezm", 2004. –P.65 (476).

Куляш Нурбергеновна Мамирова

Казахский национальный женский

педагогический университет

доктор философии по педагогике, и.о. профессора

mamirova_kulash@mail.ru

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ В ГЕОГРАФИИ

Ключевые слова: математические методы, применение математического метода моделирования, географические процессы и явления

Mathematical methods in geography

Summary

Mathematical methods make it possible to create special descriptions of geographic processes and phenomena, i.e. their mathematical models. Mathematical modeling consists in a simplified and abstracted display of reality by mathematical symbols that convey in a concentrated form information about the structure, relationships and dynamics of the processes and objects under study. Models provide an integral characteristic of the most important properties and patterns of processes and phenomena.

Key words: mathematical methods, application of mathematical modeling method, geographical processes and phenomena

Введение

Первое использование математических методов в географии относят к временам Эратосфена. Тогда математика использовалась для вычисления астрономических и геодезических задач. В эпоху Великих географических открытий математика не имела популярности среди географов, так как основным было непосредственно изучение и открытие новых территорий. В настоящее время в географии используются достаточно сложные методы математического моделирования. Можно выделить два обстоятельства, которые первоначально обусловили стремление к математизации географии: во-первых, только математические методы позволяют придать количественный характер исследованиям; в географии накопилось большое количество фактического материала, требующего обобщения; во-вторых, только математический метод позволяет упорядочить исследования, а математический способ мышления делает исследование более объективным и достоверным (Михева, 2005, 177).

Также математика используется для географического прогноза, способствуя получению более достоверных сведений. Существует ряд причин, препятствующих безупречному развитию математики в географии, такие как: отсутствие прочной базы знаний по использованию математических алгоритмов у специалистов; недостаточность математических знаний и компетенций у географов; трудность и сложность описания природных явлений и процессов математическим языком и др (Шаблин, 2002, 135).

Материалы и методы

Стремительный рост хозяйственной деятельности стал проявлять все более острую необходимость в точном познании и в более глубоком освоении географической науки. Поэтому ученые-географы привлекают математические методы в географию и способствуют их взаимодействию. Использование математических алгоритмов дало возможность, например:

- достоверно вычислять количество жителей в пределах определенного ареала обитания и прогнозировать рост населения;
- вычислять густоту расселения, площадь государства (города);
- определять масштаб;

-измерять высоту гор, находить абсолютную высоту, определять температуру в зависимости от высоты местности и многое другое (Первышева, 2006, 102).

Вместе с тем, математический метод работы дал возможность не только определять географические объекты, но и выявлять математические закономерности. Это предоставило более обширные знания о циклонах и антициклонах, о выборе строительной площадки для возведения здания, о паводках вследствие выпадения осадков, которые могут оказаться губительными, если не предпринимать меры по безопасности и т.д.

Взаимосвязь между географической и математической наукой в настоящее время стремительно развивается. Ярким этому доказательством является развитие знаний в области математического моделирования. Метод математического моделирования заключается в изображении различных природных явлений путем выражения математических формул, а так же для имитации процессов природы. При изучении дисциплины «Моделирование в географии» мы попытались моделировать различные географические процессы и явления (Мамирова, 2014, 212). Математическое моделирование позволило выделить основное, отсеять второстепенные факторы, предоставляя вниманию главному и необходимому материалу.

Используя общеизвестные подходы в географии мы использовали три разновидности математических моделей:

- построенные без учета пространственного координирования явлений, результаты осуществления которых не подлежат картографированию;
- модели, результаты которых подлежат картографированию, но пространственное положение учитывается на этапе выполнения математических алгоритмов;
- модели, в которых невозможно осуществить математические расчеты без учета пространственного аспекта.

Установили различные этапы использования метода моделирования:

- для анализа, полученных данных;
- для систематизации собранных фактов;
- для описания природных явлений;
- для прогноза дальнейшего развития ситуации (Арманд, 2005, 296).

Смысл метода моделирования заключался в изучении каких-либо явлений, природных процессов, а также целых природных систем, путем создания и исследования полученной модели. Было использовано несколько типов моделей:

- пространственно-подобные (материальные) модели.
- логические (идеальные) модели. К ним относятся теории, правила, законы, понятия;
- образные (фото, зарисовки);
- знаковые модели;
- образно-знаковые.

С помощью применения математического моделирования нами устанавливались такие вопросы, как:

- систематизация полученной информации;
- оценка рельефных особенностей местности;
- проектирование ГИС;
- аэро-космическое зондирование, картирование и классификация;
- управление и прогнозирование явлений, процессов и объектов с географической точки зрения;
- оценка антропогенного воздействия на геосистемы и др. (Масляев, 2009, 203).

При исследовании объектов физико-географического характера, значительное внимание уделялось графическим и математическим моделям. Было установлено, что использование математического моделирования в экономической и социальной географии шире, чем в физической географии. Исходя из этого, охарактеризуем метод моделирования Вебера.

Вопрос о географическом размещении промышленности является насущной проблемой в хозяйственной деятельности человека. Штандортным фактором (фактор размещения) Вебер назвал экономическую выгоду, заключающаяся в сокращении издержек производства и сбыта

товаров, то есть в таком размещении предприятий промышленного характера, что расходы при изготовлении продукции были бы минимальны (Голиков, 2003, 94).

Основная идея теории заключалась в том, что заранее было задано размещение сырьевой базы (это имеет отношение как к добывающей промышленности, так и к сельскому хозяйству), приближенное к реальности; установлено размещение центров потребления продукции промышленного характера и объемы спроса. При систематизации полученных данных в ходе работы, не учитывалась ни заработная плата и ни интенсивность труда работника.

Суть теории Вебера состоит в том, чтобы определить главенствующий фактор размещения (региональный, агломерационный, природно-технический, культурно-общественный) и определить закономерность действия данных факторов.

Для построения теории необходимо было знание лишь общих факторов регионального характера. Поэтому особо внимание было уделено 7 видам производственных издержек:

- издержки на земельную аренду (покупку);
- издержки на основной капитал (здания, машины, оборудование);
- издержки на сырье и энергоресурсы;
- издержки на рабочую силу;
- транспортные издержки;
- процент на заемный капитал;
- амортизационные отчисления на основной капитал.

Эти подходы мы также использовали при описании региональных характеристик промышленных и сельскохозяйственных объектов.

Результаты

В результате изучения методики моделирования Вебера, нами было установлено, что ученым проведен полный анализ каждой из семи издержек и выделено два штандортных фактора:

- издержки на рабочую силу;
- транспортные издержки.

Издержки на рабочую силу. Рабочие пункты места, где производительность труда и заработная плата имеют низкие издержки на рабочую силу, будут притягивать к себе промышленные штандорты с минимальными транспортными издержками.

Смоделировать этот фактор можно графически с помощью изодапан - кривых линий, соединяющих точки с одинаковыми отклонениями от минимальных издержек транспортной ориентации. Если изодапана, соединяющая точку отклонения от минимальных транспортных затрат, равна изодапане, соединяющей точку экономии на трудовые ресурсы, то такая изодапана называется «критической».

Поэтому, чем выше рабочий коэффициент, тем сильнее концентрация отрасли в том или ином пункте.

Транспортные издержки. Транспортные издержки определяются только двумя факторами: весом транспортируемых грузов и расстоянием перевозки. При вычислении транспортных издержек во внимание берутся издержки по перевозке материалов к местам перевозки, потом готовой продукции к местам ее потребления. Тогда выходит, что фактор размещения этого производства находится в каком-то из этих мест, либо на прямой между ними. Получается, что постоянной величиной станет один из двух элементов транспортных издержек-расстояние, переменной величиной, дифференцирующей общую величину транспортных издержек от места к месту, будет только вес перевозимых грузов.

Для понимания методики расчета всех затрат в теорию было введено понятие «склад» - место добычи промышленного сырья и энергетических ресурсов и «штандортная фигура». Тогда для каждого места потребления по каждому виду продукции была построена геометрическая фигура, образованная взаиморасположением п-складов и потребительским местом. Это сочетание и названо Вебером «штандортной фигурой», на которую следует опираться при размещении производства.

Ученый указывает, что для вычисления наилучшего по транспортным издержкам штандорта следует учесть соотношение издержек на потребляемые локализованные материалы (сырье,

топливо) и на отправляемые к месту потребления готовые продукты. Соотношение веса локализованных материалов к весу продукта называется материальным индексом. Общий вес грузов, перевозимых от «материальных складов» к месту производства и от этого места к местам потребления товаров называется штандортным весом.

Если для производства 100 т. какого-либо продукта потребуется 300 т. Одного локализованного материала и 200 т. другого локализованного материала, то материальный индекс данного производства (отрасли) будет равен: $(300+200):100=5$. Исходя из этих же величин, штандортный вес в целом будет равен 600, а в расчете на единицу продукции - 6.

На основе этого подхода с использованием материальных индексов и штандортных весов Вебер проанализировал более сложные случаи расчета штандортных фигур, что позволило ему прийти к ряду общих закономерностей, связанных с размещением промышленности на основе транспортной ориентации (Комиссаров, 2018, 230).

Заклучение

Современная математизация - процесс, связанный с научно-техническим прогрессом, принесший во все науки ускорение сбора и обработки информации, улучшение методов ее хранения и способов объективизации полученных выводов.

В процессе исследования мы убедились, что важное место должна занимать система доказательств или обоснований выбора той или иной точки зрения на изучаемое явление. Еще одним важным направлением математизации является выбор пути исследования и отбора фактического материала. Американские ученые выделили 6 основных типов исследований по методу сбора фактов:

- систематический;
- случайный;
- расслоенный случайный;
- гнездовой случайный;
- регулярных маршрутов;
- случайных маршрутов.

Все эти типы так или иначе используются исследователями при классификации методов и способов данных.

Таким образом, математические методы позволяют создавать особые описания географических объектов и явлений - их математические модели. Математическое моделирование заключается в абстрагированном и упрощенном отображении действительности математическими формулами, передающими в концентрированном виде сведения о структуре, взаимосвязях и динамике исследуемых процессов и объектов. Эти модели не показывают детали и лишние подробности, но они дают характеристику важнейшим свойствам и закономерностям географических процессов и явлений.

References

1. Mikheva V.S., Mathematical methods in economic geography, Part 2, Moscow University Press, 2005, 177 p.
2. Shablin A. Mathematical methods in geography. Lviv. Higher school. 2002. -135 p.
3. Pervysheva E.A. Mathematical methods for analysis in geography. Kharkov. 2006. -102.
4. Mamirova K.N., Tilekova Zh.T. Modeling in geography. Tutorial. A. KazGosZhenPU, 2014. - 212 p.
5. Armand A.D. Information models of natural complexes. M.Nauka, 2005. -296 p.
6. Maslyayev V.N. Methods of ecological-geographical research. -Saransk, 2009. -203p.
7. Golikov A.P., Chervanov V.R. Mathematical modeling in spatial studies in geography. Kharkov. 2003. -94 p.
8. Komissarov I.I., Modeling in social and humanitarian cognition: ideal-typical constructions of Max Weber, Tambov, 2018, 230 p.

Tamara Bidad qızı Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
tamara64@.ru

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNDƏ QRAFLAR NƏZƏRİYYƏSİNDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: ibtidai təhsil, riyaziyyat, metodika, qeyri-standart məsələlər, qraflar nəzəriyyəsi

Use of graph theory in solving problems in primary schools

Summary

The article is devoted to the methodology of teaching methods of solving mathematical problems in primary school. In the article discusses the ways of solving some non-standard task that are introduced into primary school textbooks. A method for solving such problems using elements of graph theory is given. It was shown that, at first glance, complex problems can be easily solved using graphs. In addition, the application of graph theory allows us to determine whether there is a solution to some construction problems. The tasks of choosing a favorable route are also considered.

Key words: elementary education, mathematics, methods, non-standard task, graphs theory

Giriş

Son zamanlar ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində azyaşlı məktəblilərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi məqsədilə onlara məntiqi, əyləncəli məsələlər, yəni qeyri-standart məsələlər təklif olunur. Belə məsələlərin həlli üçün konkret qaydalar olmadığından, həll prosesi şagirdlərdə yaradıcı yanaşmanın, intuitiv, məntiqi və alqoritmik təfəkkürün inkişafına təkan verir, şagirdlərin riyaziyyata marağını artırır.

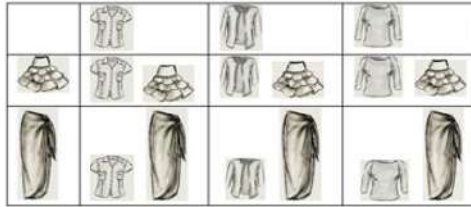
Bu məqsədlə dərslərlərə kombinator tapşırıqların daxil edilməsi vacib və aktualdır. Kombinator məsələlərin riyaziyyatın ibtidai kursuna daxil edilməsi şagirdlərdə düşüncə fəaliyyətini aktivləşdirmək və intellektual bacarıqlar formalaşdırmaqla yanaşı, riyazi qabiliyyətlərinin inkişafına da təsir göstərir. Kombinatorika məsələləri şagirdləri həyatda rastlaşdıqları problemlərin həllinə hazırlayaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ən doğru qərarı verməyi öyrədir. Kombinatorikanın yuxarı siniflərdə tədris olunmasına baxmayaraq, ibtidai siniflərdə də müəyyən metodikaların köməyi ilə onları həll etmək olar. Uşaqlar əyani şəkildə həll üsullarına üstünlük verdiklərindən kombinator məsələlərin də əyani şəkildə həll üsullarını araşdırmaq.

Kombinator məsələləri üç yolla həll etmək olar: şəkil (mümkün variantlar), cədvəl və qraflar (həll ağacı). Belə bir məsələyə baxaq: “Ayanın 2 ətəyi, 3 köynəyi var. O, neçə üsulla dəst seçə bilər?”

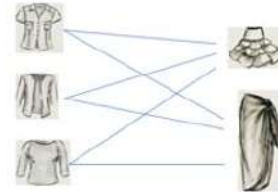
Aydındır ki, 2 üsulla əmək, 3 üsulla köynək seçmək olar, onda dəstlərin sayı çoxluqların düz hasili qaydasına görə $2 \cdot 3 = 6$ olacaq. Əyani olaraq həll etmək üçün şəkildən, cədvəldən və qraflardan (Şəkil 1a, 1b, 1c) istifadə etmək olar. Bütün mümkün variantları nəzərdən keçirərək 6 variant tapırıq.

Şəkil 1a

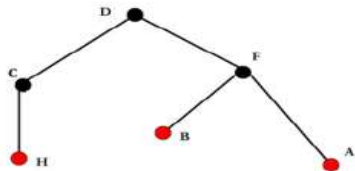
Şəkil 1b

Şəkil 1c

Göründüyü kimi, qraflardan istifadə bu məsələnin cavabını daha tez tapmağa imkan verir. Qrafların köməyi ilə məsələlərin həlli təfəkkürü və zəkanı inkişaf etdirir. Qrafların köməyi ilə məsələ həllinə keçməzdən əvvəl qraflar nəzəriyyəsinin bəzi elementar anlayışlarını nəzərdən keçirək. (5)

Qraf - boş olmayan, təpə adlanan nöqtələr çoxluğundan və til adlanan xəttlər çoxluğundan ibarət abstrakt riyazi obyektdir (şəkil 2).

Şəkil 2

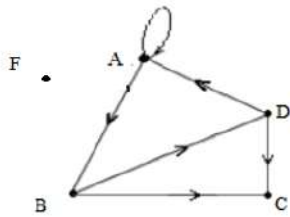
Bütün mümkün tilləri verilən qraf tam qraf adlanır (şəkil 3). Məsələdə bütün mümkün halları tapmaq üçün tam qraf qurulur.

Bir cüt təpəsi yalnız bir tillə birləşdirilən qraf ağac adlanır (şəkil 2). Ağacdən elementlərin nizamlı kombinasiyasını tapmaq üçün istifadə edilir. Til təpəni özü ilə əlaqələndirirsə, onda belə til ilgək adlanır (şəkil 4, A təpəsi).

Bir təpədən çıxan tillərin sayı həmin təpənin dərəcəsinə təyin edir. Təpədən çıxan tillərin sayına görə o, cüt və ya tək ola bilər.

Əgər qrafda hər hansı təpənin dərəcəsi vahidə bərabər olarsa, onda bu təpə və bu til asılmış adlanır.

Yalnız bir dəfə istifadə olunan ortaq təpəli qonşu tillər ardıcılığına yol deyilir. Başlanğıc və son təpələri üst-üstə düşən yol dövr adlanır. Yolun uzunluğu onu təşkil edən tillərin sayına deyilir.

Şəkil 4

Qrafın tilləri istiqamətlənmiş xətlərlə verilsə belə qrafa istiqamətlənmiş qraf deyilir (şəkil 4).

Əgər verilən qrafda hər hansı bir təpə heç bir til ilə birləşmirsə, onda belə təpə təcrid olunmuş təpə adlanır (şəkil 4, F).

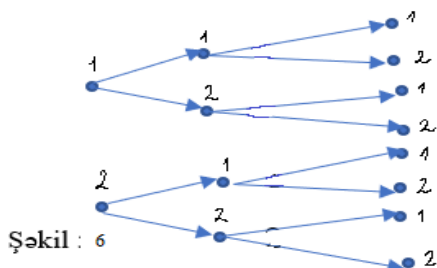
Məsələ. İki 1 və 2 ədədlərinin köməyi ilə neçə ikirəqəmli ədəd düzəltmək olar?

Məsələni həll etmək üçün qraf quraq (şəkil 5)

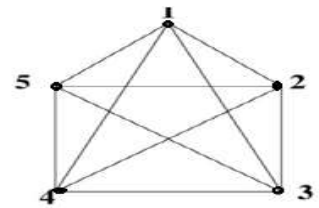
Şəkildən göründüyü kimi qrafların köməyi ilə məsələnin cavabını tapa bilərik: 11, 12, 21, 22.

Cavab: 1 və 2 ədədlərinin köməyi ilə 4 ikirəqəmli ədəd düzəltmək olar.

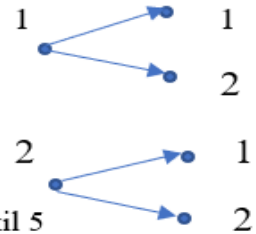
Əgər məsələdə ikirəqəmli deyil üçrəqəmli ədəd düzəltmək tələb olunarsa, şəkil 6-da olduğu kimi istiqamətlənmiş qraf şəkiri və cavaları təyin edirik: 111, 112, 121, 122, 211, 212, 221, 222. Yəni 1 və 2 ədədlərinin köməyi ilə 8 üçrəqəmli ədəd düzəltmək olar.

Şəkil : 6

Şəkil 3

Şəkil 5

Son iki məsələdə təkrarlı aranjeman tapılmalıdır. Düstura görə təkrarlı aranjemanların sayı n^k -ya bərabərdir. Doğrudan da birinci məsələdə $2^2=4$, ikincidə isə $2^3=8$ ədəd tapıldı.

Daha bir məsələyə baxaq: Üç: ağ, qara və sarı rəngdən ikisini neçə üsulla seçmək olar?

Məsələnin şərtinə görə verilən üç elementli çoxluqdan nizamlı olmayan iki elementli altçoxluqlar düzəltmək lazımdır, bu isə üç elementən iki elementli təkrarsız kombinasiyalar deməkdir, yəni $3!/2!=3$ üsulla seçim etmək olar. (3)

Məsələnin şərtinə uyğun qraf qursaq (şəkil 7) görürük ki, üç rəngdən ikisini 3 üsulla seçmək olar.

Məsələnin şərtini dəyişək: Üç rəng boyanın köməyi ilə ikizolaqlı şəkli neçə üsulla rəngləmək olar?

Burada artıq üç elementli çoxluqdan nizamlı iki elementli altçoxluqlar düzəltmək lazımdır, bu isə üç elementdən iki elementli təkrarsız aranjemanlardır, yəni $3!/1!=6$ üsulla seçim etmək olar. Şərtə uyğun istiqamətlənmiş qrafda (şəkil 8) tilləri saymaqla bunu görmək olar.

Qraflar nəzəriyyəsinin köməyi ilə həll olunan maraqlı məsələlərdən biri də bir nöqtədən başlayaraq qələmi qaldırmadan hər hansı fiquru və yaxud hər hansı bir əşyanı çəkmək tələb olunan məsələlərdir. Bu cür məsələlər şagirdlər üçün həm maraqlı gəlir, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Şəkil 9-da verilən fiquru qələmin ucunu vərəqdən qaldırmadan hər tərəfdən bir dəfə keçməklə çəkməyə çalışaq. Bu qurma məsələsinin bir neçə həlli var.

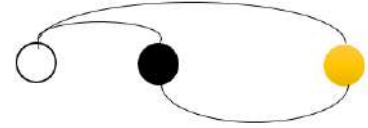
Belə bir sual yaranır bütün fiqurları bu üsulla çəkmək mümkündürmü? Təəssüf ki, bu həmişə mümkün olmayacaq. Fiqurların tərəflərinə qrafın tilləri, təpələrinə isə qrafın təpələri qəbul edək. Qrafların fərqi onların təpələrinin dərəcəsidir. Bir qrafın ikidən çox cüt təpəsi varsa, onu əlimizi vərəqdən qaldırmadan hər tili bir dəfə keçməklə çəkmək olar, əgər qrafın ikidən çox tək təpəsi varsa heç bir üsulla qələmi vərəqdən çəkmədən o çəkilə bilməz. Səbəb ondadır ki, bir təpəyə tillər həm daxil ola, həm də çıxırlar. Təpənin dərəcəsi cüt olarsa ora daxil olma və çıxma sayının cüt olması məsələnin həll olunmasına gətirir. Bir tək təpə olduqda onu birinci yaxud sonuncu təpə kimi götürsək məsələ yenə həll olunmuş olacaq. Tək təpələrin sayı 2-dən artıq olanda həmin təpələrdən çıxış mümkün olmayacaq. Bu qayda körpü və yol məsələlərinə də aiddir. Qurma məsələsini həll etmək üçün alqoritm quraq:

- qrafın təpələrinin dərəcələrini tapırıq;
- bütün təpələr cüt dərəcəlidirsə məsələnin həlli var və istənilən təpədən başlamaq olar;
- iki təpə tək qalanlar cütdürsə məsələnin həlli var, lakin mütləq tək təpələrin birindən başlamaq lazımdır;
- tək təpələrin sayı ikidən çoxdursa məsələnin həlli yoxdur.

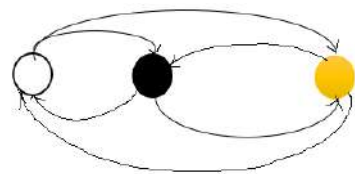
Deməli, bu tip məsələnin həlli yollarını axtarmadan öncə verilən alqoritmın köməyi ilə həllin mümkünlüyünə əmin olmalıyıq.

Qraflar nəzəriyyəsinin köməyi ilə daha fərqli məsələ həllini formalaşdırılması metodikasını nəzərdən keçirək. Bu məsələlər informatika dərslərində də verilir. Bu tip məsələlərdə obyektlər arasında əlaqə qraf şəklində verilir və qrafa görə bir obyektə digərinə gedən yolların sayı, uzunluğu, qiyməti (şərtə verilən tələbdən asılı olaraq) barədə məlumat əldə etmək tələb olunur.

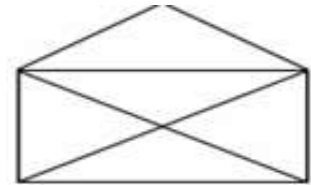
Məsələ. Şəkil 10-da verilmiş qraf modelinə əsasən A təpəsindən T təpəsinə neçə müxtəlif yolla getmək mümkün

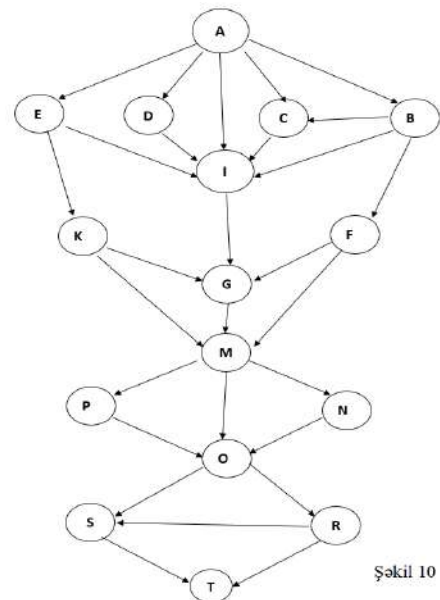
Şəkil 7

Şəkil 8

şəkil 9

Şəkil 10

olduğunu tapın. Həlli: Bu məsələni həll edərkən birinci üsul olaraq xətlərin hansı istiqamətə getdiyinə baxıb qeyd edək. Məsələn, A təpəsindən T təpəsinə gedən bir yola baxaq. A təpəsindən E təpəsinə, E təpəsindən K təpəsinə, K təpəsindən M təpəsinə, M təpəsindən P təpəsinə, P təpəsindən O təpəsinə, O təpəsindən S təpəsinə, S təpəsindən də T təpəsinə gəlirik. Yəni AEKMPOST. Digər bir yol isə A təpəsindən D təpəsinə, D təpəsindən I təpəsinə, I təpəsindən G təpəsinə, G təpəsindən M təpəsinə, M təpəsindən O təpəsinə, O təpəsindən R təpəsinə, R təpəsindən T təpəsinə gəlirik. Gördük ki, bu yolla T təpəsinə gəldik. Bunu bir- bir belə edib tapa bilərik, lakin bu bizim çox vaxtımızı aparacaq. (7)

Qraflar nəzəriyyəsində yol (marşrut) dedikdə təpələri birləşdirən tillər başa düşülür. İki qonşu olmayan təpəni birləşdirən tillərin sayına yolun uzunluğu, yaxud qiyməti deyilir. Belə məsələləri həll etmək üçün aşağıdakı alqoritmdən istifadə edirik:

1) qrafın təpələrinin indeksi tapılır;

2) bir təpədən digərinə gedən yolların sayını tapmaq üçün yolların cəmi tapılır.

Təpələrin indeksi aşağıdakı kimi tapılır: birinci təpənin indeksi 1 götürülür, növbəti təpələrin indeksini tapmaq üçün həmin təpəyə daxil olan tillərin çıxdığı təpələrin indeksi toplanır. Yuxarıdakı məsələdə təpələrin indeksini tapmaq: A(1), B(1), C(2), D(1), E(1), İ(1+1+1+2+1=6), G(1+1+6=8), K(1), F(1), M(1+1+8=10), P(10), O(10+10+10=30), S(60), R(30), T(60+30=90).

Diqqət yetirmək lazımdır ki, məsələn, R təpəsinin indeksini tapmasaq S təpəsinin indeksini tapa bilmərik. Bütün təpələrin indeksi məlum olduqdan sonra istənilən təpələr arasındakı marşrut saylarını tapmaq olar. A-dan T-yə olan yolların sayının 90 olduğunu müəyyən edirik.

Səyahət edən tacir məsələsi də həlli çətin olan məsələlərdən biridir. Səyahət edən taciri belə bir sual düşündürür: "Mən şəhərlərin siyahısını və onlar arasındakı məsafəni bilirəm. Görəsən bu şəhərləri, hər bir şəhəri yalnız bir dəfə ziyarət etməklə, gəzib evə qayıtmaq üçün ən qısa yol hansıdır? İlk baxışdan sadə görünən bu sual əslində ən çətin suallardan biridir. Səyahət edən tacir məsələsinin qraf şəklində modelini qurmaqla onun həllini sadələşdirmək olar: qrafın təpə nöqtələri - şəhərləri, qrafın tilləri isə, şəhərlər arasındakı yolu təsvir etsin. Beləliklə, qrafın hər hansı təpəsindən çıxmaqla bütün təpələri bir dəfə gəzib, həmin təpəyə qayıtmaq məsələsi minimallaşdırma məsələsinə çevrilir. (2)

Təəssüf ki, əksər hallarda müəllim uşaqların düşüncə tərzinin məhdudluğu, hazır stereotiplərə əsasən düşünmək istəyi ilə üzləşməli olur. Şagirdlər məsələni həll etmək üçün yalnız bir yol düşünür, bir neçə həll üsulunun mümkünlüyünü görmür, optimal yolları seçməyi bacarmırlar. Psixoloqlar intellektual fəaliyyətin bu xüsusiyyətlərini müxtəlif növ tapşırıqların həlli üçün hazır şablonlardan istifadənin nəticələri ilə əlaqələndirirlər.

Nəticə

İbtidai siniflərdə məsələlərin həlli probleminə dair tədqiqatların təhlili aşağıdakı aspektləri vurğulamağa imkan yaratdı: təlim-tərbiyənin inkişaf etdirilməsi metodları hazır tapşırıqların həlli sxemlərinin ötürülməsinə deyil, şagirdlərin səmərəli yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasını təmin edən işlərin təşkilinə əsaslanır. Bu isə qeyri-standart tapşırıqların həllinə təkan verir.

Qraflar nəzəriyyəsi elementlərinin riyaziyyat dərslərində istifadəsi şagirdlərin əqli fəaliyyətini fəallaşdırır, qraflardan istifadə şagirdlərə məsələlərinin həlli yollarını tapmağa kömək edir, şagirdlərin modelləşdirmə bacarıqlarını, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, məsələni ən səmərəli üsulla həll etməyə imkan verir. Bu nəzəriyyənin ibtidai siniflərdə obyektlər arasındakı əlaqənin göstərilməsinə və məsələ həllinə tətbiq olunması vacib və zəruridir.

Şagirdlərdən yaradıcı yanaşma tələb edən tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsi müəllimin köməyi ilə həyata keçirilir. Buna səbəb məsələ həllinə verilən vaxt məhdudluğu və standart həll yolunun olmamasıdır. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi güclü emosional fenomenlərə, o cümlədən "əqli sevinc" hissinin yaranmasına səbəb olduğundan, şagirdlər növbəti məsələnin həllinə həvəslə başlayırlar. Bu sahədə riyaziyyat dərslərində qazanılmış təcrübə, şagirdin məsələyə marağını artırır, onu həll etmək istəyinə, məsələnin şərtini təhlil etməyi öyrənəcəyinə, çətin məsələlərin həlli üçün "alət" verəcəyinə əminlik formalaşdırır.

References

1. Allenby R.B.J.T., Slomson A. How to Count. An Introduction to Combinatorics, Chapman & Hall/CRC Press, 2011. - 440 p.
2. Berezina L.Y. Qraph Березина Л.Ю. Graphs and Their Applications: A Guide for Teachers. - M.: Prosveshenie, 1979. - 143 p.
3. D'Angelo, John P., and Douglas B. West. Mathematical Thinking Problem Solving and Proofs. 2nd edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2000.
4. Distel R., Theory of Graphs, 2002. - 336 p.
5. Egencioglu O., Garsia A. Lessons in Enumerative Combinatorics, Springer, 2021. - 489 p.
6. Ore, O. Theory of Graphs, American Mathematical Society, Providence, 1962
7. Wilson R.A. Graphs, Colourings and the Four-colour Theorem, Oxford University Press, 2002. - 147 p.
8. Melnikov O.I. Entertaining problems in graph theory. - Minsk: Tetrasistems, 2001

Toğrul İman oğlu Cəfərli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
müəllim
ToghrulJafarli777@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV DÜHASI AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA

Açar sözlər: *Ümummilli lider, professional rəssamlıq sənəti, rəng, təsviri sənət, rəsm sənəti*

Heydar Aliyev's genius in the works of Azerbaijani artists

Summary

As Heydar Aliyev, the national leader of Azerbaijan, has had important services to Azerbaijani people, they have also taken certain steps to perpetuate the name of the great leader to keep alive his memory. Art works that named after the great leader and works that created his image are the attention to the great leader by the Azerbaijani intelligentsia in the history of Azerbaijan's fine arts. As in other spheres during the years of independence of the country, the art works, developing under the special care of our national leader Heydar Aliyev are invaluable pearls in terms of perpetuating the name of the great leader, reviving various pages of his life, and therefore the very art works have constituted an important stage in the history of Azerbaijani fine arts. Even during the Soviet period, works of art reflecting the life and important services of Heydar Aliyev were created. The activity of Heydar Aliyev's genius has been reflected in our fine art and in the magnificent works created in all spheres of art during the period of independent Azerbaijani state, which achieved great development thanks to the great leader. The art works, which reached the peak of their development in the light of the ideas of national leader Heydar Aliyev, are the perfect examples of Azerbaijan's fine arts during the years of independence. The article analyzes and studies examples of art that reflect various aspects of the life and the role of the great leader in the fine arts of Azerbaijan.

Key words: *National leader, the art of profession of painting, colour, descriptive art, drawing*

Giriş

Böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin bədii obrazı müasir təsviri sənətimizin çox maraqlı, aktual, rəngarəng əsərlərlə zəngin olan mövzularındandır. Azərbaycan və dünyanın bir çox rəssamları ulu öndərin bədii – estetik baxımdan mükəmməl portretlərini yaratmışlar. Onların içərisində dünya miqyasında tanınmış, korifey fırça ustalarından tutmuş, incə zövqə və bənzərsiz sənət duyumuna malik həvəskarlara qədər, ulu öndərlə ta uşaqlıq illərindən yaxın olan qocaman sənətkarlardan ibtidai siniflərdə oxuyan istedadlı məktəblilərə qədər fərqli simalar vardır. Bu rəssamlar həm Azərbaycanı həm də dünyanın digər ölkələrini təmsil edirlər. Heydər Əliyevin portretini rəssamlar yağlı boya və qrafika ilə, müxtəlif bədii texnikalarda və üslublarda işləmişlər. Onun mükəmməl obrazı qrafika sənətinin müxtəlif növlərində yaradılıb, xalçalarda toxunub, spesifik sənət sahələrində canlandırılıb. Ulu öndərin portreti hətta unikal vasitələrlə olduqca maraqlı, bənzərsiz materiallarla, qeyri-adi üsullarla işlənilib. Bu müdrik insanın nurlu çöhrəsi qiymətli daşlarla, muncuqlarla, zərif ipliklərlə, güllərlə, sünbüllərlə, buğda dənələri ilə hətta canlı insanların geniş sahədə müəyyən sıralarda düzülüşü ilə yaradılıb. Dünyada bu qədər əlvan vasitələrlə obrazı yaradılan ikinci bir şəxsiyyət tapmaq çətindir. Bütün bunlar əbədiyaşar, dahi şəxsiyyətə olan intəhasız sevginin, ürəkdən gələn bağlılığın, ümumxalq məhəbbətinin təzahürüdür. Bu təsviri sənət əsərləri ulu öndərin şəxsiyyətinə olan sonsuz məhəbbətin, yaradıcı marağın rəngarəng təzahürləri, sayı bilinməyən nur zərrələridir.

Azərbaycan incəsənətində Heydər Əliyevin obrazını yaradan sənətkarlardan Tahir Salahov, Ömər Eldarov, Oqtay Sadıqzadə, Nikas Safranov, Salavat Şerbakov, Kamil Əliyev, Eldar Mikayılzadə, Hüseynqulu Əliyev, Ülviyyə Həmzəyeva, Telman Abdinov, Cavid İsmayılov, Natiq Əliyev, Akif Əsgərov, İlham Mirzəyev, Həmzə Sadıqov, Tamer Tuğrul, Məmməd İbrahimov və bir

çox başqalarının rəsm əsərləri yaddaşlara yazılmışdır. Bu əsərlərdən hər biri bənzərsiz olub, ulu öndərin bədii obrazını yeni – yeni təcəssüm formalarında əks etdirir.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri, zəmanəmizin ən böyük azərbaycanlısı və Azərbaycanşünası, ümumilli lider Heydər Əliyevin bədii surəti müasir incəsənətdə bütöv bir obrazlar qalareyasını təşkil edir. Ulu öndərin müxtəlif rəssamlar tərəfindən işlənmiş portretləri müasir Azərbaycan təsviri incəsənətində yeni üslubun başlanğıcını qoymuşdur. Ulu öndərin rəssamlığın müxtəlif texnikalarında çəkilmiş portretləri digər ölkələrin müasir incəsənətində də müəyyən çəkiyə malikdir.

Ulu öndərin portretini yaratmış rəssamlar içərisində Xalq rəssamı, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının vitse-prezidenti, Dövlət Mükafatı laureatı Tahir Salahovun xüsusi yeri vardır. Ulu öndərə olan dərin hörmət və ehtiram hissləri, şəxsi tanışlıq, Bakıda və Moskvadakı görüşlər rəssama bu dahi şəxsiyyətin obrazını yaratmağa stimül vermişdir.

Tahir Salahovun ulu öndər təsviri olunan, yağlı boya ilə işlənmiş iki portret əsəri daha məşhurdur. Bunlardan biri ulu öndərin Moskvadakı fəaliyyət illərini, digəri isə onun xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gəlişindən sonra, müstəqil Azərbaycanın prezidenti olduğu dövrü əks etdirir.

Hər iki əsər Tahir Salahovun yaradıcılığına xas olan canlı, emosional üslub tərzinə, yüksək peşəkarlığa, zəngin, kontrastlı kolorit həllinə malikdir.

Ulu öndərin Moskva dövrünü əks etdirən portret Şəmkir şəhərindəki Heydər Əliyev mərkəzində saxlanılır (7, 8). Əsərin kompozisiyası akademik quruluş tərzinə, düzgün proporsionallığına, simmetriyaya malikdir. Klassik portret janrının canlı nümunəsi olan bu əsər mükəmməl kompozisiya quruluşu, parlaq və təzadlı kolorit həlli ilə yadda qalır. Heydər Əliyevin əynindəki tünd göy rəngli kostyum onun ağ köynəyi, qırmızı qalstuk, əyləşdiyi yumşaq kreslonun al-qırmızı üzlüyü və arxa planda, pəncərələrdən görünən Kreml ansamblı tikililəri ilə maraqlı, orijinal təzad yaradır. Bu portretin daha dolğun qavranılmasına, canlı təsir bağışlamasına kömək edir.

Portretin ən mühüm mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri ulu öndərin nəcib, insani xüsusiyyətlərinin qabarıq ifadə olunmasıdır. Heydər Əliyevin bir qədər gülümsər, aydın çöhrəsi, tamaşaçılara yönəlmiş nüfuzedici, eyni zamanda mehriban baxışları onun bir şəxsiyyət kimi humanist təbiətindən xəbər verir. Əsərin kompozisiyası rəsmi xarakter daşısa da, obrazın daxili aləminin təcəssümü onun məhz insani keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına yardım göstərir.

Portretə simvolizm xüsusiyyətləri güclüdür. Bu simvolizm daha çox xarakterik mənzərələrin, əşyaların kompozisiyaya daxil edilməsində özünü biruzə verir.

Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, istər ənənəvi, istərsə də müasir portretlərdə xarakterik

(simvolik) əşya və elementlərin qabardılması tendensiyası güclüdür. Ulu öndərin portretlərində bu cəhət özünü daha aydın biruzə verir. Onun Moskva dövrünü əks etdirən portretin iriölçülü xarakterik cizgiləri kimi ilk növbədə diqqətimizi arxa plandakı simmetrik pəncərələrdən görünən Kreml tikililəri cəlb edir. Soldakı pəncərədən Səssk qülləsi və Qurultaylar sarayı, sağda isə Böyük Kreml sarayı diqqəti cəlb edir. Moskva Kremlinin ən mühüm görüntüləri portretə həm də qüvvətli rəmzi məna daşıyır. Tahir Salahov Sovet dövlətçiliyinin simvolları sayılan həmin tikililəri ulu öndərin əhatəsində qruplaşdırmaqla Heydər Əliyevin yenilməz dövlətçilik gücünü, SSRİ-nin ən nəhəng dövlət xadimlərindən biri olduğunu, SSRİ hökumətini idarə etmək qüdrətini və bacarığını rəmzi vasitələrlə ifadə etmişdir.

Həm bədii sənətkarlıq və kompozisiya quruluşu baxımından, həm də ideya-estetik baxımdan bu portret ulu öndər Heydər Əliyevin ən qiymətli portretləri cərgəsində özünə yer tutur.

Tahir Salahovun ulu öndərə həsr etdiyi ikinci qiymətli portret işi onun artıq müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrü əks etdirir (4, 6). Əsər böyük bədii və ideoloji çəkiyə malikdir. Bu iki portreti ideya-bədii kontekstdə müqayisə etdikdə, ulu öndərimizin zəngin həyat və rəhbərlik fəaliyyətinin geniş müstəvidə əks olunan inkişaf dəst-xəttini görə bilərik. Birinci portretə Heydər Əliyev dünyanın ən güclü dövlətlərindən biri olan Sovetlər ölkəsinin hakimiyyət simvolları çevrəsində, bu nəhəng dövlətin idarəçiliyi məramında əks olunursa, ikinci portretə onun artıq müstəqil Azərbaycanın ali dövlət hakimiyyətinin canlı simvolu qismində görürük. Ulu öndər Moskvada çalışdığı illərdə qırmızı imperiyanın çökəcəyini, ictimai-siyasi həyatda, mövcud quruluşda köklü dəyişikliklərin olacağını öncədən görüb başa düşür, Azərbaycanın rifahı, qarşıdan gələn müstəqillik dönməsində onun taleyinin uğurlu olması üçün var gücünü sərf edir, Kreml divarları içərisində, olduqca mürəkkəb siyasi şəraitdə durmadan, nəzərə çarpdırmadan Azərbaycanın xeyrinə işlər görürdü. Bu iki əsərin ifadə etdiyi ideya-bədii mahiyyət ulu öndərin surətində yaxın keçmişin taleyüklü məqamlarını gözlərimiz önündə canlandırır. Onun Moskva və Bakı portretləri sanki müstəqilliyə uzanan yolun çətin başlanğıcını və işıqlı sonunu özündə təcəssüm etdirir.

AMEA-nın vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı, akademik İsa Həbibbəyli Xalq rəssamı Tahir Salahovun Heydər Əliyevə həsr etdiyi bu portret əsərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin portreti əsərində də Tahir Salahov rənglərin mütənasib harmoniyasından şəxsiyyətin qüdrətini əks etdirmək üçün bacarıqla istifadə etmişdir. Bakı şəhərinin seçilmiş fraqmentlərinin fonunda çəkilməmiş portretin ətrafındakı pəncərədən nəzərə çatdırılan tündvari Xəzər görüntüləri Ulu Öndərin Azərbaycan üçün çətin bir dövrdə hakimiyyətə gəldiyini göstərir. Çox qətiyyətli duruşu və iti baxışlarının təsviri onun Xəzərin bulanıq səmasını dəyişib açmağa qadir olan dövlət başçısı olması fikrini ifadə edir. Prezident Heydər Əliyevin tünd qırmızı qalstukunu isə onun dönməz mövqeyini, istənilən çətin mübarizədə qalib gəlmək əzmini mənalandırır. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev də həmişə Tahir Salahovun sənətini və şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, ən çətin məqamlarda ona dəstək olmuşdur” (2, s. 5).

Maraqlıdır ki, ikinci, Bakı portretində ulu öndərin obrazının özü artıq simvola – müstəqil və qüdrətli Azərbaycanın simvoluna çevrilir. Eyni zamanda burada rəmzi xarakterli cəhətlərə, xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Bunlardan ilk növbədə ulu öndərin əzəmətli duruşundakı dövlətçilik qətiyyətini sezmək olar. Tahir Salahov kompozisiyanın baxış bucağını orta xətdən yuxarı götürməklə portret janrında az təsadüf olunan rakurs seçmişdir. Bununla rəssam nəinki obrazın zahiri pafosunu azaltmır, əksinə, onun əzəmətli görkəminin daha dolğun təcəssüm olunması üçün maraqlı baxış nöqtəsi əldə etmiş olur. Baxış xəttini bir qədər yuxarıya qaldırmaqla rəssam həm də kompozisiyadakı predmetlərin daha aydın görünməsini təmin edir. Yüksək rakurs geniş iş stolunun üstündəki əşyaları, obrazın arxasındakı kreslonu, kompozisiyanın sağ hissəsindəki xidməti telefon aparatlarını, nəhayət, pəncərədən görünən Bakı mənzərəsini daha aydın və həcmli əks etdirir. Ulu öndərin iş stolu arxasında ayaq üstə dayanması, əlində qələm tutması düşünülmüş simvolik ifadə vasitələri olub mənəvi möhkəmliyi, siyasi sayıqlığı, dövlət idarəçiliyini ifadə edir, eyni zamanda orijinallığı ilə fərqlənir.

Portret özünəməxsus rəng həlli ilə yadda qalır. Birincisi, Moskva dövrü portretindən fərqli olaraq bu portretə Tahir Salahov kontrast rənglərdən az, ümumi, bərabərləşdirici tonlardan isə çox istifadə etmişdir. Portretin kolorit həllinin əsasında arxa planın və ətrafın açıq-qırmızı sarı və çəhrayı tonları, həmçinin kostyumun tünd rəngi dayanır. Açıq tonlar ulu öndərin əynindəki tünd rəngli kostyumun və bütövlükdə obrazın daha aydın, əzəmətli görünməsini təmin edir.

Kompozisiyanın alt hissəsində kostyumun tünd tonları ayaq üstə durmuş obrazın qarşısındakı geniş yazı masasının tünd rənginə qarışaraq dayanıqlı, tutqun koloritin əsasını əmələ gətirir.

Ulu öndərin portretində rast gəldiyimiz şəhər görüntüləri yardımçı bədii element olmaqla özündə maraqlı simvolik səciyyə daşıyır. Onun həm Moskva, həm də Bakı portretlərində şəhər mənzərəsi elementləri işlənilib. Moskva portretində bu, Kreml görüntüləri – hakimiyyət rəmzidir. Bakı portretində isə şəhərimizin mənzərəsinin, Qız qalasının, İçəri şəhər abidələrinin kompakt görünüşü milli vətənpərvərlik, dövlətçilik, azərbaycançılıq ideyalarını ehtiva edir. Ulu öndərin iş otağının pəncərəsindən görünən Bakı mənzərəsi bu böyük şəxsiyyətlə onun xalqının, vətənin, torpağının, şəhərinin bağlılığını rəmzi formada əks etdirir. Tahir Salahovun portretdə Qız qalası, İçərişəhər tikililərini əks etdirməsi təsadüfi deyil. Bu, ölkəmizin qədimliyinin, tarixən zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olmasının ifadəsidir.

Şübhəsiz ki, portretin ən mühüm hissəsi ulu öndərin obrazı, onun simasıdır. Rəssam bu simanı yüksək dəqiqliklə əks etdirməklə yanaşı, həm də onun çoxcəhətli idarəçilik və humanist keyfiyyətlərini üz cizgiləri vasitəsilə göstərməyə çalışmışdır. Moskva portretindəki işgüzar, təbəssümlü çöhrə burada daha statik, təmkinli, bir qədər dalgın sima ilə əvəzlənmişdir. Bu cəhət təkcə ulu öndərin yaşının daha müdrik çağlarında olmasının təzahürü deyil. Bu həm də onun öz tarixi missiyasını yerinə yetirilməsindən – müstəqil dövlətimizi qurmasından və möhkəmləndirməsindən doğan bir rahatlığın, arxayınlığın təzahürüdür.

Müasir Azərbaycan rəngkarlığında Heydər Əliyevin ən maraqlı portretlərindən birini Xalq rəssamı Oqtay Sadiqzadə yaratmışdır (1, 5). Qeyd edək ki, rəssamın yaratdığı çoxsaylı rəngkarlıq əsərləri içərisində bu portret xüsusilə seçilir. Portret zahiri təntənəsi, düzgün kompozisiya quruluşu, işıqlı rəng tonları ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi hər bir əsər müəllifinin üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Tahir Salahovun yaratdığı Heydər Əliyev portretləri onun yaradıcılıq üslubuna xas sənət xüsusiyyətlərini – kontrast rəng tonları, kəskin işıq-kölgə oyununu gözlərimiz önündə canlandırıb. Oqtay Sadiqzadənin portret yaradıcılığı isə fərqli cəhətlərə malikdir. Burada klassik rəssamlıq prinsipləri, bayraq əhvali-ruhiyyəsi, nisbətən sakit kolorit həlli, rəng tonlarının ehmal keçidi kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Rəssamın yaradıcılığına xas olan bu cəhətlər ulu öndərin portretində daha aydın nəzərə çarpır. Oqtay Sadiqzadənin ən maraqlı portret işlərindən olan bu əsərdə Heydər Əliyevin bədii baxımdan kamil, böyük sənətkarlıqla yaradılmış surəti əzəmətli görünüşündən daha çox təmkinli, bir qədər sərbəst pozası ilə diqqəti cəlb edir.

Portretin kompozisiya əsasını klassik ifadə formaları təşkil edir. Rəssam ulu öndəri oturmış vəziyyətdə, tam ölçüdə təsvir etmişdir. Tahir Salahovun ulu öndərin Moskva dövrünü əks etdirən portretində də obraz oturmış vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Lakin həmin əsərdə Tahir Salahov ulu öndəri öndən təsvir etdiyi halda, Oqtay Sadiqzadə obrazın kompozisiyasını dördüdə üç dönüşdə quraraq onu akademik təsvir prinsiplərinə uyğunlaşdırıb. Portretə ulu öndər geniş kreslodə oturaraq sağ ayağını sol ayağının üstünə aşırıb. O sol əlini kreslonun dirsəkliyinə, sağ əlini isə yanındakı mizin üstünə qoymuşdur. Akademik sənət formalarına uyğun olaraq rəssam ulu öndəri iş prosesində deyil, sadə və sərbəst pozada təsvir etmişdir.

Portretin məkan həlli maraqlı doğurur. İnteryer dəbdəbəli, barokko sənətini andıran görünüşə malikdir. Klassizim sənətinə xas olan maraqlı interyer və mebellər əsərdə bayram əhvali-ruhiyyəsini yaradır. Forma və faktura etibarilə Lüdoviq üslubunu xatırladan ağ rəngli kübar mebellər, interyerin bədii tərtibatının bir hissəsi olan antik sütun kompozisiyasının zəngin interyer həllini tamamlayır.

Əsərin kompozisiyası predimetlərin qarşılıqlı mütənasibliyi ilə yadda qalır. Oqtay Sadıqzadə özünə xas olan diqqət və səliqə ilə kompozisiyadakı əşyaları qruplaşdırmışdır. Belə ki, tablounun sol alt hissəsində təsvir olunan, ulu öndərin sağ əlini üstünə qoyduğu miz, sağ üst hissədəki antik sütunla proporsional və kolorit ahəngdarlığı təşkil edir. Eyni zamanda sol üst küncdə bir hissəsi görünən çərçivəli şəkil dioqonal istiqamətdə - alt hissədəki parket xanaları ilə quruluş bənzərliyinə, mütənasibliyə malikdir. Predimetlərin paylaşıdırılması ulu öndərin surətinin daha dolğun əks olunması ilə yanaşı, həm də kompozisiyadakı dayanıqlığı artırır.

Portretin rəng həlli də diqqətdən kənarda qalmır. Klassik ənənələrə istinad edən rəssam daha çox soyuq və neytral rənglərdən istifadə etmişdir. Ulu öndərin əynindəki tünd rəngli kostyum üst hissədəki divarın yaşıl-sarı rəngi ilə kolorit harmonikliyində malikdir. Yeni zamanda oxşar harmonikliyi tablounun alt hissəsində - açıq qəhvəyi rəngli parketdə müşahidə etmək olar. Rəssam tünd rəngli kostyumu yuxarı və aşağı hissələrdəki təxminən bərabər ölçülü, açıq koloritli (yaşıl-sarı və açıq qəhvəyi) səthlərin arasında yerləşdirməklə onu daha da görümlü nəzərə çarpan etmişdir. Antik və klassik motivlər, sərbəst poza ilə yanaşı "sakit" kolorit də portretin elit (kübar) xarakterini müəyyən edir.

Portretin işıq-kölgə quruluşu da maraq doğurur. Oqtay Sadıqzadə işığı sağdan – ulu öndərin üzünü tutduğu tərəfdən verməklə ənənəvi quruluş tərzinə riayət etmiş, eyni zamanda onun simasını, demək olar ki, bütünlüklə işıqlı sahəyə daxil etmişdir. Obrazın üzü və əlləri kompozisiyanın tamamilə işıqlı sahəsindədir. Görünməyən pəncərədən düşən işıq seli obraza doğru yönəlmiş, kompozisiyanın aşağı sağ küncü isə kölgədə qalmışdır. Əks istiqamətdə - yuxarı sol küncdə, ulu öndərin arxasında nisbətən qaranlıq mühit işləməklə rəssam kompozisiyanın işıq-kölgə həllində də proporsional effektdə nail olmuşdur. Əsərdə predimetlərlə yanaşı kölgə-ışıq effekti də dioqonal istiqamətdə (çəpinə) yönələrək maraqlı görüntü yaradır.

Ulu öndərin yağlı boya ilə işlənmiş portretləri cərgəsində istedadlı rəngkar İlham Mirzəyevin 2014-cü ildə 90X73 ölçüdə çəkdiyi əsəri də xatırlamaq vacibdir. Geniş mövzu dairəsinə, əlvan palitraya malik rəssam portret janrına da müraciət edir. Onun yaratdığı portretlər içərisində ən dəyərlilərindən biri, şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin portretidir (3).

Əsərin kompozisiyası sadədir. Ulu öndərin beldən yuxarı verilmiş pozası dördüdə üç dönüşə yaxın olub nəzərləri tamaşaçıya dikilmişdir. Üz bədənə nisbətən daha kiçik dönmə bucağına malik olub anfasa yaxınlaşır. Ulu öndərin əynindəki geniş yaxalıqlı, qara rəngli smoking tipli kostyum, boğazındakı "kəpənək" və ona müvafiq kəpənək yaxalıqlı ağ köynək, döş cibində görünən bir ucu yuxarı qatlama ağ yaylıq portreti elit (kübar) tipə aid etməyə imkan verir. Portretin fonu tünd və neytraldır. Bu cəhət diqqətin bilavasitə obraza yönəlməsinə yardım edir. Əsər Heydər Əliyevin tünd neytral fonda işlənmiş azsaylı portretlərindən biridir.

İlham Mirzəyev portreti isti tonlarla işləmişdir. İsti tonlar portretə daxili sabitlik, təmkinlilik xüsusiyyətləri verir. Obrazın üzü açıq rəng tonları ilə işlənərək kompozisiyanın ən işıqlı hissəsini əks etdirir. Ulu öndərin üzündəki mehriban, səmimi təbəssüm portretin kübar xarakterinə uyğundur. Rəssam surətin zahiri görünüşündə, üz ifadəsinin seçilməsində, həmçinin əsərin kolorit həllində akademik normalardan məharətlə istifadə etmişdir.

Portretin texniki xüsusiyyətlərində də akademik rəngkarlıq normaları parlaq təzahür edir. İlham Mirzəyev rəng və tonallıqdan məharətlə yararlanaraq insanda zəngin kolorit təəssüratı yaradan portret ərsəyə gətirib. Portretin zəngin və səlis rəng həlli onu peşəkar tədris normalarına yaxınlaşdırır. Işıq kölgədən qaynaqlanan maraqlı optik effektlər tamaşaçıda zəngin təəssürat yaradır.

İşıq-kölgə oyununun əsas şərtlərindən olan tonallıq və refleks portretdə özünü aydın biruzə verir. Hər iki element əsasən obrazın kostyumunda və fonda nəzərə çarpır. Kostyumun yaxalığındakı rəng keçidi maraqlı tonallıq nümunəsi yaradır. Tonallığın başqa bir nümunəsini obrazın boğazındakı qara “kəpənəyin” rəng həllində müşahidə edirik. Kompozisiyada cüzi yer tutan bu kiçik element mürəkkəb rəng keçidlərinə malikdir. “Kəpənəyin” qatlama forması rəng keçidlərinin təsiri ilə daha dolğun təsir bağışlayır. Burada özünəməxsus rəng refleksi – kölgə düşən səthdə zəif işıqlı səthlər nəzəri cəlb edir. Bütün bunlar müəllifin portret üzərində çox həssaslıqla işləməsinin göstəricisidir. İlham Mirzəyev ilk iri ölçülü rəng yaxmalarını hamarlayaraq ton keçidlərinin kəskinliyini demək olar ki, hər yerdə itirmiş, yalnız kontrastlıq tələb olunan hissələrdə saxlamışdır.

Bəli, Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli sənətkarlarının beynəlxalq aləmdə tanınmalarına – onların incəsənətimizə bəxş etdiyi möhtəşəm sənət əsərləri ilə yanaşı, odlar yurdu Azərbaycanımıza Heydər Əliyev kimi sənətə və sənətkara dəyər verən böyük bir dühanın rəhbərlik etməsi zəmin yaradıb. Odur ki, bu böyük dahinin vaxtilə gördüyü bütün xeyirxah əməllər incəsənətimizin daimi inkişafına, bütünlükdə isə Azərbaycanın tanınmasına və təbliğinə xidmət etdiyi üçün ulu öndər, dünyaşöhrətli siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əliyev daima qəlblərdə yaşayacaq, illər keçsə belə xalq öz müdrik oğlunu unutmayacaq, onu böyük qürur hissi ilə anacaqdır.

Nəticə

Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, dünya rəssamlığı və heykəltəraşlığının ən qiymətli sənət inciləri sırasında Ulu Öndərə həsr olunmuş örnəklər fəxri mövqə tutmaqdadır. Prinsip etibarilə Heydər Əliyev şəxsiyyəti mövzusunda müraciət edən Azərbaycan yaradıcısı ən ağır sənət imtahanı verməli olmuşdur. Heydər Əliyev həyatının müxtəlif anlarını əks etdirən rəsm əsərləri Azərbaycan auditoriyasını yeni bir dünya ilə tanış etmək imkanına malikdir. Digər tərəfdən həmin əsərlərdə Azərbaycan rəssamının yaradıcılıq imkanları da aydın görünməkdədir. Başqa sözlə, fırçası və nəticəsi ilə Heydər Əliyev mövzusunda üz tutan rəssam, heykəltəraş sənətdə özünü təsdiq yolu keçmişdir. Dünya sənət tarixi son dərəcə zəngin, əlvan vasitələrlə Heydər Əliyev qədər obrazı yaradılan ikinci bir şəxsiyyət tanımır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər Müstəqilliyimiz əbədidir. Ondoqquzuncu kitab. Bakı, Azərənəşr, 2006, 528 səh.
2. Xalq rəssamı Tahir Salahov – təsviri sənətin görkəmli nümayəndəsi. “Azərbaycan” qəzeti, 2021, 23 may
3. <http://ilhamart.com/foto/360/h-eliyev-90x73-ketan-yagli-boya-2015>
4. <http://narimanov.cls.az/more/text/44175>
5. <http://novxanililar.narod.ru/index/oq/0-141>
6. <https://president.az/articles/31083>
7. <https://www.pinterest.com/pin/427842033345451790/>
8. <http://shamkirheydaraliyevcenter.az/page/isci-hey%C9%99ti/3>

Samira Yusifali Veliyeva
Odlar Yurdu University
doktorant
samire_velizade@mail.ru

CULTUROLOGICAL INFORMATION OF LEXICAL TERMINOLOGICAL UNITS

Summary

The article studies the culturological aspects of the information system. That information is cultural information. This information is provided with the help of lexical and terminological units. Culturological information has emerged in society as a kind of an objective concept. Terminological information is an information provided with the help of language terms. Terminological units play a big role in the transmission of culturological information. The information and terminological sphere of the language (fields; professional and scientific communication) is enriched in this way. Note that culturological information is cultural information. The human factor is on the basement of this information. First of all, cultural information brings people and nations closer together, and secondly, it allows them to understand each other quite enough.

Key words: *culturology, information system, lexical-terminological units, culturological information, national-cultural model*

Introduction

Perception is such a philosophical category that, on the one hand, it expresses the purposeful reflection of human reality, and on the other hand it is not limited to the manifestation of material existence, but is the production of spiritual values as well.

Language emerges and functions as a universal means of expression of thought and communication in connection with the emergence of perception in the life of society.

Natural language was the first means of expression of scientific concepts. So, the role of language in the perceptual activity of surrounding objects, events, and etc. is huge.

In the twentieth century, the so-called "linguistic turn" took place in Great Britain, the United States, Canada, and a number of European countries, and a new wave of theoretical interest in the language phenomenon arose. This means that it does not matter how the information is given, the correct perception is provided not only by language units, graphic units and language units, but also with the help of the general knowledge background, in other words, the communicative-cognitive background. The lexical-terminological unit is formed and its linguocultural code is revealed on this general knowledge fund. For this reason, the perception of information transmitted through lexical and terminological units is a matter of presupposition.

As a science culturology was formed and organized with the help of the thinking of language personality, language categories and concepts. A national cultural code has been created. Consciousness and communication "ruled" this code.

Language not only reflects reality, but also shapes information by its own means. One of these means is lexical and terminological units. We discussed the transmission of various information through lexical and terminological units in the previous parts of the study. In this article the provision of cultural information through these units will be discussed.

It should be also noted that researchers have identified the quartet "language-culture-human-ethnos" as a new paradigm in linguistics. (1, p.3 (204 p.)

There are several types of information. The most important one is information with cultural essence. The lexical-terminological system must also be approached from a linguocultural point of view in order to obtain cultural information. Linguoculturology is seen as a reflection of the anthropocentric features and integration of modern linguistics. Thus, language stimulates a person's spiritual strength and comprehensive activity with the help of lexical and terminological units. (2, p. 52)

The author of multiplane works in this field, M.Volodina, studied the cognitive-informational nature of Russian language terms against the background of terminological nomination base. As it

is the first research in modern Azerbaijani terminology, we applied the content of term and terminological nomination, conceptual models of the meaning of the term, psycholinguistic, cognitive-informational, linguistic and linguo-pragmatic aspects in the terminological nomination, cognitive-cultural features of the term, functional-communicative transformation directions and other theses proposed by M.Volodina to our research (with gratitude to the author!).

M.Volodina writes: «*Today, as the information carrier of the term is a special, topical concept, a specific scientific direction in terminology should be devoted to the analysis of terminological activity*» (3, p. 3)

According to M.Volodina, «*The essence of the term cognitive information is determined by the process of professional and scientific communication, the view and activity of nominative activity in all directions of terminology, the flow of information in a specific language space, a special strong bond with the development of perception*» (3 (p. 345.)

This is how S.Ivanova expresses her attitude to this issue: «*Lexical and terminological units of the language reveal the national and cultural features of the information, the essence of imagery*» (4, p.21. (p. 116)

As mentioned above, one type of information is linguoculturology, which explains the interaction of language and culture. Most of the information about the worldview is transmitted through the linguistic channel of human beings, because humans live and act more on world concepts, in this environment their consciousness, perception, intellect, spiritual and social world, attitude to objects and things, events, social beings are formed. The attitude of the people with special way of thinking to these issues is revealed and clarified through language. This information can also be transmitted through terminological words and expressions.

There is certain cultural information in any linguistic event, and that cultural information is accumulated in the human mind as a result of certain life events and is formed in the form of concepts and, where appropriate, is interpreted through language.

Concepts are a component of people's consciousness and knowledge of the surrounding world. "The mentality of each linguocultural society differs in the worldview of its members, as well as in the worldview in which their perception of the world is represented. As people gain experience, they transform it into appropriate concepts, and the concepts form a certain conceptual system by connecting them logically.

F.Veysalli writes about the "concept of worldview": "The worldview has recently become of great importance for linguistics and culturology. Worldview means the formation of a regular set of knowledge about reality in the public consciousness (individual and collective consciousness). (5).

At the base of the worldview is a model of the world formed in person's imagination. This is equated with the concept of worldview in scientific, philosophical and linguistic literature. Concepts are a sign of change in consciousness. The concept emerges as an image, but then rises from the emotional image to the image of thinking". (6, p.39 (120 p.)

There are many concepts related to culture in lexical and terminological units. One of the main issues is the study of the processing of information flowing to a person through separate channels with the help of lexical and terminological units. This information is conceptual. "Conceptual information is complex. This information is directly related to the general idea of the work and is distributed unevenly throughout the work. Conceptual information is formed as the work is read, and takes its full form at the end of the work" (7, p.6 (104 p.)

Culture is a term that covers social behaviors and norms that exist in human societies, as well as the knowledge, beliefs, arts, laws, customs, opportunities, and habits of individuals in these groups. The culturological analysis of the concept of information culture reveals its important role in the process of personality formation. Modern socio-cultural conditions of the categories "culture" and "information" bring them together. The effect of informatization stimulates the mechanism of adaptation of traditional culture, reflects the process of formation of a new type of culture - information culture (8, p.3). Today, a new type of culture is being formed in the information society. Cultural and historical sources cultivate a harmoniously developed personality in the

information culture. Information culture is closely linked to modern technologies. As culture is an information and communication system, the function of socio-cultural space and time transmission plays an important role in this area. Information culture is a qualitative characteristic of human life. "We live in the world media - mass communication," information call "media - is a complex communication system, man is surrounded by this system, *«new media is productive with lexical and terminological units»* (S.Cicka)

V.Dobosh writes that cultural information is transferred through the term and connotative meanings predominate. (9) Connotative semantics expresses information about the world, environment, information about emotional perception, the attitude of the subject of speech to the expression, connects objective and subjective semantics, as well as associative-figurative and emotional-evaluative (cultural meaning) components. Additional, second, third nomenclature, connotative meanings of lexical-terminological units are often hidden, but understood by the language carrier. In other words, cultural and historical information exists in the field of culture, and the carrier of this information is the so-called passive meanings.

Thus, information connected with perception consists of the following:

- information on the results of activities;
- information on internal experience;
- information about confidence about the future;
- limited (compressed) information.

The concept of "compressed information" is a short summary of extensive information. Semantic compression is an important type of compressed information. This compression is performed by lexical-terminological units in the abbreviated form. "Abbreviation is a special linguistic phenomenon. It is one of the methods of word formation in the language system. According to M. Gasimov, the method of abbreviation (conditional abbreviation) creates conditions for saving words in different terminological systems, replacing polysemous terms with definite terms. This method is also important for the elimination of synonymity in terminology" (10, p.140)

Complex acronyms are called abbreviations. The use of fixed word combinations (department and enterprise names, various brands, etc.) in the form of abbreviations is related to the principle of economy in the language. Because abbreviations are more compact, concise, take up less space in writing, easier to pronounce, speed up information. For example, Khudafar HPP will be put into operation between Iran and Azerbaijan (*«525th newspaper»*). The HPP here is an abbreviated form of a hydro power plant.

In the compressed presentation of information and in the conceptual space, full (TC - technical conditions), incomplete (car maintenance, etc.) types of abbreviations are used. In addition, as noted by B.Jafarova, initial, partial (division), syllable types of terms are used to reflect cultural information in dictionaries. These types not only intensify the information, but also make it much easier to use dictionaries and provide conciseness in the language. (11, p.62-63 (88 s.))

The cognitive-information essence of the lexical-terminological unit is reflected in terminological dictionaries. The microstructure of terminological dictionaries provides information on many parameters: note taking parameter, etymological parameter, associative parameter, pragmatic parameter, etc. In the group of parameters information about structural features of terminological units, various determinants, thematic field, national and local explanations, semantic environment, features of development of lexical-terminological units in the conceptual field, stages of historical development, and etc. are transmitted.

The note taking parameter first includes information about the etymological aspect, the history of the described term, its source and models, analogous forms in related languages and the main stages of its structural-semantic and communicative-functional, cognitive-conceptual development. The number of terminological dictionaries with such information is currently small. However, the value of such information is very high-it allows us to take into account the direction of development of terminology, to choose a more productive model of new information terms and to give an idea of the history of development of some fields of science and the conceptual power of the term.

Cognitive information about the semantic environment of a given lexical-terminological unit according to associative parameters is given. The information in this environment is related and semantically related — gender and species terms, terms that are partisan in relation to the described term (parts-whole), equivalents, including doublets (absolute synonyms), which are conditionally synonymous with the term described in a particular situation, meaning-like terms, as well as equivalents of other languages, fully associative-subordinate terms (intersecting meanings and antonyms), semantically related terms belonging to other logical categories.

We know that, every specific language has an information space. In this space, the process of terminology is going on in all areas of nominative activity. The new "information" society determines the level of development of modern research in the field of linguistics. (12) One of the main issues related to culturology is the problem of "*language nomination and information*". Nomination is a highly developed system. All new nominations are formed due to the "special technical opportunities" of the national language. Extralinguistic information is rich in language nominations, in which the conceptual model of the meaning of the term is formed. In this regard, there are psycholinguistic, cognitive-informational, linguistic and linguo-pragmatic aspects of terminological nomination. By identifying these aspects, it is possible to reveal the functional-communicative bases of term transformation. Conditions and opportunities to determine the cognitive-informational nature arise through analyzing the cognitive-cultural specifics of the term.

In addition to the above concepts, it is necessary to clarify the concept of "term prediction" in the cognitive-information environment and "terminological information" and "information-terminological sphere of language". The analytical regularities of the semantics of the subject are conditioned by the definition of these concepts.

The term terminological information in linguistic practice shows that it has a special type of cognitive-information structure. The pragmatic direction of the term also plays a supporting role in this area. Terms are formed on the basis of general words, accumulate general and specific information in a specific language. There are two types of accumulated information:

- 1) general information; 2) special information.

General information transforms the associative image of human consciousness, language group in the process of professional-scientific activity into terminological information. The common word acts as a term, encodes information twice: the first time encodes general information, the second time encodes terminological, basic definition. In this process, a special term is formed, the first appropriate terminological information is coded. Information is condensed by the term, on the basis of a database. Terminological information is coded with the help of specific (national or international) terminology, which covers special informativeness, opens a term-creating line.

Facts shows that terminological information has a cognitive-informational character, so the formation of the term in language is provided by human consciousness, human perception, special knowledge of world information emerges, the activity for the development of perception changes, falls into another form. In this environment, the communicative activity and informative load of the term interpreted at the level of linguoculture is determined.

Result

The term is a carrier of professional-scientific activity of the group.

Information is an information map of the world in a cognitive procedure.

In the twentieth century, nomination (the nominative function of language) began to appear in the field of terminology. The process of formation of the lexical-terminological unit that names the event, quality, feature, situation, etc, the special communicative role and activity of the term, the special language functionality give rise to new ideas in cognitive linguistics. In this direction the information-terminological sphere of the language is forecasted.

In the cultural direction, terminological information includes the following means: cumulative, creative, serious-effort, scattering, distribution.

Structural means, semantic in formativeness, objective activity of terms in the cultural direction cover their fixation. The internal form of the term plays an important role here. The term is being reasoned. Auxiliary terms carry information.

The process of "assimilation" of thought changes useful information with the help of language signs, replaces it, and then intellectual information emerges.

The nominative activity of a human is laid on the conceptual-linguistic foundation of the world. In the process of nomination, social experience is reflected as a language carrier, which is related to the cultural and historical development of a particular nation, the experience of understanding the whole human collective. The specificity of terminological nomination (naming) is a special type of professional-scientific communication process. In language consciousness, general language information is transformed into terminological information. The dynamic information of the intellect takes a convenient form. The pragmatic value of terminological information is revealed through human morality and the means of thinking. Humans rise through the influence of information on language.

So, in solving the problem of analysis of the information structure of lexical-terminological units in the cognitive-cultural direction, the following issues should be explained:

- the problem of the relationship between terminological nomination and predicativity;
- the role of terms in creating a communicative effect in the text;
- features of terminological information.

References

1. Maslova V.A. Лингвокультурология. Учебное пособие. Moscow, 2001
2. Sukhanov A.P. Информация и прогресс. Novosibirsk, 1988.
3. Volodina M.N. Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация. Автореф. докт. Филолог. Наук, 1998
4. Ivanova S.V. Культурологический аспект языковых единиц. Ufa, 2002
5. Maslova V.A. Введение в когнитивную лингвистику. М., 2008
6. Veysalli F.Y. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Baku, Mutarjim, 2015
7. Allahverdiyeva Elza. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Baku, «Boz Oghuz» publishing house, 2003
8. Gorelova E.V. Информационная культура и ее роль в формировании личности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии. Киров, 2008
9. Dobosh B.V. Культурологическая информация, хранящаяся в древнейшей земледельческой лексике // Когнитивные аспекты лексики. Tver, 1991, p.29-35.
10. Gasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Baku, Elm, 1973
11. Jafarova V.S. Terminoloji lüğətçilik məsələləri. Baku, 1997
12. Терминологическая деятельность. (A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, N.V.Vasilyeva), 1993

Məlahət Rəfail qızı Ağayeva
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
böyük elmi işçi
melahet-agayeva@mail.ru

HÜSEYN MUXTAROV DRAMATURGIYASI AZƏRBAYCAN SƏHNƏSİNDƏ

Açar sözlər: *Hüseyn Muxtarov, Türkmən, Azərbaycan, dramaturgiya, səhnə, teatr, pyes, rejissor, bəstəkar, rəssam, aktyor*

Huseyn Mukhtarov's dramaturgy on the Azerbaijani stage

Summary

The article deals with the stage embodiment of Huseyn Mukhtarov's dramaturgy staged in Azerbaijani theaters. The director's work, the composer's music, the artist's design and actor's performance in the plays "Family honor" (30.10.1951), "Who is guilty" (13.12.1964) at the Azerbaijan State Academic National Drama Theater, "Family honor" (1952), "I am getting married to the grandmother" (11.1978) at the Nakhchivan State Musical Drama Theater named after J.Mammadguluzadeh, "I am getting married to the grandmother" (01.1978) at the Sumgayit State Drama Theater named after Huseyn Arablinsky are investigated on the basis of articles published in the periodical press.

Key words: *Huseyn Mukhtarov, Turkman, Azerbaijan, dramaturgy, stage, theater, play, director, composer, artist, actor*

Giriş

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan teatrı xarici dramaturqların əsərlərini tərcümə edərək səhnələşdirməyə başladı. Türkmən dramaturqu Hüseyn Muxtarovun əsərləri XX əsrin ortalarından tamaşaya qoyulmağa başladı.

Müəllifin "Ailə namusu" ("Allanın ailəsi" M.Ağayeva) əsəri (30.10.1951), "Kimdir müqəssir" əsəri (13.12.1964) M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında (indiki Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında), "Mən nənə ilə evlənirəm" (01.1978) Hüseyn Ərəblinski adına Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında (indiki Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında), "Ailə namusu" ("Allanın ailəsi") əsəri (1952), "Mən nənə ilə evlənirəm" (11.1978) Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında (indiki C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında) tamaşaya qoyuldu.

Hüseyn Muxtarovun dramaturgiyasına ilk müraciət edən ölkəmizin birinci teatrı olan Dram Teatrı oldu. Dramaturqun "Ailə namusu" əsəri Azərbaycan Akademik Dram Teatrında 30 oktyabr 1951-ci ildə premyerası göstərildi. İnsanın əxlaqi saflığını, təmiz və namuslu əməyini əks etdirən bu əsərin bir çox cəhətdən əlamətdar olan tamaşası azərbaycanlı tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Allan Mərdanovanın ailəsi namuslu, istehsalat qabaqcılı olan işgüzar bir ailədir. Allan özü otuz ildir ki, dəmir yolunda işləyir. Bu otuz ildə bir dəfə də olsun işdən qalmamış, xoşbəxt və şərəfli bir həyat yolu keçmişdir. Allan Mərdanovun ailəsi Böyük Vətən müharibəsində yaxından iştirak etmiş, üç oğlu müharibədə həlak olmuş, ikisi-Bayram və Arif bir neçə dəfə ağır yaralandıqdan sonra evlərinə qayıtmışlar. Allanın böyük oğlu Bayram müharibədən qayıtdıqdan sonra kolxoz sədri seçilmişdir. O, az bir müddət ərzində kolxozu qabaqcıl kolxozlardan birinə çevirmişdir. Lakin eyni zamanda kolxozun nizamnaməsinə pozaraq kolxozun üç qoyununu mənimsəmişdir. İşin üstünü ört-basdır etmək üçün hesabdara-gənc Azada saxta akt düzəlməsini tapşırır. Azad onun bu təklifini rədd edir və məsələni Bayramın qardaşı Arifə bildirir. Bayram tərəfindən kolxozun nizamnaməsinə pozulması Allanın ailəsində böyük həyacan yaradır. Bayramı ailə namusunu ləkələyən bir adam kimi təqsirləndirirlər. Bayram uzun müddət özünün heç bir işdə günahı olmadığını iddia edir. Sonda isə öz səhvini başa düşüb, kolxozun ümumi iclasındakı çıxışında günahını etiraf edir.

Tamaşa haqqında dövrü mətbuatda bir neçə məqalə çap olundu. H.Mehdinin “Ailə namusu” adlı məqaləsi “Ədəbiyyat qəzetində” 27 noyabr 1951-ci ildə, Ə.Əliyevanın “Ailə namusu” adlı resenziyası “Azərbaycan qadını” jurnalının 1951-ci il 10-cu nömrəsində, A.Ağamirovun “Ailə namusu” adlı yazısı “Kommunist” qəzetində 15 noyabr 1951-ci ildə, A.Aliyevanın “Çest semyi” adlı yazısı “Vışka” qəzetində 11 noyabr 1951-ci il tarixli vaxtlarda çapdan çıxmışdır. Bu məqalələrdə əsərin, tamaşanın təhlili, rejissor, rəssam, bəstəkar işini, aktyor ifası tədqiq edilmişdi.

Əsəri Azərbaycan dilinə müəllifin özü tərcümə etmiş və gənc rejissor Tofiq Kazımov “Ailə namusu” pyesinə quruluş vermişdi. O, tamaşada xalqı aldadan, xalq malına xor baxan adamlara qarşı yeni insan mübarizəsini ön plana çəkmişdir. Rejissor əsas ideyanın tamaşaçılara çatdırılmaq üçün teatrda olan bütün imkanlarından bacarıqla istifadə etmiş, bəstəkar, rəssam və aktyor kollektivi ilə birgə işləməsi nəticəsində əsərin əsas qayəsini tamaşaçıya çatdırmağa nail olmuşdur. Bəstəkar Zakir Bağirovun ahəngdar musiqisi əsərin ideyasının açılmasında rejissora kömək etmişdir. Əsərin əsas surətləri: Allan-Əli Qurbanov, Arif-Məlik Dadaşov, Ana Bikə-Mərziyə Davudova, Zina-Hökümə Qurbanova ifa etmişdilər.

T.Kazımovun əməyi layiqincə qiymətləndirən A.Ağamirov rejissor işi haqqında yazır: “Tamaşanın müvəffəqiyyətindən danışarkən hər şeydən əvvəl gənc rejissor Tofiq Kazımovun işini qeyd etmək lazımdır. Rejissor əsər üzərində işlərkən sosialist Türkmənistanı, onun adamlarını, türkmən xalqının milli adət və ənənələrini ətraflı öyrənə bilmişdir. Tamaşa hər cür sxematizmdən azaddır. Hadisənin yalnız bir yerdə, bir otaqda cərəyan etməsinə baxmayaraq rejissor real, inandırıcı, maraqlı mizanlar və səhnələr yarada bilmişdir” (1).

Tamaşanın bədii tərtibatını verən Bədurə Əfqanlının da işi müsbət qarşılanmışdır. Uzaqdan Türkmənistanın mərkəzi Aşqabadın mənzərəsi xüsusilə gözəl görünürdü. “Rejissor ideyası ilə rəssamın işi arasında bu vəhdət, tamaşanın əsas etibarı ilə müvəffəqiyyətli çıxmasına səbəb olmuşdur” (5).

Lakin tamaşada bu uğurlu cəhətləri ilə yanaşı bəzi xırda nöqsanları da nəzəri cəlb edir. Bunu aktyor ifasında və musiqi tərtibatında görmək olur. Aktyorlar bəzi səhnələrdə öz sözlərini aydın tələffüz etmir. Dövrü mətbuatda çap olunan Alp Ağamirov “Ailə namusu” adlı resenziyasında tamaşanın müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı mənfi xüsusiyyətlərini də qeyd edir: “Bəzi səhnələrdə aktyorların rollarını yaxşı bilmədikləri, sözləri aydın və düzgün tələffüz etmədikləri nəzərə çarpır. Sonuncu səhnədə musiqi o qədər gurultulu səslənir ki, hətta Allanın danışmaları belə eşidilmir” (1).

1964-cü il dekabr ayının 12-də Dram Teatrı dramaturqun “Kimdir müqəssir” əsərini primyerasını tamaşaçılara təqdim etdi. Əsəri Azərbaycan dilinə tanınmış rejissor Tofiq Kazımov tərcümə edib. Tamaşanın səhnə yozumunu isə Məmmədkamal Kazımova həvalə etdilər. Təəssüf ki, müəllifdən gələn əsərdəki bəzi nöqsanlar, aktyor kollektivinin düzgün seçilməməsi tamaşanın uğursuzluğuna səbəb oldu.

İlham Rəhimli Azərbaycan teatr tarixi adlı kitabının 3-cü cildində yazır: “Bir qədər müəllifdən gələn uzun ekspozisiya, konfliktin kulminasiya nöqtəsinə çatdırılmasında hadisələrin məntiqi axarına uymaq tamaşanı daha da ağırlaşdırmışdı” (7,113).

Eyni zamanda tamaşanın bədii tərtibatını vermiş İsgəndər İsmayılovun, bəstəkar Nurəddin Fətullayevin musiqisində müasir teatrda tələb olunan ifadə vasitələri, bədii göstəriciləri duyulmurdu. Səltənət Dursunova (Mirvari Novruzova), Fərəcova (Hökümə Qasımova), Həsənov (Atamoğlan Rzayev və Kamil Qubuşov)... obrazları üçün aktyorların xarakter baxımından düzgün seçilməməsi də tamaşanın zəif alınmasında öz təsirini göstərdi.

Milliyətçə azərbaycanlı olan H.Muxtarovun “Allanın ailəsi” əsəri Milli Dram Teatrından sonra 1952-ci ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında səhnələşdirildi. İnsan mənəviyyətinə həsr olunan bu əsər “Allanın ailəsi” pyesi ilk dəfə 1946-cı ildə Türkmənistan Dövlət Dram Teatrında “Allan ailəsi” adı ilə tamaşaya qoyulub və əsər 1951-ci ildə SSRİ dövlət mükafatına layiq görülüb.

Tamaşanın dəqiq tarixi məlum olmasada, 1952-ci ildə Səməd Mövləvinin quruluşunda tamaşaçılara göstərildi. Sənətsüinaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ələkbər Qasimov “Naxçıvan teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları” (1883-2013) adlı kitabında “Allan ailəsi” tamaşası haqqında yazır: “Bu tamaşa nə rejissor işi, nə də aktyor ifası baxımından tamaşaçını tam razı sala

bilməmişdi. Əlbəttə, bunun nöqsanı yalnız yaradıcı heyətdə deyildi. Əsərin özü bütövlükdə sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun yazılmışdı” (4,53).

Belə ki, əsərin hər addımında Stalinin adı çəkilir. Onun dahiliyi, humanizmi, yenilməzliyindən danışılır. Oğlu Bayrama yazdığı gəldiyi üçün yazılan məktublara qol çəkməyən ana, oğlu Arifin sualı qarşısında aciz qalır: “Axı, sən mənə müharibəyə sevinclə yola saldın”- dedikdə ana cavabında “Onda sənə Stalin çağırırdı”. Cavabını verir. Arif: “İndi də Bayram Stalinin sözünü pozub”- dedikdə ana qəzəblənir: “Necə? Stalinin sözünü pozub? Məgər mən Allan ailəsindən deyiləm? Ver qol çəkim” - deyər kağızı alıb imza atır.

Tamaşa yaradıcılarının ciddi söylərinə baxmayaraq “Allan ailəsi” tamaşası seyrək tamaşaçı zalında 3-4 dəfə göstərilərək repertuardan çıxarıldı.

Təəssüf ki, tamaşanın bədii tərtibatı, musiqi tərtibatı, aktyorların ifası barədə nə Əli Xəlilovun “Naxçıvan teatrının tarixi”, nə Səməd Mövləvi “Səhnədən keçən yollar” kitabında “Naxçıvan teatri”, nə Lətif Hüseynzadənin “Naxçıvan teatri tarixindən”, nə İlham Rəhimli və Cəlil Vəzirovun “Naxçıvan teatri” (1883-2008), nə Ələkbər Qasımovun “Naxçıvan teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları” (1883-2013), nə də dövrü mətbuatda çap olunan qəzet və jurnallarda heç bir məlumat yoxdur.

Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında “Allan ailəsi” tamaşasının üstündən 26 il keçdikdən sonra 1978-ci ilin noyabr ayında yenidən dramaturqun “Mən nənə ilə evlənirəm” əsərinə müraciət etdi. Baxşı Qələndərli ailə-məişət qayğı və problemlərinə həsr olunmuş bu komediyaya özünə məxsus bir səhnə həlli verib. Rejissor tamaşanın səhnə dilini, təkcə özü üçün deyil, tamaşaçı üçün də oxunaqlı və anlaşıqlı dildə təqdim edib. Bu quruluşu B.Qələndərli assistenti Elxan Şirinov ilə birgə verib.

Rəssam Yuran Məmmədov “Mən nənə ilə evlənirəm” tamaşasına maraqlı bir tərtibat vermişdi. Teatrın geniş imkanlarını nəzərə alaraq dəyişə bilən bir dekorasiya hazırlamışdır. Musiqi tərtibatçısı Rəşid Məmmədov tamaşanın ahənginə uyğun yadda qalan musiqi yazmışdır.

Cahan rolunda Zəroş Həməzyeva və Sofiya Hüseynova, Cahan rolunda Zemfira və Sürəyya Lətifova, Şəmsi rolunda Nizami Həməzyev və Rövşən Hüseynov, Qurd Çobanoviç rolunda isə İbrahim Həməzyev və Aydın Şahsuvarov obrazlarının xarakterlərinə uyğun yaratmışdılar.

Oxuduğumuz kitablara və dövrü mətbuatda çap olunan qəzet və jurnallara əsaslanaraq deyər bilərəm ki, H.Muxtarovun “Mən nənə ilə evlənirəm” tamaşası Naxçıvan teatrında uğurlu bir tamaşa olub, onun repertuarında uzun müddət çıxmadı.

Hüseyn Ərəblinski adına Sumqayıt Dövlət Dram teatri 1978-ci ilin yanvar ayında SSRİ Dövlət mükafatı laureatı H.Muxtarovun “Mən nənə ilə evlənirəm” komediyasına səhnə həyatı verdi. Özünün beynəlmillətçilik ənənələrinə sadıq qalan teatr kollektivi uğurlu bir səhnə əsəri ortaya çıxardı. Dəqiq günü məlum olmayan tamaşaya Mərahim Fərzəlibəyov quruluş vermişdi.

Komediyada dörd surət vardı: Şalı, Cahan, Sədəf və Qurd Çapanoviç. Rejissor M.Fərzəlibəyov surətləri aktyorlar arasında düzgün böldüyü üçün maraqlı bir tamaşa alınmışdı. İstər bədii tərtibatı, istər musiqi parçaları hadisələrin ritminə uyğun yazılmışdı. Filologiya elmləri doktoru İmran Qasımov “Sumqayıtın teatr həyatı kitabında” bəstəkarın və rəssamın adını yazmasada yazır: “İşıqlar sönən kimi aktyorların təbii oyunu, musiqinin hadisələrə uyğun ritmləri, bir-birindən maraqlı hadisələr tamaşaçıları cəlb edərək öz hökümü altına alır” (6,49).

H.Muxtarov Şalı surətini daha qabarıq işləyib. Bu lirik-komik surətin daxili aləmini aktyor Valeh Kərimov ustalıqla açır. O, Şalını zəhmətsevər, gözüaçıq, cəsarətli, həm də ehtirasla sevən bir gənc kimi təqdim edir. Komediyanın birinci hissəsində Şalı sevən, sevgilisinin yanında şıltaqlıq edən bir qızıdırsa, ikinci hissədə o, həyatın bir çox sirlərinə bələd olan adamlar kimi çıxış edir, həmsöhbətlərinin hamısını kölgədə qoyur. Aktyorun (V.Kərimovun-M.Ağayeva) danışığının sərrastlığı, hərəkətlərinin təbiiliyi, eləcə də geyiminin pərdələrarası dəyişdirilməsi surətin dinamik inkişafına, onun daxili aləmində yaranan təbəddülata tamamilə uyğundur.

Cahanın ülvəi sevgisi onun həyəcanlarından, kiçik şübhələrindən qat-qat yüksəkdə durur. E.Haşımzadənin ifasında Cahanın ülvəi sevgisi daha böyük və sarsılmaz duyğularla verilib.

Qurd Çapanoviç surətini Kamil Məhərrəmov ifa edib. O, birinci ərindən yarımadığı üçün yeni ailə həyatına biganəlik göstərən Sədəf xanımın (Afaq Bəşir qızı) yatmış hisslərini məharətlə oyadır, onun qəlbində həqiqi məhəbbət alovlarını yandırır.

H.Muxtarovun “Mən nənə ilə evlənirəm” komediyasının tamaşası Sumqayıt tamaşaçılarını düşünərək güldürmüş və uzun müddət onların yaddaşından silinməmişdir.

Nəticə

Yekun olaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, istər Bakı teatrları, istər Region teatrları Hüseyn Muxtarov dramaturgiyasının tamaşalarına müraciət etmiş, müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ilə birlikdə Azərbaycan teatrının inkişafında öz layiqli yerini tutmuş, həmçinin tamaşaçıların dünyagörüşünün artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağamirov A. “Ailə namusu”. “Kommunist” qəzeti 15 noyabr 1951-ci il, № 269 (8762).
2. Aliyeva A. “Çest semyi” “Vışka” qəzeti 11 noyabr 1951-ci il, № 305 (8231).
3. Əliyeva Ə. “Ailə namusu”. “Azərbaycan qadını” jurnalı, 1951, № 10, s. 20.
4. Qasimov Ə. “Naxçıvan teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları” (1883-2013). Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2016, 176 səh.
5. Mehdi H. “Ailə namusu”. “Ədəbiyyat qəzetində” 27 noyabr 1951-ci il, № 33 (646).
6. Qasimov İ. “Sumqayıtın teatr həyatı”. Bakı, “Bilik” Cəmiyyəti, 1984, 64 səh.
7. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. 3-cü cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2017, 608 səh.

Bəturə Tələt qızı Quliyeva
Odlar Yurdu Universiteti
doktorant
ba-tura083@hotmail.com

İNTENSİVLİK ƏLAMƏTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUBİ ROLU

Açar sözlər: *intensivlik əlaməti, məzmun-ifadə planı, üslubiyyat, üslubi prinsiplər, intensivliyin ifadə vasitələri*

Expression methods of intensity sign and their stylistic role

Summary

According to the article, the means of expressing the sign of intensity and their stylistic role in fiction are described as an active process.

The article deals with the stylistic moments associated with the categorical sign of intuitiveness of two multi-syllabic languages. On the basis of 200 examples selected from fiction, the means of enhancing meaning are compared, common and differential features between these languages, between categories are identified. The role of reinforcing elements forming the degrees of comparison of an adjective and an adverb in creating stylistic situations of this category is specified.

Key words: *a sign of intensity, a meaningful and expressive plan, style, stylistic principles, intensity expressing means*

Bu məqaləni yazmaqdan başlıca məqsəd, intensivlik əlamətinin ingilis və Azərbaycan bədii əsərləri əsasında leksik, morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək və sonra onların üslubi prinsiplərini və funksiyalarını təsnif etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, əsər müəllifinin bu kontekstdə fərdi üslubunu, ifadə tərzini üzə çıxarmaqdır.

Müasir ingilis dilində intensivlik əlaməti sözün semantik komponenti kimi özünü göstərir. Əlamətin kəmiyyət etibarını ilə dəyişməsi bu cəhəti səciyyələndirir. Bu baxımdan «İntensivlik əlamətin inkişaf səviyyəsidir və bu ölçü çərçivəsində kəufiyyətdə də müəyyən dəyişmə baş verir» (1, s.13)

Məlumdur ki, insan qarşılıqlı əlaqə və münasibət saxlamaq məqsədilə, dinləyicini təhrik etmək, başqa sözlə, nitq aktı zamanı fikrin, düşüncənin daha dolğun istifadəsi üçün bir neçə yol seçə bilər. Məsələn:

A) çox sözlə ifadə etmək üçün istədiyi münasibəti formalaşdırmaqla bilmir. Məs.: «görüm»-«Mən öz iki gözüm ilə baxıb gördüm»;

B) sözün məna-məzmun planında dəyişiklik edilməklə əlamət, hadisə yaxud hərəkəti intesivləşdirilir, yəni gücləndirilir: «Yağış yağır»-«Yağmur şiddətlənir», «Sınmaq ayrı şeydir, sınarmaq başqa şey, «belə işlər»-«beləncik işlər», «əl-ayağını ovmaq»-«əl-ayağını ovxalamaq», «südü çalmaq», «qatığı çalxamaq», «qatığı çalxalayaq ayan etmək»;

C) sözü qrammatik baxımdan müəyyən dəyişmələrə salmaqla intensivləşdirmək istədiyi fikri çatdırır-«asta getmək»-«asta-asta, aram-aram gəlmək», «həmişə», «səhər-axşam», «nəhayət»-«axırdan axıra», «arabir», «hərdən-birdən» və s. (2, s.149)

Bu göstərilən yolun hər birində sözün əvvəlki formasının hansı bir məqsədə uyğunluq üçün istifadəsi ortaya çıxır. Bu məqsədə uyğunluq üslubi halı yaradır.

Q.Mustafayeva yazır ki, üslubiyyatda dil vahidlərinin məqsədə uyğunluq əsasında seçilməsi məqsədin istiqaməti və xarakteri ilə üzvi sürətdə bağlı olur və hətta onunla təyin edilir. Sözün, ifadənin, ibarənin və ya cümlənin dəyişdirilmiş biçimdə işlədilməsindən məqsəd həyəcan yaratmaq, təşviş salmaq, dinləyənə susdurmaq, dilləndirmək, əsəbləşdirmək, təsəlli vermək, fikri şışirtmə, gücləndirmək və s. Bu cəhətdən üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin (o cümlədən, *intensivlərin və intensifikatorların* - müəllif) məqsədə uyğun surətdə

istifadə edilmə qanunauyğunluqlarından və müxtəlif üslubların əlamətdar xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir elmdir... (3, s.5; 12)

Müəllif əlamət bildirən sözün üslubi xüsusiyyətləri haqqında yazır: «...bəzi əlamət bildirən sözlərin, nadir hallarda olsa da, öz məzmununa əks olunan bir məzmunu daha qüvvətli ifadə etmək üçün işlədildiyini də göstəmək lazımdır. Bu cəhətdən yaman sözü daha tipik nümunə ola bilər. Məlum olduğu üzrə, yaman sözü müəyyən məqamda yaxşı mənasında işləyə bilər: məs.: Onlar yaxşı dostdur məzmununu daha qüvvətli (intensiv-müəllif) ifadə etmək üçün yaman sözündən istifadə olunur və Onlar yaman dostdur deyilir (1, s.301)

Dil vahidlərinin əlamətlərinin gücləndirici məqsədlərdən ötrü daha optimal (əlverişli) olanlarını seçmək üçün həmin sözlərin struktur formalarının bir-birinə olan nisbətini, qarşılaşdırılması, əvəzlənməsi qayda və prinsiplərini öyrənmək üslubiyyət baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Formanın daha münasibini seçmək və əvəz etmək variasiyaya yol açır. Variativliyin biri intensivləşdirilmiş formadan ibarət olur. Həmin forma *ekspressiv-emosional atmosferdə* qərarlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, intensivlik əlamətini yaradan vasitələr həm də bədii-ifadəli və üslubi funksiyaları yerinə yetirir. Bizim bu yazımızda həmin vasitələrin dinamik inkişafı izlənilir. İzləniən məqamlar göstərir ki, intensivlik həm də ekspressiv üslubiyyət məsələlərindən biridir. Ona görə ki, bu hadisəyə emosional mətnlərdə çox rast gəlmək olur. Emosional mətnlər «*nitqin intensivliyi*» ilə bağlıdır. Antroposentrik mərkəzdə bu kateqoriya-intensivlik üsbubi istiqamətdə subyektiv-obyektiv xarakter kəsb edir. Gücləndirilmiş kəmiyyət dəyişmələri, necə deyərlər, yazıcının təsvir etdiyi dövrü, janrı və fərdi keyfiyyətləri təyin edir. Bu formalarda funksional-semantik xüsusiyyətlərlə yanaşı, üslubi keyfiyyətləri də müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bədii mətnin estetik təşkili bu formalardan vasitəsilə də həyata keçirilir.

Üslubiyyət elmində leksemlərin sinonimliyi, müqayisə olunan qrammatik formaların gücləndirilmiş variantları, həmçinin də dərəcəni, qraduallığı şərtləndirən sintaktik konstruksiyalar bədii mətnə ekspressivlik və emosionallığı yüksəldir.

İntensivlik əlamətinin üslubi funksiyalarından istifadə müəllifin manerasını, təhkiyəsini əks etdirir. Temperament-sözün, ifadənin yaratdığı çoxşünlük, qızgınlıq, ehtiras, həvəs, sövq və fərdi dil vasitələrini, ədəbi istiqamətin spesifikasiyasını aydınlaşdırır.

İntensivlik kateqoriyasında variativlik əlaməti birbaşa sözlə bağlıdır. Ona görə də sözün mahiyyətindən bəhs edənlərin fikrincə, «*söz predmetin xassələrinə dərinə daxil olmaqla əşyanın əlamətlərini mücərrədləşdirmə aktıdır*» (4, s.42) Belə çıxır ki, «*gözəl*» sözü ilə «*olduqca gözəl*» ifadəsi arasındakı əlamət şüurda mücərrədləşdirmə aktıdır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də əlaməti ifadə edən söz şəxs və ya predmetin, keyfiyyətini, xassəsini bildirir. Əlamət bildirən söz tutumuna görə hər iki dildə feil və isimlərdən sonra üçüncü yerdə dayanır. Əlamət və keyfiyyət bildirən söz hərəkəti ifadə edən sözdən fərqli olaraq xüsusi qrammatik dərəcəyə malikdir, cümlədə əsas etibarilə təyin funksiyasını yerinə yetirir. Məs.:

Arzudan don biçdik ötən illərə,

Acılı, şirinli günlər görmüüşük. (B.Vahabzadə)

Marry was a young woman.

She sat in the growing darkness.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də əlamət ifadə edən söz mövcud olan qraduallığı (dərəcəni) mətnlərdə nəzərə çatdıraraq üslubi məqamlar yaradır.

1.Positive Degree (adi dərəcə).

2.Comparative Degree (müqayisə dərəcəsi)

3.Superlative Degree (üstünlük dərəcəsi)

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki əlamət bildirən söz heç bir qrammatik formanın iştirakı olmadan keyfiyyəti ifadə edir. Bu nitq hissəsinin semantik özülu əlamət və keyfiyyət mahiyyətli olduğuna görə bütün təzahürünü daha dar (lokal) mənalarda əsasən qruplaşdırır.

Əlamət bildirən sözün adi dərəcəsinin morfoloji göstəricisi sıfır səviyyəsindədir.

İngilis dilində təkhecalı və bəzi ikihecalı əlamət bildirən sözlərin müqayisə dərəcəsi onların sonuna –er, üstünlük dərəcəsi isə –est morfoloji göstəricisi əlavə etməklə əmələ gəlir. Əlamət bildirən sözün üstünlük dərəcəsi qarşısında müəyyən artıqlı işlənir. Məsələn üçün:

Cold vweather – soyuq hava

Cold vvind - soyuq xərək

Cold vvater - soyuq gün

Cold dish - soyuq baxış

Cold (soyuq) - colder (daha soyuq) - the coldest- ən soyuq

Small (kiçik) - smaller (daha kiçik) - the smallest (ən kiçik)

İngilis dilində əlamət bildirən sözün axırına –er, –est morfoloji göstəriciləri əlavə edərkən:

A) təkhecalı əlamət bildirən sözlərdə qısa saitedən sonra gələn samit qoşulaşır. Məsələn üçün:

Big boy\girl - böyük oğlan - qız

Large vamily - böyük aidə

Great vvriter poet leader – vvrit - Böyük yazıçı şair rəhbər: Nizami the great Nizami. Pyotr Peter tze Great.

Big (böyük)- bigger (daha böyük)- the biggest

Azərbaycan dilində intensivlik əlamətinin üslubi özəlliklərini əlamət bildirən sözün təkrarı yaradır. Təkrar eyni nitq vahidinin eynilə yaxud qismən dəyişdirilmiş tərzdə iki, üç dəfə işlədilməsidir. Məsələn üçün: *böyük-böyük (big-big) böyük-böyük qarpızlar (big-big vvater-melons)*

Bu təkrar əlamət bildirən sözlər zərf funksiyasını da üslubi məqamda yerinə yetirə bilər: *Böyük-böyük danışmaq- to speak* impudently\boldly, to speak* as adults do.*

Əlamətin az olduğunu bildirmək üçün *rather big\large, biggish (böyüktəhər)* söz formalarından istifadə olunur.

Fat (kök) - fatter (daha böyük) - fattest (ən böyük)

Hot (isti) - hotter (daha isti) - the hottest (ən isti)

B) sonu «y» ilə bitən sifətlərdə «y» səsi «i» səsi ilə əvəzlənir:

Lazy (tənbəl) - lazier (daha tənbəl) - the laziest (ən tənbəl)

Easty (asan) - easier (daha asan) - the easiest (ən asan)

ç) «e» ilə bitən əlamət bildirən sözlərin axırına –r və –st elementləri əlavə olunur. Məsələn üçün:

vvide (geniş)- vvider (daha geniş)- the vvidest (ən geniş)

nice (gözəl)- vvider (daha gözəl) - the vvidest (ən gözəl)

Çoxhecalı və bir sıra ikihecalı əlamət bildirən sözlərin müqayisə dərəcəsi onların önünə *more (less)*, üstünlük dərəcəsi isə *most (least)* sözlərini artırmaqla yaranır: *more-most* çoxaltma, *lest-least* azaltma semantikasını özündə birləşdirir:

Interesting (maraqlı) - more interesting (daha maraqlı) - the most interesting (ən maraqlı)

Less interesting (az maraqlı)-the least interesting (ən maraqsız)

Əlamət bildirən sözün müqayisə dərəcəsi müəyyən şəxs və predmetə aid keyfiyyət və xassənin müqayisəsindən daha çox olduğunu ifadə edir. Müqayisə dərəcəsi istifadə olunarkən *than* bağlayıcısından da istifadə edilir. İngilis dilində həmin bağlayıcı Azərbaycan dilinə –dan,-dən yaxud –dən daha,-dan daha biçimlərində çevrilir. Məsələn üçün:

This house is higher than that one - Bu bina o birisindən hündürdür.

She knowv English better than German - O, ingilis dilini alman dilindən (daha) yaxşı bilir.

VVhich exerciz is more difficult for you? - Hansı tapşırıq sizin üçün daha çətinidir?

İngilis dilində üstünlük dərəcəsi şəxs yaxud predmetin də olduğu məkanda ənyüksək, ali keyfiyyət, xüsusiyyətə malik olduğunu ifadə edir. Məsələn üçün:

This tree is the highest tree in the garden - Bu ağaç bağdakı ağaçardan ən hündürüdür.

Football is the most popular game in all the countrrie - Futbol bütün ölkələrdə ən populyar (kütləvi) oyundur.

Qeyd edək ki, ingilis dilində bir çox əlamət ifadə edən sözlərin dərəcələri xüsusi üsulla formalaşır. Aşağıdakı formal əlamətlər bu baxımdan xarakterik sayıla bilər:

Good (yaxşı) - better (daha yaxşı) - the best (ən yaxşı).

Bad (pis) - worse (daha pis) - the worst (ən pis)

Many (çox) - more (daha çox) - the most (ən çox).

Little (az) - less (daha az) - the least (ən az).

G.Əhmədova yazır ki, ingilis dilində bir neçə sifətin müqayisə və üstünlük dərəcələrində iki forma özünü göstərir. Həmin formaların əksəriyyət hissəsi müxtəlif semantika daşıyır:

Far (adi)- father (müqayisə)- farthest (məsafə anlamında)

Further furthest (vaxt mənasında)

Old older oldest (müddət, vaxt baxımından)

Elder eldest (ailədə yaşa görə)

Late later latest (zaman mənasında)

Latter last (sıra bildirir)

Eyni əlamət və xassəyə malik isimlər müqayisə olunarkən as...as (kimi) bağlayıcısından istifadə olunur. Bu zaman sifət adi dərəcədə işlənir:

My room is as large as my brother's room

Mənim otağım qardaşımın otağı kimi böyükdür.

This flower is as beautiful as that one

Bu çiçək o biri kimi gözəldir.

Müxtəlif əlamət və xassəyə malik isimlər müqayisə olunarkən not so...as (kimi...deyil) bağlayıcısı və sifətin adi dərəcəsi yaxud than (-dan,-dən) bağlayıcısı və sifətin müqayisə dərəcəsindən istifadə olunur. Məsəl üçün:

This book is not so interesting as that one

Bu kitab o biri kimi maraqlı deyil.

This book is more interesting than that one.

Bu kitab o birisindən (daha) maraqlıdır. (5, s.16-17 (128 s.))

İntensivlik kateqoriyası bədii ədəbiyyatda «funksional-semantik kateqoriya kimi fikrin məzmun və mahiyyətinin universal anlarını, dildən-kənar fikrin reallıqlarını əks etdirir (6, s.11)

İntensivlik kateqoriyasının ifadə vasitələri üslubi priyom kimi (müqayisə, metafora, epitet) personajların təsviri üçün, onların xarakterinin açılmasında, əxlaqın, psixoloji portretinin yaradılmasında üslubi vasitə kimi istifadə olunur.

İntensivlik kəmiyyət və keyfiyyət arasında ara kateqoriyadır (7, s.154)

Bu ara kateqoriyada sifət daha çox intensivlər. Məs.: Gələnin ayaqları otlar üzərində sürüşdükcə səssiz ap-aydan eşidilirdi. (Mir Cəlil), *Tərtəmiz, bomboz* çöllər görünürdü (Mir Cəlil)

İfadə vasitələrindən biri sintaktik konstruksiyalardır: Div qədər böyük insan, fildən daha böyük heyvan və s.

Əlamətin müqayisəsi iki formada özünü göstərir: 1) miqdarca bərabər komponentlər arasında; 2) miqdarca bərabər olmayan komponentlər arasında. Müqayisə zamanı həmin komponentlərin hər kəsi deyilə bilər yaxud biri deyilir, o biri komponent deyilməyə də bilər. Burada üç müqayisə nəzərə çarpır. Birinci növ müqayisədə əşyalar keyfiyyət və ya əlamətcə bərabər dərəcədə olur. Məsəl üçün: Səkinə Vəfa qədər çalışqandır.

İkinci növ müqayisədə isə bərabərsizlik təzahür olunur. Məsəl üçün: Səkinə Vəfadan (daha) çalışqandır.

«Hamısından üstün» prinsipi iki dilin əlamət intensivliyi üçün xarakterikdir. Məs.: müqayisə et: ən gözəl sevgi- Vətən sevgisi. Bursa da ən gözəl cami.

İntensivliyin yaranmasında frazeoloji vasitələrdən çox istifadə olunur, bu da müqayisə edilən dillərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bir zamanlar onun təptəzə qəlbini xoşbəxtliklə dolduran ən gözəl məxluq bu qədər böyük sevgi pərəstişlərini, məzud günləri unuda bilərmidi? (Ə.Nicat. Qəbilə başçısı)

Frazeoloji birləşmələrin təkrarı ilə əlamət yüksəlir: *Sözü ağzında qaldı, sözü ağzında qaldı*. Birdən-birə yerindən sıçrayıb üstünə atıldım. (Ə.Nicat)

İntensiv formalar müəllifin fərdi üslubunu xarakterizə edir. Aşağıdakı cümlədə «sürətlə», «güclə» zərfləri həmin funksionu yerinə yetirmişdir: Pillələri sürətlə qalxıb özünü güclə, daha doğrusu, arxadan gələn oğlanın köməyi ilə vəqona çatdırdı, içəri girdi. (Ə.Nicat)

İntensiv formada olan metaforalar (ostriy luç, çernım ot qorə serdüem i nevinno-qolubımı poqonamı, mnoqotisəçnomu seromu prəμουqolğniku) obrazın xarakteristikası funksiyasını, nitqin emosionallığını, ifadəliliyini və müəllifin dünyaya hansı gözlə baxdığını nümayiş etdirir. metafora konkret predmetin kondensasiyasını (sıxılmasını) xarakterizə edir, intensivlik bir əlamət kimi, üslubi priyom kimi nitqin ekspressivlik və emosionallığını göstərir. Məsələn üçün:

Epitetin yaratdığı əlamət: Çöldə *ağappaq duman* pərdə kimi donub qalıb. (Ə.Nicat)

Təqlidi sözün (yamsılamanın) təkrarı həmin funksiyanı erinə yetirir: Kupelərdə hamı yatır. *Taraq-taraq-taraq...* (Ə.Nicat)

«*Qarımış qız*» frazeologizmi ilə: Heç kəsi bəyənəməyən Nazı evdə qalıb qarımışdı... (Ə.Nicat)

Müəllif dilinin bədii obrazlığı aktiv prosesdir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində üslubi, ekspressiv və mətnyaradıcı funksiyalar intensivliyin ifadə vasitələrinin spesifikasını təmin edir.

Müxtəlif funksional üslublarda:

Bədii üslubda: *Lap öndə* qəbilə başçıları dayanmışdılar. (Ə.Nicat); Çünki irəlidə addımlayan dəstələrin başı üstündə günəş *par-par parıldayırdı*. (Ə.Nicat).

Elmi üslubda: Belə güman edilir ki, əvvəllər «Avesta»nın *büsbütün* mətni ritmik olmuş, zaman keçdikcə bu prinsip pozulmuş yaxud da itirilmişdir. (Şükürov Ağayar. Fəlsəfə. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1977, s.135)

Publisistik üslubda: publisistikada yüksək bədilik, güclü emosionallıq və ekspressivlik detallar gücləndirilir. İntensivlik şkalası bu üsluba fon verir

Zərf-intensivlər. *Birdən* hənirtirı duydu. *Birdən* yadına düşdü. (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956)

Nəinki bağlayıcısının işləndiyi cümlələrdə müqayisə üstünlük təşkil edir; çox, son dərəcə, olduqca... *He is not only painstaking, but also clever- O nəinki zəhmətkeşdir, həm də ağıllıdır.*

İntensivlik əlaməti yazıçı təhkiyəsinin müəllif göstəricisidir.

İntensivlik kateqoriyasının ifadə vasitələri bədii əsərlərin əsas üslubi fiquru və trop kimi çıxış edir.

Bədii əsərlərdə üslubi gücləndirmə vasitələri: gücləndirici, qradasiya, antiteza, hiperbola, metaforik məna. Bunlar üslub və kompozisiya yaradan əsas fiqurlardır.

Müəllif bu gücləndirici vasitələrdən özü bildiyi kimi istifadə edir. Bu, «avtorizasiya» adlanır. Bu müəllif tərəfindən bəyənilmiş, təsdiq edilmiş, ixtiyar verilmiş «modus çərçivəsi»ndə istifadə olunur.

Bu kimi intensiv və intensifikatorlar -ştrix və personajın nitqini səciyyələndirir, nəinki dialoqda, həmçinin də diskurs şəraitində istifadə edilir.

Bədii əsərlərdə intensivləşmənin tipik leksik vasitələrindən istifadə edilir, təkrarlardan mental və mənəvi inkişaf mərhələsini ifadə edən mətnlər elativ və superlativ sifət və zərflərdə əhatə olunur. Məs.: «paramparça», bu əlamətdə şiddətlənmə dərəcəsi mövcuddur: Dilənçini küçədə görəndə qəlbi paramparça olmuşdu.

Rəng əlamətinin intensivliyi. -mtıl,-ımtıl,-umğtul,-ümtül Azərbaycan dilində rəng bildirən sifətlərin sonuna gətirilərək əlamətin azlığını bildirir. Məsələn üçün: göyümtül, sarımtıl, morumtul. Bu yemiş sarımtıldır. O, saçlarını maşınla vurdurmuş, bığ yerində nazik bir xətt qoydurmuş, arıq, uzun və *bozumtul* üzünü yenidən qırxdırmışdı. (M.Hüseyn. Abşeron).

Açıq, alaca sözləri də rəng bildirən sifətin önündə işlənərək həmin vəzifəni yerinə yetirir. Bu sintaktik yolla intensivlik əlamətinin azaldılmasıdır. Bu mətnə adi sifətlərdən sonra əlamətin dərəcəsini azaldan «bozultul» sifəti işlənmişdir. Məs.: Açıq-yaşıl rəngdə geyinmiş qız ətrafdakıların diqqətini cəlb edirdi. Açıq-qumral saçlı qız idi. Açıq-mavi gözlü bu oğlan dinməz-söyləməz skameykada oturmuşdu. Qırmızı-bəyaz almalar yerə tökülmüşdü. Bu misallarda rənglərin tam mənasında yaşıl, qırmızı deyil, bir az yaşıl, qırmızı olduğunu ifadə etmiş oluruq.

Azərbaycan dilində ala sözü bir neçə sifətlə işlədilə bilir və əlamətin adından az olduğunu göstərir: ala-qaranlıq, ala-bulanıq, alatoran, ala-yarımçıq, ala-babat, ala-bəzək, ala-sütül, ala-çiy, ala-bişmiş və s.

Məkan və həcmə görə əşyanın əlamətinin intensivliyi.

Nəticə

İntensivlik bir semantik kateqoriya kimi obektiv kateqoriyalardan olan kəmiyyət, keyfiyyət, ölçü əlamətləri və pragmatik kateqoriyalar olan qiymətləndirmə, ekspressivlik, obrazlıq kateqoriyaları ilə sıx biçimdə bağlıdır.

Tədqiqat göstərir ki, qarşılaşdırılan dillərdə elə sifətlər vardır ki, onlar öz-özlüyündə keyfiyyət və ya əlamətin yüksək dərəcədə olduğunu bildirməklə yanaşı, semantikanı da şiddətləndirə bilər. Məs.: «qoca» sözünün şiddətləndirilmiş şəkli qosqoca, eləcə də «qocaman» sözləridir: Qosqoca bir kişi addımlarını güclə atırdı. Qocaman veteranlar ağacın kölgəsinə toplaşmışdılar. Tədqiq edilən dillərdə intensivlik kateqoriyasının müxtəlif səviyyədə olan ifadə vasitələri leksik və sözyaradıcı vahidlərlə, morfoloji vasitələrlə və gücləndici əlamət ifadə edən sintaktik konstruksiylarla təzahür olunur.

İntensivlik əlaməti və onun ifadə vasitələri üslubi cəhətdən yazıçı dilində obrazlığın yaradılmasında da mühüm rol oynayır. 200 nümunə əsasında (bədi ədəbiyyatdan seçilmiş) aparılmış müşahidə göstərir ki, intensivlik əlamətinin müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri intensivliyin dominant dil vasitələrinin eksplisit və imlisit ifadə vasitələrinin zənginliyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. М.: 1981, 21 с.
1. 2.Məmmədli Yaşar. Araşdırma, esse, məqalələr. Bakı, «MBM», 2009
2. 3.Musatafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Dərs vsaiti. Bakı, «Elm», 2010
3. 4.Лурья А.Р. Язык и сознание. М., 1979
4. 5.Əhmədova G.X. İngilis dili qrammatikasının əsasları. Bakı, «Bilik», 2001
5. Шейгал Е.И. Градация в лексической семантике. Куйбышев, 1990
6. 7.Родионова С.Е. Семантика интенсивности и ее выражение в современном русском языке. М., 2005.

İradə Əlibala qızı Yusifova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

dissertant

irada.yusifova@list.ru

M.ŞOLOXOVUN “SAKİT DON” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ ORİJİNALA YAXINLIQ PROBLEMI

Açar sözlər: *sovet ədəbiyyatı, epopeya, tərcümə, mətn, ekvivalent, peyzaj, dil vahidi*

Linguopoetic features and the problem of closeness to the originality in the translation of "Quiet Don" by M. Sholokhov

Summary

Since Russian classical literature is a worldwide phenomenon, the translation of the pearls of this literature into other languages is an important and natural process. The overwhelming majority of the masterpieces of famous figures of Russian literature have been translated and are being translated into different languages. One of these writers, of course, is the famous Russian writer Mikhail Alexandrovich Sholokhov, who is of interest not only to literary scholars, but also to translators. Sholokhov is one of the brightest representatives of Russian socialist realism and the Russian literary environment of the first half of the last century.

There are many examples of Russian literature in Azerbaijani translations, which is also associated with the similar socio-historical conditions of the two countries during the previous regime and the influence of Soviet culture.

The work of M. Sholokhova "Quiet Don", which won world fame and received the Nobel Prize and is often regarded as "a similar literary and historical equivalent of Russia", was translated into our language by Jahanbakhsh Javadzade. His works, translated professionally, are still of interest to Azerbaijani literature and translation studies and do not lose their actuality.

Key words: *Soviet literature, epic, translation, text, equivalent, landscape, language unit*

Giriş

Sovet dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı, rus roman ənənəsini mükəmməlləşdirərək onu epopeya səviyyəsinə qaldıran nəhəng yazıçı Mixail Şoloxovun əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmış və zamanında dünya xalqlarının böyük əksəriyyətinin dillərinə, o cümlədən azərbaycancaya tərcümə olunmuşdur. Tərcümənin aktiv qloballaşma prosesinin gətirdiyi müasir dünyada xalqlar arasında mədəni-sivilizasiya dialoqun inkişafına, həm müəyyən bir mədəniyyət, həm də bəşər mədəniyyəti çərçivəsində əldə edilmiş dəyərlərin hesabına milli simaların müəyyənləşməsinə, ölkələr arasında əlaqələrin dərinləşməsinə göstərdiyi böyük təsiri xüsusi qeyd etməyə ehtiyac yoxdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, "...tərcümələr milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsi və zənginləşməsinin böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik qüdrətli vasitəsidir" (1).

Tərcümə olunan materialın mədəni aspektdən ehtiva etdiyi mənanı müəyyənləşdirmək şərtidir. Tərcümənin məqsədi təkcə sözün ekvivalentini, sinonimini tapmaq deyil, eyni zamanda tərcümə olunan mətnin cərəyan etdiyi şəraiti, dövrün şərtlərini, hadisələrin əsas qəhrəmanları olan insanların hiss və duyğularını dolğun əks etdirməklə oxucuya çatdırmaqdır. Əgər tərcümə materialını vahid bir orqanizmə bənzətsək tərcümə etmək bir orqanizmdən kökü ilə bütün hüceyrələri götürmək və diqqətlə başqa bir orqanizmə transplantasiya etmək deməkdir.

Ümumiyyətlə, bədii tərcüməyə münasibətdə zaman-zaman iki fərqli tezis-tərcümənin orijinal mətnə yaxınlığı, yoxsa tərcümə edilən dildə oxucunun bədii qavrayışının əsas götürülməsi - fikri irəli sürülsə də, bu iki tezis dialektik vəhdətinin daha effektiv olması öz təsdiqini tapmaqdadır. M.Şoloxovun əsərlərinin dilimizə tərcüməsində daha çox məhz bu dialektik vəhdəti, yəni həm orijinal mətnə yaxınlığı, həm də Azərbaycan oxucusunun bədii qavrayışının əsas götürüldüyünü görürük.

Mixail Şoloxovun “Sakit Don” əsərinin tərcüməsinin təhlili

Rus-sovet yazıçısı Mixail Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsinə 1920-ci illərin sonlarından, bir qədər də dəqiq desək, 1929-cu ildə onun “Alyoşkanın ürəyi” hekayəsinin polyak dilində nəşrindən sonra başlanılmışdır. Yazıçının “Sakit Don” romanı həmin ilin oktyabrında əvvəlcə Almaniyada, bunun ardınca isə Danimarkada, İsveçrədə, İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, İspaniyada və bir çox digər Avropa ölkələrində nəşr olunmuşdur. 1930-1960-ci illərdə isə əsərin Skandinaviya ölkələrində çapı gerçəkləşmişdir.

Yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə 1940-cı illərdən başlanılmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin getdiyi ağır və mürəkkəb bir dövrdə onun “Pulemyotçu komandası” (“Sakit Don” romanının ikinci kitabından bir parça, Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1941), “Nifrət fənni” (Azər nəşr, 1942) və s. əsərləri dilimizə çevrilərək nəşr edilmişdir. Yazıçının əsərlərinin tərcüməsi ilə tanınmış mütərcimlər Beydulla Musayev, Hüseyn Şərif, Əyyub Abbasov, Cahanbaxş Cavadzadə və digər görkəmli sənətkarlar məşğul olmuşlar. Təbii ki, yüksək bədii sənətkarlığına, zəngin dil faktoruna, epoxal hadisələrin geniş vüsətinə, xarakterlərin koloritinə görə bəşəri dəyərlər sırasına daxil olan M.Şoloxovun əsərlərinin dilimizə tərcüməsi mütərcimdən linqvopoetik ustalıqla yanaşı, həm də rus ictimai-fəlsəfi fikrinin, dini-kulturoloji dünyagörüşünün, mənəvi-psixoloji aləminin və XX əsrdə cərəyan edən ziddiyyətli tarixi proseslərin dərin bilicisi olmaq, əsrlər boyu formalaşmış rus icma təfəkkürünün, milli-etnik dəyərlərinin mahiyyətinə, kazak həyatına və məişətinə yaxından bələd olmaq tələb olunur. O.İ.Maçulskaya tərcüməni intellektual dəyərlərin səmərəli bir şəkildə yenidən dərk və bəşəriyyətin mənəvi potensialının zənginləşdirilməsinə kömək edən orijinal mətnin tərcümə dili vasitəsilə ötürülməsinin yaradıcı prosesi adlandırır (2. səh. 109). Fikri bir qədər də konkretləşdirsək, müəllif hər bir tərcüməni dil faktoru ilə bərabər, həm də mədəniyyətlərin, intellektual dəyərlərin tərcüməsi kimi görür. M.Şoloxovun “Sakit Don” əsərinin fars dilinə iki tərcüməsini (əsər ayrı-ayrı vaxtlarda dörd fərqli müəllif tərəfindən dörd variantda tərcümə olunmuşdur) müqayisəli şəkildə təhlil edən “M.Şoloxovun “Sakit Don” romanının tərcüməsinin analizi (Beh-Azin və Şamlunun mətnləri nümunəsində)” adlı məqalənin müəllifi Pərvanə Pulaki nəzəri-ideoloji və bədii-linqvistik yanaşmaların tərcümə prosesində ciddi rol oynadığını xüsusi vurğulayır. O, Beh-Azinin tərcüməsinin daha çox ideoloji (kommunist dünyagörüşlü tərcüməçinin İrandakı social-siyasi vəziyyətdən çıxış etməsi), Şamlunun tərcüməsinin isə linqvistik baxımdan (bütün canlı xalq sərvətinin əks olunması) əhəmiyyətli olduğunu bildirir. Müəllif məqalənin sonunda yazır: “Şamlu Beh-Azinlə müqayisədə ictimai-siyasi vəziyyətə deyil, dil məsələlərinə önəm verir. Şamlu orijinal mətnə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz edir. Beh-Azinin tərcüməsindən fərqli olaraq onun tərcüməsində işin bədii dəyərini yüksəldən incəliklər daha çoxdur” (3).

M.Şoloxova dünya şöhrəti və Nobel mükafatı qazandıran, çox vaxt “Rusiyanın analoji ədəbi-tarixi ekvivalenti” kimi dəyərləndirilən “Sakit Don” əsərini dilimizə Cahanbaxş Cavadzadə tərcümə etmişdir (4). Professor Telman Cəfərov “Sakit Don”un 2006-cı ildə çap edilmiş Birinci kitabına yazdığı ön sözdə adıçəkilən tərcüməni yüksək qiymətləndirərkən məhz bu vəhdəti əsas götürmüş və Azərbaycan oxucusunun rus ədəbiyyatını yaxından tanımasında tərcümənin keyfiyyətinin xüsusi önəm daşdığını vurğulamışdır: “...ilk olaraq 50-60 il bundan əvvəl dilimizə çevrilmiş və bir neçə dəfə nəşr edilmiş tərcümə hələ də yüksək meyarlara cavab verir. Roman-epopeyanın vaxtilə professional tərcüməçi C.Cahanbaxş tərəfindən ustalıqla dilimizə çevrilməsi sözün əsl mənasında bu gün də onu Azərbaycan ədəbiyyatı və tərcüməşünaslığının maraq dairəsində saxlayır. Xüsusilə kazak məişətini, adət-ənənələrini, folklorunu və dialektini, xalqın danışığı və davranış tərzini, yer adlarını, atalar sözləri-zərb məsəlləri və s. təhrif etmədən azərbaycanca səsləndirməyə çalışan tərcüməçi dövrün və mühitin ümumi mənzərəsi, insanların əhval-ruhiyyəsi, qəhrəmanların daxili aləmi və sarsıntıları barədə oxucuda dolğun təsəvvür yarada bilir” (5.s.4).

Lakin professor doğru olaraq əsərin tərcüməsindən keçən müddət ərzində ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitdə baş verən dəyişikliklərin nəticəsində dilin yeni söz və ifadələrlə zənginləşməsinin, bir sıra dil vahidlərinin isə arxaikləşməsinin, dildən çıxmasının vacibliyinin nəzərə alınmasını zəruri sayır. Bədii və psixoloji təsvirlərlə zəngin olan, kazak xalqının tarixini, adət-ənənələrini, məişətini, folklorunu, azadlıq mübarizəsini yüksək bədii ustalıqla əks etdirən monumental epopeyanın tərcüməsi rus və Azərbaycan dilini mükəmməl bilməkdən əlavə, həm də tərcüməçidən duyum, hadisələri daxili

aləmindən keçirmək, onları yaşamaq bacarığı tələb edir. Epopeyanın Birinci kitabının iki bənd kazak mahnısı mətnindən sonrakı Melexovların həyatının təsvirini verən hissəsinə nəzər saldıqda müəllifin yaşantılarının tərcüməçi tərəfindən uğurla verildiyini görürük: “Melexovların evi xutorun lap kənarəndədir. Onların mal-qara pəyəsinin qapısı şimala, Don çayına baxır. Yaşıl mamır basmış tabaşirli qayalar arasından keçən sərt eniş qurtaranda sahil başlanır: burada balıqqulaqları sədəf kimi ətrafa səpələnmiş, dalgaların yuyub qəşəngləşdirdiyi xırda çay daşları boz, əyri-üyrü haşiyə kimi uzanır, sonra isə küləyin ləpələndirdiyi Donun ışıldayan qara gur suları axıb gedir. Şərqdə, çəpərləri qızıl söyüddən hörülmüş xırmanların ardında Böyük yol, ala-tala yovşanlıq, at dırnaqları altında qalib tapdanmış boz davamlı bağayarpağılar görünür, yolayrıcında balaca kilsə qaralır; buradan o yanda isə qərsiz duman çökmüş çöldür. Cənubda tabaşirli dağın zirvəsi görünür. Qərbdə xutorun meydanını kəsib keçən küçə subasara dirənir” (6.səh.15). Real xutor mənzərəsini, Don sahilindəki kazak həyatının və məişətinin əsas cizgilərini ustalıqla əks etdirən bu bədii lövhənin tərcüməsində mütərcim cümlə strukturuna, söz və ifadə seçiminə nə qədər sərbəst yanaşsa da, mətnlə ruhi yaxınlığı qoruyub saxlaya bilmiş və onun yüksək bədii dillə ötürülməsinə nail ola bilmişdir. Təbii ki, bu cümlələrin hər birini müxtəlif variantlarda çevirmək, müxtəlif bədii boyalarla vermək mümkündür, amma mütərcim bədii tərcümənin şərtlərinə daha uyğun gələnini seçmiş, mətnin həm bədii, həm də lingvistik baxımından uğurlu tərcümə variantını tapmışdır. Məsələn, götürək birinci cümləni: “Мелеховский двор - на самом краю хутора.” Bunu daha dəqiq şəkildə belə vermək olar: “Melexovların həyatı xutorun ən ucqar hissəsində yerləşir”. Doğrudur, bu tərcümə dəqiqdir, amma bədii əsərə bir o qədər də uyğun gəlmir. Yaxud “С юга - меловая хребтина горы” cümləsini mütərcim “Cənubda tabaşirli dağın zirvəsi görünür” kimi vermişdir, əslində, onun dəqiq tərcüməsi “Cənubda tabaşirli dağlar silsiləsi”dir.

Göründüyü kimi, mütərcim burada dəqiqliyi əsərin məzmununa xələl gətirməyən daha sadə söz birləşməsi ilə əvəz etmiş və bütövlükdə mətn udmuşdur. Lakin tərcümədə tez-tez yiyəlik halın şəkildəsinin qeyri-müəyyən şəklinin müəyyən şəkli ilə əvəzlənməsi mətnin dilini nisbətən ağırlaşdırmışdır. Yuxarıda təqdim etdiyimiz hissənin son cümləsinə diqqət yetirək, “На запад - улица, пронизывающая площадь, бегущая к займищу” cümləsi “Qərbdə xutorun meydanını kəsib keçən küçə subasara dirənir” şəklində verilmişdir. Halbuki onu “xutorun meydanı” yox, “xutor meydanı” kimi vermək dili əlavə şəkilçi yükündən xilas etmiş olardı. Məşhur İran şairi və tərcüməçisi Şamlu Beh-Azinin “Sakit Don” romanının farsca mətnini tənqid edəndə ilk növbədə onu rus cümlə strukturunu fars dilində saxlamaqda, söz birləşməsi, təyin və sinonimləri düzgün seçməməkdə günahlandırır. C.Cavadzadə Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olduğu üçün tərcüməni əsasən orijinal mətn səviyyəsində təqdim edə bilmişdir. Lakin leksik və qramatik vahidlər baxımından zamanın əsər üzərində təsiri artıq hiss olunmaqdadır.

Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, romanda müasir Azərbaycan oxucusu üçün anlaşılmaz və yaxud çətin görünə bilən söz və ifadələr kifayət qədərdir. Onların bəzilərini burada qeyd etmək yerinə düşərdi: Məsələn, “burdaq”, “şimək” (Don yaxınlığındakı burdaqda hər gün qumsal burunda inək və şimək leşləri qaralırdı (6. s.17). Orijinalda: На стойле возле Дона каждый день пятнилась песчаная коса трупами коров и молодняка.), yaxud “məmək” (təzə məmək və anbar tikdi (6.s.19), orijinalda: выстроил новые сарай и амбар под жестью.), “xəmrə” (Arvadların ən sırtığı olan jalmerka Mavra təzə xəmrə almaq bəhanəsilə Prokofinin yanına gedəndən sonra məsələ aydınlaşdı (6.s.16). Orijinalda: Решилось все после того, как самая отчаянная из баб, жалмерка Мавра, сбегала к Прокофию будто бы за свежей накваской), “qursa” (Qursa suyun dibinə çatan kimi tilov ağacı qatlandı (22). Orijinalda: Едва грузило достигло дна, конец погнуло”) və s. kimi sözlər müasir oxucu üçün anlaşılmaz ola bilər. Fikrimizcə, artıq arxaıkləşməkdə olan bu söz və ifadələrin Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından mətnlərdə qorunub saxlanılması vacibdir, amma mətnin altında və yaxud sonunda onların izahının verilməsi həm oxucunun mətni düzgün başa düşməsinə, həm də öz dilimizin keçmişinin mənimsənilməsinə yardımçı ola bilərdi. Professor Buludxan Xəlilov böyük yazıçı haqqında oçerklərindən birində haqlı olaraq yazır: “Yazıçı üçün tək cə mövzunun aktuallığı hər şeyi həll edə bilməz. Aktual olan mövzunu oxucuya təqdim etməyi bacarmaq lazımdır. Məhz bacarmaq. Bunu Mixail Şoloxov bacarmışdır” (7.s.68).

Mixail Şoloxov Don çayının sahilində doğulmuş, orada böyümüş, ilk dəfə dünyaya kazak gözü ilə baxmış, onların dramatik taleyini bərabər yaşamış bir yazıçı olaraq tarixi detalları həyatı həqiqətlərlə harmonik şəkildə uzlaşdırmaqla birbaşa özünün daxil olduğu və bütün hadisələrində iştirak etdiyi aləmi təsvir edir. Kazak onun üçün tarlasını və evini daim qorumalı olan, üzərində yaşadığı torpaqla qaynayıb qarışmış əkinçi, döyüşçü və ailə başçısıdır. Bununla bərabər, onun ən böyük üstünlüyü öz azadlıq ruhunu qorumasıdır. M.Şoloxov nəsrindəki sosialist realizminin çərçivələrinə sığmayan möhtəşəmlik, əzəmət, nəhəng və dəqiq epik təsvirlər də buradan – onun azadlıq ruhundan gəlir. Romanda Don üzərində səhərin açılmasının belə bir mənzərəsi verilir: “Редкие в пепельном рассветном небе зыбились звезды. Из-под туч тянул ветер. Над Доном на дыбах ходил туман и, пластаясь по откосу меловой горы, сползал в яры серой безголовой гадюкой. Левобережное Обдонье, пески, енды [ендова - котловина, опушенная лесом], камышистая непролазь, лес в росе - полыхали исступленным холодным заревом. За чертой, не всходя, томилось солнце”. Gəlin indi həmin hissənin tərcüməsinə baxaq: “Dan yeri ağarır, bozuntul səmada tək-tük ulduzlar sezilirdi. Buludlardan aşağıda külək əsirdi. Donun üstü ilə süzən duman atlı kimi çapır, tabaşirli dağın döşünə yayılır, oradan başsız boz gürzə kimi sürünə-sürünə sıldırım qayaların arasına girirdi. Çayın sol sahilindəki düzənliklər, qumsallıqlar, qobular, keçilməz qalın qamışlıqlar, şəh düşmüş meşə soyuq şəfəqlə işıldayırdı. Hələ boylanmamış günəş üfuku qırmızı şəfəqə bürümüşdü” (6.s.20). Mütərcim tərcümə prosesində Azərbaycan dilinin incəliklərinə; dil vahidlərinin, söz birləşmələrinin, sinonimlərin dəqiq seçiminə, cümlənin strukturunun Azərbaycan dilinin zəngin ənənəsinə uyğun qurulmasına əməl etməklə bərabər, həm də mətn üzərində sərbəstliyini, söz və ifadə seçimi azadlığını qoruyub saxlayır. Məsələn, birinci cümlənin orijinala daha yaxın variantı belə ola bilərdi: “...bozuntul dan yeri üzərindəki səmada təkəmsəyrək ulduzlar sezilirdi”. Lakin tərcüməçi çox doğru olaraq onu iki hissəyə ayıraraq bədii cəhətdən daha dolğun variantı tapmışdır. Biz qeyd etdiyimiz hissədəki digər tərcümə cümlələrini də bu şəkildə müqayisə edə bilərik, amma nəticədə tərcüməçinin sərbəstliyinin əsasən mətnin təhrifinə yox, onun bədii cəhətdən daha qüvvətlənməsinə xidmət etdiyini görəcəyik. Bununla bərabər, tərcümədəki incə xətalara da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Məsələn, ikinci cümlədəki “süzən duman”ın “at kimi çapması” anlaşılan deyil. Yaxud qeyd etdiyimiz hissənin sonunda bir cümlədə “soyuq şəfəqlə işıldayırdı”, ikinci cümlədə isə, “qırmızı şəfəqə bürümüşdü” ifadələri də mətnə uyğunsuzluq gətirir. Təbii ki, orijinal fərqlidir. Əslində, M.Şoloxovun böyük dühası, yaradıcılıq diapozonunun genişliyi tərcüməçiyə kifayət qədər sərbəstlik və azadlıq verir. C.Cavadzadə bu böyük imkandan kifayət qədər bəhrələnib, bunun sayəsində əsərin yüksək keyfiyyətli tərcüməsinə nail olub (təbii ki, xırda qüsurları nəzərə almasaq).

Nəticə

Ümumiyyətlə, M.Şoloxovun əsərləri rus dilinin və onun linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və tədqiqi baxımından nə qədər önəmlidirsə, bu onun əsərlərinin müxtəlif dillərə tərcüməsi və tərcüməçiləri üçün də bir o qədər faydalıdır. M.Şoloxovun əsərləri təkcə yaşadığı dövrün ədəbiyyatı üçün mövzu baxımından aktual olsaydı, bu gün onlara elə bir diqqət yetirilməzdi.

Təbii ki, mətnin ruhunun və poetikasının tərcümədə saxlanılması təkcə dil faktoru ilə bağlı deyil, orijinalın mənsub olduğu xalqın məişətinə, dünyagörüşünə, tarixi-sosial ənənələrinə, inanc kultuna, yaşam tərzinə, həmin xalqın dinə, təbiətə, dünyaya münasibətinə və s. tərcüməçinin bələdliyindən, qarışıqlıqlı əlaqəsindən asılıdır.

Bununla bərabər, arzu edərdik ki, əsərin gələcək nəşrlərində oxucular üçün anlaşıqlı olsun deyə ekvivalentsiz vahidlərin, arxaikləşmiş sözlərin, tarixizmlərin ya mətnlərin aşağısında, ya da kitabın sonunda izahları verilsin. Çünki zaman axır, ictimai-siyasi, mədəni mühitdə baş verən dəyişikliklər fonunda dilin leksik-semantik vahidləri də dəyişikliklərə uğrayır, bu isə nəsillər arasında əlaqələrin, qarışıqlıqlı anlaşılanın zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən. 12 iyun 1981-ci il. <https://aztc.gov.az/az/posts/id:946>
2. Мачульская О.И. Поль Рикёр о проблемах перевода в контексте теории интерпретации // Поль Рикёр – философ диалога. Ред. И.С.Вдовина. М.ИФ РАН, 2008, ст.109
3. Пулаки П. — Анализ переводов романа М.А.Шолохова «Тихий Дон» на персидский язык (на примере текстов М.Бех-Азина и А.Шамлу) // Litera. –2019. –№ 4. –С. 87 -96. DOI: 10.25136/2409-8698.2019.4.30380 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=30380
4. Firuz Mustafa, “Bu əsərin qəhrəmanı zamandır”, <https://www.yazyyarat.com/yazi/bu-eserin-bas-qehremani-zamandır-2019-12-13-201117>
5. Т.Сəфəров (Vəlixanlı), Mixail Şoloxov və onun “Sakit Don” roman epopeyası”// M.Şoloxov, “Sakit Don” birinci-kitab, Bakı, Avrasiya Press, 2006, s.4, 432 səh.
6. Mixail Aleksandroviç Şoloxov. Sakit Don. Birinci kitab. Bakı, “Avrasiyapress”, 2006, s.15, 432 səh.
7. Buludxan Xəlilov. “Əbədiyaşar ədəbiyyat”. Bakı, “Adiloğlu”, 2016, s.68, 202 səh.

Brilyant İman qızı Cəfərli
AMEA Naxçıvan Bölməsi
doktorant
brilliant1ceferli@hotmail.com

MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN DİZAYNINDA İSTİFADƏ OLUNAN BƏZİ HƏNDƏSİ ORNAMENTLƏRİN SİMVOLİK MƏNALARI

Açar sözlər: memarlıq, abidə, "Qurani-Kərim", ornament, simvol, məna

Symbolic meanings of some geometric ornaments which used in the design of architectural monuments

Summary

The article talks about the examination of the symbolic meanings of several geometric ornaments which were used in the design of architectural monuments. The mythical thoughts of different groups had a great influence on the art of the very groups. Especially eminent architects used symbols from the mythical thinking of the societies in their masterpieces and revived them. These ornaments beautifies architectural monuments aesthetically and give the very monuments a magnificent view. Geometric ornaments worth to be mentioned specially among the ornaments depicted on architectural monuments. Each of these ornaments has profound symbolic meanings in the thoughts of different nations and religions. In the article, the symbolic and mythological meanings of geometric ornaments such as dots, straight, curved and wavy lines, circles, triangles, quadrilaterals, etc. have been studied.

Key words: architecture, monument, "Quran", ornament, symbol, meaning

Giriş

Minillər boyu dahi memarlarımız tərəfindən inşa edilən memarlıq abidələri qədim tariximizin hər dövrünə şahidlik edərək həm özləri yaşamış, həm də müəlliflərini yaşatmışlar. Dərin düşüncə tərzini yaratdığı dünya şöhrətli memarlıq abidələrində əks etdirən dahi memarlarımız inşa etdiyi abidələrdə bir çox sahələrdəki biliklərini bir məqsəd uğrunda birləşdirərək gələcək nəsillərə qədim tariximizi yaşadan memarlıq nümunələrini miras qoymuşlar. Geniş təfəkkürə malik memarlar yaratdıqları sənət əsərlərində hər bir cəhəti istər abidənin dayanıqlılığı baxımından, istərsə də görkəmi baxımından nəzərə almışlar. Buna görə də bu sənət əsərləri gələcək nəsillərə əvəzsiz töhfədir. Memarlıq abidələrinin dayanıqlılığı ilə yanaşı, görünüşünün də gözəl olması çox vacib bir amildir. Abidələrə gözəllik verən isə onun üzərindəki ornamentlərin qurulma sisteminin düzgün seçilməsidir. Azərbaycanda XII əsrdən başlayaraq şəhərlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tikililərin divar səthinin ornamental bədii tərtibatına xüsusi fikir verilib. Ornamentlər yarandığı dövrün və mühitin əlamətdar hissəsi olub, əcdadlarımızın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərindəki adət-ənənələri, məişəti, dini ayinləri, bədii zövqlərini özündə cəmləşdirir və memarlıq abidələrinə xüsusi gözəllik, zərafət verir. Ornamentlər abidələr üzərində təbiətdə baş verən real və konkret mövzuları əks etdirir. Əcdadlarımız ətraf aləmi müxtəlif simvolik mənalı ornamentlərlə daşlar, qayalar üzərində təsvir etmişlər. Beləliklə onların ibtidai təfəkkürü gündən-günə inkişaf etmişdir. Memarlıq abidələri üzərində ornamentlər oyma üsulu ilə işlənmişdir. Abidələr üzərində rast gəlinən həndəsi ornamentlər quru, statik üsulda, özü də əksər hallarda o biri bəzək növləri ilə az əlaqədə işlənsə də, orijinallığı və bədii obrazlığı ilə həmişə incəsənətin, o cümlədən də dekorativ – tətbiqi sənətin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur.

Öz füsunkarlığı ilə diqqəti cəlb edən memarlıq abidələrinin üzərində işlənən hər bir ornamentin isə dərin simvolik, mifoloji mənası vardır. Simvollar varlığın özünəməxsus kodlarına çevrilmişdir və hər bir xalqın ayrı-ayrılıqda kodlaşmış qədim inanclarını əks etdirir. Memarlıq abidələri üzərində həkk olunmuş ornamentlər həndəsi, nəbati (bitki), zoomorf (heyvan) və əfsanəvi-mifik obrazlı, süjetli nəqləddici, astroloji, müxtəlif formalı yazılardan quraşdırılmış (epiqrafik) ornamentlər növlərinə bölünmüşdür.

İlk təsvir olunan ornamentlər həndəsi ornamentlər olmuşlar. Həndəsi ornamentlərin ilkin formaları sadə, bəsit şəkildə olmuşdur. Sonralar bu ornamentlər zənginləşərək mürəkkəb formalarda meydana gəlmişdir. Ornamentlərdə istifadə olunan bir çox həndəsi formalar təbiətdən götürülmüş elementlərdir.

Həndəsi ornamentlər abidələr üzərində adətən tünd rənglərlə rənglənir. Çevrə daxilinə və ya xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlılar girih (düyün) adlanan mürəkkəb həndəsi naxışları yaradır. Bu həndəsi naxışlar dairə və kvadrat torların içərisinə rombların, altıbucaqlı, səkkizbucaqlı elementlərin yerləşdirilməsindən də əmələ gəlirlər. Girih ornamentlərinin birləşərək təkrarlanması memarlıqda həndəsi şəbəkə sistemini yaradır. Həndəsi motivli girih naxışları əzəmət və qüdrəti, ənginliklərin əlçatmazlığını, maddi mövcudiyyətdən ayrılmanı ifadə edir. Həndəsi motivli ornamentlərə nöqtə, düz, əyri, dalğalı xəttlər, çevrə, kvadrat, üçbucaq, dairə, dördbucaqlı, romb, ziqzaq, spiralvari xəttlər və s. daxildir.

Nöqtənin simvolik mənası başlanğıcdır. Elmi tədqiqatlar bunu sübut edir ki, kainatın varlığının başlanğıcı nöqtədən başlayır. Kainat sinqulyar vəziyyətdə, yəni böyük temperatur, təzyiq və sıxlıqla bir başlanğıc nöqtəsindən yaranmışdır. Bu nöqtə sürətlə genişlənməyə başlamış, böyük bir parlayış baş vermişdir. Və beləliklə kainat yaranmışdır. Ornament qurulmasında nöqtə həm sərbəst naxış kimi, həm də digər bütün ornamentlərin başlanğıcı, törədiciyi kimi əhəmiyyətli rol oynayır (2, s. 7). Nöqtənin digər fiqurları yaratmasında nöqtə mərkəzdə verilsə, bunun simvolik mənası Allah deməkdir. İlk yunan filosoflarından olan Pifaqor bu fikri belə izah etmişdir ki, nöqtə bir rəqəmini ifadə edir. Bu rəqəm hər şeyin başlanğıcı və əsası hesab edilir. Filosofun fikrincə nöqtə, yəni bir rəqəmi İlahi gücü, Tanrını simvolizə edir (14, s. 26-33). Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də kainatın başlanğıcının bir nöqtədən yaranması fikri “Ənbiya” surəsinin 30-cu ayəsində və “Zəriyə” surəsinin 47-ci ayəsində belə izah olunmuşdur. “Ənbiya” surəsinin 30-cu ayəsində yazılır: “Məgər kafirlər göylərlə yer bir olduğu zaman Bizim onları bir-birindən araladığımızı, hər bir canlıyı sudan yaratdığımızı görmürlərmi? Yenədəmi inanmırlar?”. “Zəriyə” surəsinin 47-ci ayəsində yazılır: “Biz göyü qüdrətlə yaratdıq və Biz onu genişləndiririk!” (3, s. 428, 721).

Düz xətt iki nöqtənin birləşdiyi yoldur. İslamın müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”də düz xətt Allahın doğru yolu kimi simvolizə edilir. Bu yol ilk olaraq “Fatihə” surəsinin 6 ayəsində qeyd olunur. Sirat al-Mustaqim adlanan bu yol təkdir, yeganədir. Burada birinci nöqtə bu dünyadakı insanı, ikinci nöqtə isə axirəti göstərir. Bir gün Məhəmməd peyğəmbər qabağına bir xətt çəkər və “Bu Allahın dosdoğru yoludur” deyər. Sonra peyğəmbər bu xəttin hər iki yanına bir xətt daha çəkər və “Bu xəttlər də şeytanın yollarıdır” deyər. Bu xəttlər əyri xəttlərdir və doğru yoldan azmağı simvolizə edirlər. Əyri xəttlər sonsuzdur. “Qurani-Kərim”də onlarla surə və ayələrdə doğru yoldan azmağın çoxlu nümunələri göstərilir. Məhəmməd peyğəmbər çəkdiyi bu üç xəttədən sonra “Ənam” surəsinin 153-cü ayəsini oxuyar. Orada yazılır ki, bu mənim doğru yolumdur. Ona tabe olun və başqa yollara uymayın. Çünki o yollar sizi Allahın yolundan uzaqlaşdırar. Allahın sizə tövsiyəsi budur (3, s. 1, 187). Yunan mifologiyasında əyri xəttlər dalğanı simvolizə edir. Düz və dalğalı xətt axar su mənasını verir. “S” şəkilli su elementi miandra sonsuzluğu, əbədliliyi ifadə edir. Su həyatın ən vacib şərti qəbul edilir. Miandra ornamentləri bəzi hallarda haçalı verilir ki, bu da svastika adlanır. Svastika kəlməsi Hint sanskrit dilində su (yaxşı) və asti (olmaq) kəlimələrinin birləşməsindən meydana gəlmişdir. “Yaxşı olmaq, xoşbəxt və sağlam olmaq” mənalarına gəlir. Müqəddəslik, xeyirlik, uğur simvoludur. Svastikaya çərxi-fələk də deyilir (12, s. 11). Bəzi fəlsəfi faktlar iki rəqəmini 2 əks qüvvənin daimi mübarizəsi kimi göstərir. Dünya yaranandan əksliklər hər zaman bir-biri ilə üz-üzə dayanmış, bir-birinə qarşı daima mübarizə aparmış, bütün kainat bu iki qüvvənin mübarizəsində iştirak etmişdir. Bu iki qüvvə hər zaman mübarizə aparsa da, həm də vəhdət təşkil etmişdir. Bununla da əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi anlayışı meydana gəlmişdir. 2 əks qüvvənin mübarizəsini biz həyatda hər zaman müşahidə etmişik. Xeyirlə şərin, gecə ilə gündüzün, varlıq ilə yoxluğun hər daim bir-birinə qarşı durduğu həyatın reallığıdır. İnsanlar xeyir əməllər yerinə yetirərsə, cənnəti qazanar, şəər işlər görərsə, cəhənnəmi qazanar.

Memarlıq abidələri üzərində həkk olunan çevrə həndəsi olaraq iki nöqtənin ahəngli varlığından əmələ gəlir. Bu nöqtələrdən biri sabit qalır, digəri onun ətrafında fırlanır. Sabit qalan birinci mərkəzi nöqtə Allahı, onun ətrafında dönməyən ikinci nöqtə isə öncə mələkləri, sonra isə kainatdakı bütün varlıqları, yeri, göyü, insanları, bitkiləri, heyvanları ifadə edir. Necə ki, planetlər günəş ətrafında dönr, bütün yaradılmışlar da Allah ətrafında təvaf edir, yəni saat əqrəbinin əksi istiqamətində dövrə vurur. “Quran”da çevrə tövhidi simvolizə edir. Tövhid vahidlik, yeganəlik, vəhdət mənasını verir. Bu barədə “Quran”ın “İxlas” surəsində yazılır ki, Allah təkdir, o heç kimə möhtac deyildir, onun bənzəri yoxdur. İnsan oğlu bütün nəfslərdən təmizlənməli və yaradana ibadət etməlidir (3, s. 887). Səməzənlərin ibadət

məqsədlə çevrə cızması da təsəvvüf əhlinin dini inancına görədir. Səmazənlər öz inanclarına görə bu üsulla ibadət edərək Allaha qovuşar. Təvaf, yəni hərəkət edən bir nöqtənin mərkəzdə yerləşən sabit nöqtə ətrafında dönməsi deməkdir. Dairə iki ölçülü müstəvidə çevrə kimi, üçölçülü müstəvidə kürə kimi təsvir olunur.

Müstəvinin çevrə ilə əhatə olunmuş hissəsi olan dairənin müxtəlif mifoloji mənaları vardır. Ulu türk qəbilə birləşmələri günəşi dairə ilə təsvir etmişlər. Dairə formasındakı ornament günəşi təsvir etdiyinə görə astral ornamentlərdən hesab olunur. Günəş od rəmzi hesab olunur. Azərbaycanda Qobustan və Gəmiqaya rəsmlərində günəşin təsviri dairə ilə, dairədən ayrılmış şüalarla verilir. Günəş olmadan bioloji varlıqlar yaşaya və arta bilməz. Buna görə də günəş insanların həyatında mühüm rol oynayır (5, s. 146, 150).

Hinduizm və Buddizmdə dairə mandala adlanır və kainatı təmsil edən dini simvol kimi xarakterizə olunur. Mandala sanskrit dilində dairə deməkdir. Mandala naxışları dairə daxilində çəkilmiş naxışlara deyilir. Buddizmdə mandala ona inanan insan üçün kainatdakı müqəddəsliyi və eyni müqəddəsliyin həmin şəxsin özündəki potensial vəziyyətini xatırladan əhəmiyyətli işarədir. İnsan çətinə düşdükdə bu çətinliyə aydınlanma yolu ilə son verə bilər və həqiqəti əks etdirən doğru yola gələr (10, s. 50).

Memarlıq abidələri üzərində təsvir olunan üçbucaqlının müxtəlif simvolik mənaları vardır. “Qurani-Kərim”də üçbucağın mənası belə izah olunur. “Əsr” surəsində yazılır ki, and olsun axşam çağına ki, həqiqətən də insan ziyan içərisindədir. Yalnız iman gətirib yaxşı işlər görənlər, bir-birinə haqqı məsləhət görənlər və bir-birinə səbrli olmağı məsləhət edənlərdən başqa. Deməli insan yalnızda bu 3 əməli yerinə yetirərsə, cənnəti qazana bilər. Əks halda o cəhənnəm alovunda yanar. Bu alovun tütüsü 3 müxtəlif cür xarakterizə olunur: imansızlıq, ədalətsizlik, səbrsizlik tütüsü. Bu haqda isə “Qurani-Kərim”in “Mürşəlat” surəsinin 30 ayəsində deyilir ki, üç qola ayrılan kölgəliyə gedin (3, s. 827, 878). Qədim Türk inancına görə üçbucaqlı dağları simvolizə edir. Dağlar türkdilli xalqların soykökünü bildirir və müqəddəs hesab olunur. Mifoloji təfəkkürə görə yüksəklik mənasını verir. İnsanlar dağa, yüksək ucalıqlara tapınmış, ona inam bəsləmişlər. Dağlar təmiz, müqəddəs, ilkin, əsas başlanğıc sayılmışdır. Əski inanca görə dağ dağ ruhu, əsas başlanğıc dağ insana şairlik, qamlıq (bilicilik), qəhrəmanlıq verir. Qədim Türk xalqları Altayların inancına görə dağlar vaxtilə onların məğlub edilməz igidləri olmuşlar. Sonralar həmin qəhrəmanlar dağa çevrilmiş və dağ sahibi, dağ ruhu kimi dağda yaşamışlar. Tayfaların sitayiş etdiyi dağlar insanlara xoşbəxlik, uğur gətirmiş. Azərbaycanlılar da dağı vaxtilə vətəni, xalqı qoruyan igid, qəhrəman saymışlar. Dağa inam həm çox qədim, həm də geniş yayılmış inanclardandır. Bu inanc türkdilli xalqların ilkin inanclarından hesab edilir (6, s. 14, 15, 18, 19, 23).

Yunan mifologiyasına görə üçbucaqlının simvolik mənası sığınma deməkdir. Piramidaların da üçbucaqlı formada olması buna nümunədir. Piramida sözü yunanca pir-od, ocaq, middle-orta sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bunun mifoloji mənası ortasında od olan deməkdir. Ailə ocaq ətrafında cəmlənər. Pirlərə müqəddəs ocaq deyilməsi də elə bu səbəbdəndir. Pirlər bir zamanlar imanlı yaşamış, imanını heç zaman itirməmiş, imanlı da vəfat etmiş kamil insanların qəbrüstü abidəsi sayılır (94, s. 49). Pifaqora görə üçbucaq dünyaya gəlmənin və hər şeyin yaradılmasının səbəbidir. Üç rəqəmi kamillik rəqəmi hesab olunur. Bu rəqəmin dərinliyində başlanğıc, orta və son anlayışları vardır. Buna görə də 3 rəqəmi dəyişkənliyi ifadə edir (14, s. 26-33).

Memarlıq abidələri üzərindəki həndəsi ornamentlərdən dördbucaqlı insanın keçmişdə və hal-hazırda etdiyi əməlləri və bu əməllərin qarşılığında axirət dünyasındakı qazandığı mükafatı simvolizə edir. İnsanın 4 tərəfdən şeytandan mühafizəsi mənasını verir. Yaşayış evlərinin dördbucaqlı formada tikilməsinin də simvolik mənası insanın şeytanın etdiyi pis əməllərdən qorunmasıdır. Kvadratın zamana görə davamlılığı kub adlanır. Buna görə də kub davamlılıq, möhkəmlik simvoludur. İslam dünyasının ilk müqəddəs evi Kəbə də kub şəklində inşa edilmişdir. Kəbənin bu formada inşa olunması oraya şeytanın heç vaxt girə bilməyəcəyi düşüncəsini ifadə edir. Dördguşəli ulduz insanın cihad dövrünü, yəni şeytanın vəsvəsesindən qorunmaq üçün mübarizə aparmaq dövrünü ifadə edir. “Qurani-Kərim”in “Əraf” surəsinin 17-ci ayəsində şeytan Allaha vədində söyləmişdir ki, mən insanları yoldan çıxarmaq üçün 4 tərəfdən onların yolunu bağlayacağam. Onların yanlarına qarşılarından, arxalarından, sağlarından və sollarından gələcəyəm. Onları yoldan çıxaracağam və sən onların əksəriyyətinin şükür etmədiklərini görəcəksən (3, s. 191, 192). Beləliklə, insan kvadratın içərisində şeytanın pis əməllərindən qorunmuş hesab olunur.

Bütün tərəfləri bir-birinə bərabər düzgün dördbucaqlı olan kvadratın bir çox simvolik mənası vardır. Kvadrat insan həyatının, təbiətin ən vacib 4 unsuru olan torpağı, havanı, suyu, odu, simvolizə edir. Pifaqor rəqəmləri mənalılaşdırma 4 unsurla 4 həndəsi cismi birləşdirmişdir. Yunan filosofu torpağı kub fiquru ilə, odu tetraedr ilə, havanı oktaedr ilə, suyu ikosaedr ilə ifadə edir. Bu 4 unsur kainatı təsvir edir (14, s. 31). Dörd rəqəmi Tanrı təbiətinin təcəssümü hesab edilir. Təbiətdə ilin fəsilələrinin 4 olması da təbiətin təcəssümünə misal olaraq göstərilə bilər. 4 nöqtə fəzanı ifadə edir. Üfüqün dörd əsas cəhəti kvadrat ilə təsvir olunur. Kvadrat 4 tərəfi şimal, cənub, şərq, qərb istiqamətlərini göstərir.

Həndəsi ornamentlərdən olan beşbucaqlının müxtəlif dinlərdə bir çox mənalı vardır. İslam dinində beşbucaqlının simvolik mənası iman gətirməkdir. İslamın müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”in “Nisa” surəsinin 136-cı ayəsində beşbucaqlının mənası belə ifadə olunur: “Ey iman gətirənlər! Allaha, onun elçisinə, elçisinə, nazil etdiyi kitaba və ondan əvvəl nazil etdiyi kitablara iman gətirin! Allahı, onun mələklərini, kitablarını, elçilərini və axirət gününü inkar edən şəxs dərin bir azgınlığa düşmüşdür.” Ayədən məlum olur ki, Allah qullarına 5 şeyə inanıb, iman gətirməklərini buyurur. Bu 5 məfhum Allahın özü, onun mələkləri, müqəddəs kitabları, elçiləri, yəni peyğəmbərləri və axirət dünyasıdır. Beşguşəli ulduz iman uğrunda cihad etmək, yəni iman uğrunda mübarizə aparmaq dövrünü ifadə edir (3, s. 124). Pentaqramma adlanan düzgün beşbucaqlı astral ornamentlərdən sayılır. Qədim Qərb mifologiyasına görə həftənin hər günü günəşə, aya və 5 ulduza (planetə) sitayiş edilirdi. Günəşi simvolizə edən çevrə içərisində təsvir edilən beşguşəli ulduz ilahə İştərin gizli simvollarındandır. İlahə İştə Astarta olaraq da adlandırılır. Yunan mifologiyasına görə pentalfa adlanan beşguşəli ulduz ornamentini insan bədənini təşkil edən 5 elementi – havanı, suyu, odu, torpağı, ruhu təmsil edir. Yunanlar inanırdılar ki, bu simvol şəhərli qüvvəyə malikdir. İlk Yunan filosoflarından olan Pifaqor ruhun 5 bölgüsü olduğuna görə 5 rəqəmini insanın rəqəmi hesab etmişdir (8, s. 26). İlk xristianlıqda pentaqramma İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilərkən aldığı 5 yaranı simvolizə edir. Möcüzə nəticəsində müqəddəs ruh tərəfindən hamilə qalan Bakirə Məryəmin dünyaya gətirdiyi İsa Məsih xristian dünyasında Tanrının oğlu adlanır. İsa peyğəmbər bir çox möcüzələr gerçəkləşdirmiş, insanlığın günahlarının qarşılığına görə çarmıxa çəkilərək öldürülmüş, Allah tərəfindən dünyaya göndərildiyinə görə 3 gün sonra dirilmiş və qeybə çəkilmişdir. Yəhudilər İsanın gözlənen xilaskar olduğuna inanmamış onu çarmıxa çəkmişdir. İsa peyğəmbər çarmıxa çəkilən zaman çoxlu sayda müxtəlif yaralar almışdır. Lakin bu yaralardan beşi müqəddəs sayılır. Güman edilir ki, bu yaralardan ikisi hər iki əlinin ovuc içlərində və ya əl biləklərində, digər ikisi ayağına şaquli vurulmuş mismarlarla yaranan yaralar və ya ayaq biləklərindəki yaralar, biri isə sol sinəsinin altında yerləşən yaradır. Bu yaralar yunanca stiqla (ləkə, damğa, işarə) adlanır (13, s. 301-321).

Altıbucaqlı formalı həndəsi ornamentin “Quran”da alın yazısı kimi simvolik mənası vardır. İmanın beş əsasına, yəni Allaha, onun elçilərinə, mələklərinə, müqəddəs kitablarına və axirət gününə bir də qəza və qədərə inam da əlavə olunur. Bu da alın yazısı adlanır. Allah tərəfindən hər bir insan üçün əvvəlcədən həyat yolu təyin edilir. Alın yazısı adlı məfhum da buradan yaranmışdır. “Qurani-Kərim”in “Maidə” surəsinin 48-ci ayəsində alın yazısı barəsində belə yazılır: “Biz sənə, özündən əvvəlki kitabları təsdiqləyən və onları mühafizə edən kitabı haqq olaraq nazil etdik. Elə isə onların arasında Allahın sənə nazil etdiyi kitabla hökm ver. Sənə gələn haqqdan ayrılıb, onların istəklərinə tabe olma. Sizlərdən hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik. Əgər Allah istəsəydi, sizi tək bir ümmət edərdi. Lakin başqa-başqa olmanız sizə verdikləri ilə sizi imtahan etməsi üçündür. Yaxşı işlər görməklə bir-birinizlə yarışın. Hamınızın qayıdışı Allaha olacaq və o, ziddiyyətə düşəcəyiniz şeylər barəsində sizə xəbər verəcəkdir”. Allah bəndələrinə buyurur ki, mən sizlərə bir həyat yolu cızdım. Ama bu həyat yolunda sizi sınaqlardan keçirib imtahan edəcəyəm. Aktiv olun, əlinizdən gələni edin, yaxşı əməllər yerinə yetirin (3, s. 143). Altıbucaqlı ilə bağlı başqa bir simvolik məna isə yəhudi simvolikası ilə bağlıdır. Rəvayətə görə Yəhudi kralı Davud “Goliat” adlı nəhənglə döyüşərkən Davudu qoruyan qalxanın özərində altıguşəli ulduz həndəsi ornament olmuşdur. Başqa bir əfsanəyə görə üzərində altıguşəli ulduz olan qalxan “Goliat”ın qalxanıdır. Kral Davud bu nəhəngi öldürdükdən sonra həmin qalxana sahib olar. Qalxanın üzərindəki altıguşəli ulduz da Davudun Allaha sığınmasını simvolizə edən bir işarədir. Allah Davuda onu qoruyan bir qalxan olmuşdur. “Zəbur”da da Davud öz məzmurlarında (ruhani nəğmələrində) Allahın onun qalxanı, qoruyucusu olduğunu xüsusi vurğulamışdır (7, s. 20-23). Davud ulduzunun digər

adı da Sion ulduzu adlanır. Bəzi fərziyələrə görə isə altıbucaqlı iki üçbucağın tərsinə formada iç-içə keçməsiindən yaranmışdır. David sözü İvrit dilində Dalet kimi yazılır. Ən köhnə İvritcədə isə Dalet Yunan əlifbasındakı Deltaya bənzər üçbucaqlı şəklində yazılır. Beləliklə iki üçbucağın birləşməsiindən yaranan altıbucaqlı Kral Davudun adını təmsil edir. İvrit dilində Magen David adlanan Davud ulduzu müdafiəçi, qoruyucu deməkdir. Magen qoruyucu qalxana verilən addır (1, s. 460, 461). Tövrətin əmrlərinə əsaslanan gizli məlumat Kabbalaya əsasən Magen David Sfirotu simvolizə edir. Sfirot XIII əsrdə yazılmış Kabbalanın ən vacib kitablarındandır. Kabbalaçıların inanclarına görə Sfirot Tanrı Yehovanın əksidir. Onlar hesab edirdilər ki, hər şey, bütün kainat Sfirota görə yaradılmışdır. Altıbucaqlının 6 təpə nöqtəsi və bir mərkəz nöqtəsi Sfirotu simvolizə edir (11, s. 139). Altıbucaqlı Hindistanda Anaxat heksoqramması adlanır. Bu heksoqramma ürək çakrasını ifadə edir. Çakralar bədəninizdəki həyat enerjisi mərkəzləridir. Sanskrit dilində ürək çakrası (çərxı, dönüşü) qadın və kişi başlanğıcına keçidi, qadın və kişi birliyini simvolizə edir. Ürək çakrası sinə nahiyyəsində yerləşir və sevgi, səbr, minnətdarlıq, mərhəmət hisslərini özündə daşıyır. Yaşıl rənglə ifadə olunur. Yaxın və Orta Şərqdə heksoqramma ilahə Astartanın simvolu olmuşdur (10, s. 100-122).

Memarlıq abidələrimiz üzərində rast gəlinən səkkizbucaqlı fiqurun simvolik mənalari müxtəlifdir. 8 rəqəmi ilə bağlı “Qurani-Kərim”də bir neçə surədə qeydlər vardır. Bu surələrdən biri “Haqqə” surəsidir. Orada deyilir ki, qəlbləri qorxuya salan qiyamət gününü yalan hesab edənlərin üzərində 7 gecə 8 gün ara vermədən hədsiz dərəcədə soyuq və şiddətli külək əsdi. Nəticədə onlar yox oldular. Digər bir surə “Zumər” surəsidir. Bu surədə bildirilir ki, Allah insanları bir nəfərdən yaratdı. Onun həyat yoldaşını onun özündən yaratdı. Allah sizdən ötrü səkkiz baş heyvan əmələ gətirdi. Başqa bir surə isə “Qəsəs” surəsidir. Surədə qeyd olunur ki, Musa peyğəmbər onu öldürmək istəyən düşmənlərindən qaçarkən bir qocaya kömək edir. Bunun qarşılığında qoca ona deyər ki, əgər mənə 8 il xidmət etsən, qızlarımdan birini sənə əvə verərəm. Musa peyğəmbər də bununla razılaşar (3, s. 521, 627, 797). İslam dünyagörüşünə görə axirət dünyasında cənnətin 8 mərtəbəsi vardır. “Quran”da cənnətin qapılarının sayının səkkiz olduğu qeyd edilir.

Səkkizbucaqlı eyni mərkəz ətrafında bir-birindən 45° döənən iki kvadratın birləşməsiindən əmələ gəlmişdir. İnsan kvadratın içərisində şeytanın pis əməllərindən qorunmuş hesab olunur. Kvadratın dörd tərəfi şimal, cənub, şərq, qərb kimi təsəvvür edilərsə, o zaman bu tərəflər arasında olan istiqamətlərdən, yəni şimal-şərq, cənub-şərq, şimal-qərb, cənub-qərb istiqamətlərindən şeytan insana yaxınlaşa bilər. Buna görə də kvadratın mərkəzi ətrafında 45° dönmüş ikinci kvadrat çəkilir ki, şeytanın 8 tərəfdən yolu bağlansın. Öz bəd əməlləri ilə insanı aldada bilməsin.

Səkkizguşəli ulduz ornamenti Şumer mətnlərində istifadə edilmişdir. Qədim Babilistan mağaralarının divarlarına çəkilən səkkizguşəli ulduz Venera planetinin səmada hərəkətinin meydana gətirdiyi ulduz formasından qaynaqlanır. Akkad mifologiyasında səkkizguşəli ulduz ilahə İştari simvolizə edir. İlahə İştari ilk doğulan baş ilahə İnannanın təcəssümü kimi göstərilir. Şiri simvolizə edir. Şir İştari ilahi gücünün simvoludur (9, s. 5).

Onbucaqlı formalı həndəsi ornamenti “Qurani-Kərim”də Sirat al-Mustaqimə (doğru yola) gəlmək üçün Allahın buyurduğu 10 əməli ifadə edir. “Ənam” surəsinin 151-153-cü ayələrində Allah doğru yola gəlmək üçün bu əməlləri yerinə yetirməyi buyurur: 1. Allaha heç bir şərik qoşmayın 2. Valideynlərə yaxşılıq edin 3. Yoxsulluq ucbatından uşaqlarınızı öldürməyin 4. Mərdar əməllərin aşkarına da, gizlisinə də yaxınlaşmayın 5. Allahın öldürülməsinə haram buyurduğu şəxsi haqsız yerə öldürməyin 6. Yetim həddi buluğa çatana qədər xeyirxahlıq istisna olunmaqla onun malına yaxınlaşmayın 7. Ölçüyə və çəkiyə tam riayət edin. 8. Söz söylədiyiniz zaman qohumunuz belə olsa, ədalətli olun 9. Allah qarşısında əhdə sadıq qalın 10. Sizi Allahın yolundan uzaqlaşdıracaq başqa yollara uymayın (3, s. 186, 187). Beləliklə insan bu 10 əməli yerinə yetirərək doğru yolu tapır, mənən Allaha qovuşmaq imkanını əldə edir. Cənnətə getmək uğrunda böyük bir addım atır. Onguşəli ulduz doğru yolu seçmək uğrunda mübarizə etmək dövrünü ifadə edir. İnsan nəfəsi ilə mübarizədə qalib gəlir şeytanın pis əməllərindən qorunmalıdır.

Pifaqor nəzəriyyəsində 10 rəqəmi belə təhlil olunur ki, 1 rəqəmi Tanrını ifadə edir, 0 isə bilinməzlikdir. Beləliklə Tanrı kainatı bilinməzlikdən, xaosdan yaratmışdır. Kainat sonsuz və əbədi boşluqdan yaranıb, o boşluqla nəfəs alır. Pifaqora görə 10 rəqəmi İlahi ilə boşluğun mükəmməl bir qarışığı ifadə edir. (14, s. 26-33).

Həndəsi ornamentlərdən olan on ikibucaqlı fiqur müttəqi insanı simvolizə edir. Müttəqi insan Allahın əmr və qadağalarına riayət edərək özünü onun əzabından qoruyan, qəbr əzabından çəkinən insana deyilir. “Qurani-Kərim”in “Bəqərə” surəsində müttəqi insanlar haqqında yazılır ki, “Qurani-Kərim” qətiyyəən şübhə doğurmayan, müttəqilərə doğru yolu göstərən bir kitabdır. “Bəqərə” surəsində belə yazılır: “O kəslər ki, qeybə inam gətirir, namaz qılır və bizim onlara verdiyimiz Allah yolunda xərcləyirlər. O kəslər ki, sənə nazil olana və səndən əvvəl nazil olanlara iman gətirir, axirətə də yəqinliklə inanırlar. Onlar öz Rəbbindən gələr doğru yoldadırlar. Məhz onlar nicat tapanlardır” (3, s. 2). On ikiguşəli ulduz insanın müttəqi olmaq uğrunda mübarizəsini simvolizə edir. İnsan daimi olaraq Allahın əmrlərinə itaət edərək cəhənnəm əzabına düşər olmamaq üçün mübarizə aparmalıdır.

Nəticə

Müxtəlif xalqların soykökündə onların inancları, həyata baxışları, adət-ənənələri dayanır. Bu inanclar, adət-ənənələr həmin xalqların mifik təfəkkürünü formalaşdırmışdır. İnsanlar bu mifik təfəkkürü təbiətdə müxtəlif formalarda təsvir etmişlər. Öncələri daş üzərində cızma yolu ilə, zaman keçdikcə isə abidələr üzərində oyma üsulu isə xalqların mifik təfəkkürü əks edilmişdir. Memarlıq abidələri minillər boyu ən qədim tarixi özündə yaşadan ən gözəl sənət əsərləridir. Tanınmış memarlar bu sənət əsərləri üzərində ornamentləri təsvir etməklə qədim xalqların mifik təfəkkürünü həmin abidələrlə canlandırıblar. Hər bir ornamentin mifik təfəkkürə görə simvolik mənası vardır. Bu ornamentlərin simvolik mənalərini araşdırmaq isə ən qədim tarixi öyrənməyin vacib şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Aydın M. “Magen David” Ansiklopedik Dinlər Sözlüğü, 1.b., Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005
2. Bəşirbəyli Ə. Kainatın bioqrafiyası. Bakı, 2013, 65 s.
3. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilində məna tərcüməsi. Mədinə, 1434, 893 s.
4. Rəsulova G. Dekorativ-tətbiqi incəsənət sahələrində tətbiq olunan ornamentlərin analizi: Mag. dis. Bakı, 2017, 77 s.
5. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 326
6. Seyidov M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı: Gənclik, 1984, 108 s.
7. Zəbur. Azərbaycan dilində Müqəddəs Kitab. 2008, 217 s.
8. Allman G.J. Greek Geometry From Thales to Euclid. Dublin: Hodges, Figgis & CO., Grafton-Street. London: Longmans, Green & CO., Parternoster-Row, 1889, p. 237
9. Black J., Green A. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. The British Museum Press, 1992, 192 s.
10. Flood G. An introduction to Hinduism. Cambridge University Press, 1996. 146 s.
11. Gareth Knight. A Practical Guide to Qabalistic Symbolism, I-II, Vol. II (On the Paths and The Tarot), Samuel Weiser, Inc., York Beach, Maine, 1965, p. 321
12. Marillier B. Le SWastika. Paiseaux, 1997
13. St.Alphonsus de Liguori. The passion and the death of Jesus Christ. New York: Cincinnati and St. Louis, Benziger Brothers, 1887, 502 s.
14. Дж.РЕАЛЕ, Д.АНТИСЕРИ. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность. — ТОО ТК "Петрополис", 1997. - 336 с.

Sevinc Fəxrəddin qızı Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universiteti
dissertant
sevinc747@mail.ru

İDİOMLARIN MƏNA QRUPLARI

Açar sözlər: idiomlar, həqiqi məna, məcazi məna, frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr

Semantical groups of idioms

Summary

An idiom is an expression that cannot be understood from the meaning of its separate words but must be learned as a whole expression. It should be said that not all experts agree on just how to precisely define an idiom or on when something should be called an idiom or not. An idiom is an expression. An expression is a significant word or phrase used to convey an idea. Idioms can be very context-dependent. In fact, many idioms are only used in certain situations. The situations they are used in can give us clues to their analysis. Many idioms are used in formal books, and many informal idioms are used in everyday conversation.

Key words: idioms, true meaning, metaphorical meaning, phraseological units, idiomatic expressions

Giriş

İdiomlar elə bir ifadələrdir ki, onların mənası ayrılıqda başa düşülmür, məhz ona görə də onlar bütöv birləşmə şəklində öyrənilməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, idiomları müəyyən edərək alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bu mövzuyla əlaqədar olaraq fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi alimlər digərlərinin fikirləri ilə razılaşmırlar. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə M.Hüseynzadə, daha sonralar isə, S.Murtuzayev, A.Qurbanov, S.Xəlilov, H.Rəhimzadə, H.Bayramov, S.Cəfərov, N.Vəliyeva, M.Mirzəliyeva, S.Əlizadə, Ə.Quliyev, Y.Seyidov, Ə.Hacıyeva, habelə daha gənc nəsil tədqiqatçılarından S.Mənsimzadə, İ.Süleymanova, V.Həsənova, E.Mehdiyeva və başqaları frazeologiyanın nəzəri problemlərinin bir çox aspektlərini ayrılıqda və ya digər dillərlə tipoloji zəmində araşdırmışlar. Bu mövzu çox mübahisələr doğursa da, alimlərin əksəriyyətinin gəldiyi nəticəyə görə idiomlar fikri ifadə etmək üçün istifadə edilən, vacib söz və birləşmələrdən ibarət olan ifadələrdir.

Qərb dilçiliyində (C.Hokket, R.Gibb, U.Vaynraux, U.Çeyf, A.Katler, C.Katz, P.Postal, A.Makkay, J.Stressli, B.Freyzer, İ.Melçuk, F.Nyumeyr) frazeoloji vahidlər “idiom” adlandırılır. S.İ. Abakumov, A.A.Reformatski, L.A.Bulaxovski, E.İ.Levintova Y.M.Volf, A.Arnold, S.İ.Ojeqov və başqaları frazeologizmlərin digər dillərə hərfi tərcüməsinin mümkün olmadığını onların milli-mədəni səciyyəsi ilə əlaqələndirmişlər.

İdiomları mənalarına görə bir neçə qrupa bölə bilərik: yeməklə bağlı olan idiomlar, geyimlə bağlı olanlar, bədən üzvləri ilə, heyvan adları ilə, havayla, rənglərlə və s. bağlı olan idiomlar.

Yeməklə bağlı olan idiomlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: a bad apple/rotten apple-a bad person who has a bad effect on others in a group. Başqaları üzərində mənfi təsiri olan şəxs. For example: He is a real bad apple. If I were you, I wouldn't go out with him.

A bad egg-is a dishonest or ill-behaved person, a person to be avoided-pis davranan insan. For example: He never phoned his mother. He was a bad egg. O, anasına heç vaxt zəng vurmayıb. O, çox pis insandır.

A good egg-a kind person-mehriban/yaxşı insan.

Have egg on your face-be left feeling stupid or embarrassed-özünü axmaq kimi hiss etmək (3, 86)

As cool as a cucumber-a person who remains calm under pressure-stresli vəziyyətdə öz sakitliyini qoruyub saxlamağı bacaran insan.

A tough cookie-a person who is difficult to deal with-çətin insan.

Geyimlə bağlı olan idiomlara aid bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

to fit like a glove- to fit perfectly-mükəmməl şəkildə uyğun olmaq/yaraşmaq
to fill someone's shoes-to replace someone and do as well as that person-başqasını əvəz etmək
For example: It will be difficult to fill her shoes.

The shoe is on the other foot-the situation is now the opposite of what it was, especially because someone who was weak now has power-vəziyyət əksinədir, əsasən gücsüz olan güc qazandığı zaman işlənir.

Off the cuff-to say something without any planning or preparation- hazırlaşmadan demək, nəyisə planlaşdırmadan söyləmək.

Rəng bildirən bir çox maraqlı idiomlar mövcuddur. Məsələn:

Red faced- blushing/ when you're embarrassed. Adətən utandığı üçün qızaran insana qırmızı sifət deyilir.

Black and blue-bruised. Hər yeri göyərən insana deyilir.

Black sheep-a person that doesn't fit in very well. Yaxşı uyğunlaşa bilməyən insan.

For example: You're very odd person. You are a black sheep in your family.

To be green with envy-to be jealous-qisqanc insan (3,76).

For example: Jennifer was green with envy because Alison won the trophy.

To be white as a ghost-look pale/shocked-ruh kimi ağ olmaq

blue- to be depressed/sad-qəmgin olmaq

For example: I really don't want to go out tonight. I'm feeling a bit blue.

Green fingers-a good gardener-yaxşı bağban (3,76)

Off colour-to be unwell-özünü yaxşı hiss etməmək

For example: Sorry, I can't come today. I'm feeling a bit off colour.

İngilis dilində havayla əlaqəli olan müxtəlif mənalı idiomlar gündəlik həyatda tez-tez işlənir.

Məsələn:

to save for a rainy day-Saxla samanı, gələr zamanı

right as rain-fit, healthy-sağlam olmaq

to take a rain check-to cancel or refuse doing something-bir işi etməyi təxirə salmaq.

To be/feel under the weather-be unwell/sick-özünü yaxşı hiss etməmək (6,109)

To weather the storm-to survive through difficulties.-çətin vəziyyətdə yaşamaq/sağ qalmaq

to catch wind-to hear a rumour about it-şayiə eşitmək

to throw caution to the wind means to take a risk-risk almaq

to have your head in the clouds that means being unrealistic, a bit of dreamer-xəyalpərəst insan.

Heyvanlarla bağlı olan idiomlar da həmçinin gündəlik həyatda işlənən məcazi mənalı idiomlardır.

Bee's knees-excellent, the highest quality-yüksək səviyyəli, əla

sitting duck-easy target-asan hədəf

to chicken out-to back out of it because you're feeling scared-qorxudan qaçmaq

to take/grab a bull by its horns-to face a problem directly-birbaşa problemlə üzləşmək

until the cows come (inəklər evə gələndə kimi) home means for a long possibly even never ending length of time. Bu idiom adətən sevdiyin üçün uzun müddət edə biləcəyin şey haqqında deyilir.

Dark horse-someone who surprises you with her skills-öz qabiliyyəti ilə sizi təəccübləndirən şəxs (3,80)

hold your horses- wait (gözlə)

cat's pyjamas-to be the best (ən yaxşısı olmaq)

Nəticə

Beləliklə, idiomlar elə bir ifadələrdir ki, onları yaradan sözlər əksər hallarda öz həqiqi mənalərini itirərək yeni məna ifadə edirlər. Lakin idiomları frazeoloji birləşmələr adlandırma bilmərik, çünki onlar frazeoloji birləşmələrlə oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, tam eynilik təşkil etmirlər. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, idiomlar frazeoloji birləşmələr deyil, frazeoloji

vahidlərdir. Onları daşlaşmış frazalar da adlandıra bilərik. İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalarını itirir və birləşmə tərkibində yeni məna çalarlığı yaradır. Məsələn: I could **eat a horse**. Dəhşətli dərəcədə acam/ Acından ölürəm. (Acından bir qoyun da yeyə bilərəm). İdiomları mənalarına görə bir neçə qrupa bölmək olar: rəng bildirən idiomlar, geyimlə bağlı olan, bədən üzvləri ilə bağlı olan, heyvan adları ilə bağlı olan və s. idiomlar.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: "Nurlan", 2006, 370 s.
2. Brian Windlay, English-Russian/Russian-English dictionary of idioms, 2019, 670 p.
3. Felicity O'Dell, Michael McCarthy, English Idioms in Use, 2010, 185p.
4. Michael McCarthy, Felicity O'Dell, English Collocations in Use, 2017, 192p.
5. Robert Allans, 'Idioms, Phrasal Verbs, Vocabulary Phrases' 2019, 234p
6. Steven Collins, Phrasal verbs, Idioms and Expressions, 2009, 212p
7. dictionary.cambridge.org
8. tureng.com

Aygül Mədət qızı Çobanova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
müəllim
acobanova1974@gmail.com

ZƏLİMXAN YAQUBUN POETİK OBRAZLAR SİSTEMİ

Açar sözlər: *poetik yaradıcılıq, təbiət, Zəlimxan Yaqub, Borçalı, Göyçə dərdi*

The system of poetic images by Zalimkhan Yagub **Summary**

Image creation has a great role in poetic literary creativity. The poet's feelings and thoughts, poetic expressions and possibilities are realized in the system of images. We can say so that image perception stands in an important place in the base of poetic literary system. So when we pay attention to the poet's literary works, we see that the poet has rich and specific features on image creation. So that, the poet, using human, thing, nature and others with great talent, paid great attention to image creation in the effective expression of content of the writer's idea.

Key words: *poetic creativity, nature, Zalimkhan Yagub, Borchali, Goychah*

Poetik yaradıcılıqda obraz yaradıcılığı mühüm yer tutur. Şairin duyğu və düşüncələri, poetik deyimləri və imkanları obrazlar sistemində reallaşır. Belə deyə bilərik ki, bədii yaradıcılığın poetik sisteminin əsasında obraz anlayışı dayanır. Bu mənada Zəlimxan Yaqub yaradıcılığına diqqət yetirəndə görürük ki, şairin obraz yaradıcılığı zəngin, özünəməxsus və spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, insan, əşya, təbiət və sair obrazlardan məharətlə istifadə edən şair öz yazıçı ideyasının, ifadə etdiyi məzmunun daha effektiv ifadəsində obrazlar sisteminə xüsusi əhəmiyyət verib. Bu sıraya baxanda təbiət və onun əsrarəngiz gözəlliyinin öndə dayandığını görürük. Təbiət öz zənginliyi, gözəlliyi ilə həmişə poetik yaradıcılıq qaynağı olub. A.Ələsgər, M.P.Vaqif, S.Vurğun, H.Arif, M.Araz, B.Vahabzadə kimi ənənəvi formada yazan şairlərimiz müntəzəm olaraq təbiət obrazına müraciət edib, onun fəlsəfəsini üzə çıxarmağa çalışıblar.

Bildiyimiz kimi, insan təbiətin yetirməsi olduğu kimi şairlər də həmişə təbiətlə iç-içə olub, öz əsərlərində təbiətin zənginliyini, əsrarəngizliyini tərənnüm ediblər. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. "Quzukənd", "Bağışlamaz", "Təbiətin dili", "Təbiətlə üz-üzə", "Torpaq kimi", "Çiçəklər", "Təbiətin özü kimi", "Bir köhlən at mindim Qarabulaqda", "Təbiət allahın şah əsəridir", "Göygöl", "Bahar gəlir", "Bax, oğlum, yaxşı bax, təbiət budur", "Təbiətin bir anı", "Təbiət deyirdin", "Təbiətə vurğunam", "Payızı geydim əynimə", "Ürək-palıd", "Mənim Borçalıda qalan illərim", "Təbiətin muğamı" və sair kimi şeirlərində sanki təbiət dil açır, öz gözəlliyi, ilkinliyi ilə insanları saflığa, ədalətə, doğru yola çağırır: "Zəlmixanın sazla, sözlə bağlılığı həmişə məlumdur. Diqqətlə təhlil etdikdə məlum olur ki, Zəlmixan həm də rəssamdır, "danışan təbiətin dilidir". Lakin o, sadəcə təbiət mənzərələrini təsvir etmir. O, şəkillərini mənəviyyat müstəvisində çəkir, sosial-mənəvi mənzərələrin rəngli tablosunu yaradır. Və bu tablolarla hərəkət impulsu verir. Ona görə də, bu şəkillər sürət qatarının pəncərəsindən görünən mənzərələri xatırladır. Təəssürat məqamları zaman oxuna düzülərək böyük miqyaslı, ağır ləngərli mənəvi təkamül eposuna şevrilir." (1, 123).

Zəlimxan Yaqubun təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərində Azərbaycanın bütöv xəritəsi gözlərimizin önünə gəlir. Borçalıdan Naxçıvana, Qubadan Qarabağa, Zaqataladan Göyçəyə qədər bütün bölgələrimizin təbiət gözəllikləri şairin müxtəlif şeirlərinin ilham qaynağına çevrilib. Yazın da, qışın da, payızın da təbiətə gətirdiyi gözəlliklər, həyat hikməti şairin lirik şeirlərində öz əksini tapıb:

*Dağ döşündə qar əridi, suya düşdü, düzə çıxdı,
Bənövşələr baş qaldırdı, torpaq altdan üzə çıxdı.
Sarı bülbül qəfəsindən oxtək süzə-süzə çıxdı,
Bəzəndi dağların hüsnü, bahar oldu, bahar oldu. (2,5)*

İnsan təbiətin övladıdır, onun yetirməsidir. Təbiət həyatımıza zənginlik qatır, insan xarakterinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Zəlimxan Yaqubun təbiət şeirləri də bunu təsdiq edir. Vaxtilə Azərbaycanın xalq şairi Osman Sarıvəlli yazırdı: "Zəlimxanın şeirləri mövzu cəhətdən müxtəlif və onların bədii həlli baxımından rəngarəngdir. Gənc şairin yaradıcılığı ictimai-siyasi ruhla, Ana təbiətin gözəlliyini təsvir və tərənnüm edən şeirlərlə, eləcə də lirik parçalar, aşiqanə qoşmalar, təcnislər, dodaqdəyməzlər və s. ilə zəngindir." (2,5).

Göyçə dərdi, Göyçə obrazı Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bu mövzu həm vətənpərvərlik, həm də təbiət obrazları ilə tamamlanır, bütövləşdirilir. Bu tipli şeirlərində Göyçənin sabahına, gələcəyinə nikbin bir ovqat hakimdir. Şair inanır ki, nə vaxtsa Göyçəyə gedəcəyimiz, onun zəngin təbiətindən, bərəkətli torpağından bəhrələnəcəyimiz gün uzaqda deyil:

*Açılıb Göyçənin gülü, çiçəyi,
Həmdəmi nəğmədi, sirdaşı sazdı.
Öpür duyğuları bahar küləyi,
Gələn yaz fəslidi, gələn ayazdı.*

*Bu yer həqiqətdi, yoxsa bir nağıl?
Hara boylanırsan yaşıl xalıdır.
Görən göz istəyir, götürən ağıl,
Güllər ləçək-ləçək oxunmalıdır (3,72).*

Deyə bilərik ki, şair Göyçə mahalı ilə bağlı xeyli sayda şeir yazıb. "Göyçədən gələn səslər", "Göyçə dərdi", "Göyçədə", "Göyçə, göyçəyim, layla" şeirlərində Göyçənin yaşıl çəmənləri, əzəmətli dağları, aralıq-yaylaqlı xoşbəxt günləri, Göyçə həsrəti nisgilli şəkildə tərənnüm olunur. "Göyçə, göyçəyim, layla" şeirində o, əldən gedən torpaqlarımıza, onun təbii gözəlliklərinə layla çalır, ağı deyir:

*Qızılı əlimizdən külçə-külçə aldılar,
Torpağı əlimizdən ölçə-ölçə aldılar.
Kəhrizimiz soğuldu, bulağımız qurudu,
Qurtum-qurtum içdilər, dolça-dolça aldılar (4, 162).*

Zəlimxan Yaqub Borçalının ən səfalı bölgəsində dünyaya gəlib. Uşaqlıq və gənclik illəri Başkeçid yaylaqlarında keçib. Bu o yerlərdir ki, Osman Sarıvəlli vaxtilə bu yaylaqlarımızda olarkən təbiətin gözəlliklərinə valeh olmuş, uca dağlarını, yaşıl çəmənlərini, qarlı şirvələrini sevə-sevə tərənnüm etmişdir.

Bildiyimiz kimi, insan təbiətin yetirməsi olduğu kimi, şairlər də həmişə təbiətlə iç-içə olub, öz əsərlərində təbiətin zənginliyini, əsrarəngizliyini tərənnüm ediblər. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. "Quzəkənd", "Bağışlamaz", "Təbiətin dili", "Təbiətlə üz-üzə", "Torpaq kimi", "Çiçəklər", "Təbiətin özü kimi", "Bir köhlən at mindim Qarabulaqda", "Təbiət allahın şah əsəridir", "Göygöl", "Bahar gəlir", "Bax, oğlum, yaxşı bax, təbiət budur", "Təbiətin bir anı", "Təbiət deyirdin", "Təbiətə vurğunam", "Payızı geydim əynimə", "Ürək-palıd", "Mənim Borçalıda qalan illərim", "Təbiətin muğamı" və sair kimi şeirlərində sanki təbiət dil açır, öz gözəlliyi, ilkinliyi ilə insanları saflığa, ədalətə çağırır: "Zəlimxanın sazla, sözlə bağlılığı hamıya məlumdur. Diqqətlə təhlil etdikdə məlum olur ki, Zəlimxan həm də rəssamdır, "danışan təbiətin dilidir". Lakin o, sadəcə təbiət mənzərələrini təsvir etmir, "şəkillərini" mənəviyyat müstəvisində çəkir, sosial-mənəvi mənzərələrinin rəngli tablosunu yaradır. Və bu tabloları hərəkət impulsu verir. Ona görə də, bu şəkillər sürət qatarının pəncərəsindən görünən mənzərələri xatırladır. Təəssürat məqamları zaman oxuna düzülərək böyük miqyaslı, ağır ləngərlı mənəvi təkamül eposuna şevrilir". (1,76).

Doğrudan da şair təbiət lövhələrini mənəviyyat prizmasında təqdim edir, təbiətlə bütövləşir bir vəhdətdə birləşir ki, bu da onun bu mövzuda yazdığı əsərlərinə ictimai məzmun gətirir, bədii dəyərini daha da artırır. Bu tipli şeirlərin bir qismi anadan olduğu, boya-başa çatdığı Borçalı ilə bağlıdır. "Başkeçid yaylağı", "Borçalı", "Bu, mənim Borçalımdır", "Borçalı harda yerləşir", "Borçalı" və sair

şeyrlərində həm tərənnüm, həm də vətənpərvərlik duyğuları özünü göstərir. Bu tipli şeyrlərdə vətənpərvərliklə təbiətin fəlsəfəsi birləşir, şairin məqsəd və məramı aydın olur.

Borçalının dağ bölgəsi öz təbii gözəllikləri, yaylaq yerləri, yaşıl çəmənləri ilə həmişə şairlərimizin ilham qaynağı olub. Osman Sarıvəlli, Abbas Abdulla, Mədəd Coşqun, Osman Əhmədov və başqaları Başkeçidin təbii gözəllikləri, saf və ürəyi təmiz insanları haqqında bir-birindən gözəl, məzmunlu şeyrlər yazıblar. Xüsusən bunların sırasında xalq şairimiz Osman Sarıvəllinin "Yetirin" şeiri xalq arasında daha çox sevilə-sevilə oxunur. Zəlimxan Yaqub isə bu mövzuda xeyli sayda şeyrlər yazıb, Başkeçidin özünəməxsus təbiətini tərənnüm edib. Bunların sırasında "Başkeçid yaylası" əsərini xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Bəribaşdan qeyd edək ki, şeir bədii baxımdan mükəmməl, sənətkarlıq cəhətdən diqqətçəkəndir. Misraların bir-birini izləməsi, sözlərin və ifadələrin bir-birinə möhkəm tellərlə bağlanması oxucuda assosiasiya yaradır, gözlənilməz keçidlər diqqəti daha çox cəlb edir:

"Qaytarma" üstündə dillənəydi saz,
Qayıda biləydim qoynuna hər yaz.
Burda açıq olsa çirən bir avaz,
Burda şair olsa şeiriyyət tapar.
Xoşdu bu yerlərdə duman da, sis də,
Meylin nə çəkirsə dağlardan istə.
Hər çay kənarında, hər bulaq üstə,
Ömür bir əbədi tərəvət istər (5, 71).

Şairin "Başkeçid" şeiri də eyni əhvali-ruhiyyə ilə yazılıb, "Dilbərim", "İstəklim" deyər müraciət olunub. Hətta şeirdə bölgənin təbiəti sevgi, məhəbbət simvolu kimi işlənir, ana laylası olaraq dəyərləndirilir:

Bədbəxt o kəsdür ki, eşqi dayazdı,
Min dəfə başına dönsəm də azdı.
Adını ömürlük qəlbimə yazdı,
Çalanda laylamı, anam Borçalı (5,45).

Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də poetik fikrin ifadəsində təbiiliyin qorunub saxlanmasıdır. Bu cəhət şairin obraz yaradıcılığında daha qabarıq nəzərə çarpır. Obrazın təbiətinə lirik münasibət şairin daxilindəki səmimi hiss və duyğuların romantik ahəngindən doğulur. Şair demək olar ki, obrazla birləşir, bütövləşir, obraz yaradıcılığının fəlsəfəsi bəddi yaradıcılığın ilham qaynağına çevrilir. Zəlimxan Yaqub poeziyasının başlıca məziyyətlərindən biri də onun təbiiliyidir. Bu mənada biz Zəlimxan Yaqub şeirindəki təbiiliyi, obrazın mükəmməlliyini onun ruhunda görməli, ruhundan gələn bir keyfiyyət olaraq qəbul etməliyik.

Bu da həqiqətdir ki, aşiq şerinin obrazlar aləmindən, bədii təsvirlərdən faydalanan Hüseyn Arif peyzaj şeyrlərində insan zövqünü oxşayan, oxucuda xoş təəssürat, nikbin əhvali-ruhiyyə oyadan nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

Zirvələr ucadır, dərələr dərin,
Yaylaqlar havalı, çeşmələr sərin.
Yaşamaq həvəsi şirindən-şirin.
Torpaq yer üzündə gör neçə rəngdi,
Bulud göy üzündə gör neçə qatdı.
Yerlərdə, göylərdə əlləşə bilsən
Bax, bu yaşamaqdı, bax bu həyatdı! (6,248)

Təbiətlə bağlı olan təkcə bu misralarda böyük həyat eşqi var. İnsanı təbiətlə iç-içə görmək mümkündür. İnsan təbiətin bir parçası anlamına gəlir. Şeirdə təbiətin təkcə real təsviri deyil, insanla doğmalaşan bəzi incə detalları da poeziyaya gəlir. Aşiq şerinin xəlqi, obrazlı dili, üslub və janr xüsusiyyətləri, psixoloji ovqatın şairin təsvirlərini tamamlaması, obrazın tam, bütöv anlamda canlandırılması bu peyzaj lövhəsini xalq yaradıcılığı ənənələrinə bağlayır.

Müasir şeirdə təbiətin ən adi hadisə və görüntülərinin əxlaqi ümumiləşdirilməsi, peyzaj detal və obrazlarının rəmzi səciyyələndirilməsi güclüdür. Şair dostuna da məsləhət görür ki, "ən ağır anında

dağlarla danış”, çünki “Loğman ata”, “müdrük qoca”, “ulu ata” timsalı olan dağlar ən dərin dərdləri belə öz əzəmətində, böyüklüyündə əridib durulda bilər.

Xalq ədəbiyyatının müasir poeziyaya təsirindən danışarkən belə bir faktı da təsdiqləmək lazım gəlir ki, bəzən folklordan gələn hər hansı bir obrazlı ifadə çağdaş poeziyada mövcud olduğu variantdan daha geniş məzmun kəsb edir. Xalq ədəbiyyatında “dağ” obrazının digər omonim tərəfləri atalar sözü və məsəllərdə öz ifadəsini tapır ki, bu da məcazi mənada dağın dərd, ələm mənasında obrazlaşdırılmasıdır. Bu baxımdan “dağda bağım var, ürəyimdə dağım var” el məsəli, “ürəyi dağa dönmək” kimi frazeoloji ifadə müasir poeziyada insana məxsus ən ali hissin - sevgi hissinin obrazlaşdırılmasına yardımçı olur. Bu da xalq bədii təfəkkürünə bağlılıqla yanaşı, təbiət obrazının yeni məzmunla zənginləşdiyini göstərir.

Deyə bilərik ki, Zəlimxan Yaqub poeziyasında təbiətlə bağlı bir sıra obrazlar mövcuddur. Həmin obrazlar milli-mənəvi dəyərlərin, tarixi keçmişin poetik elementi kimi, xalqın yüksək vətənpərvərlik hisslərinin, duyğularının, adət-ənənələrinin ifadəçisinə çevrilmişdir. Dağ, duman, daş, çinar, bənövşə, qartal məhz təkcə təbiət atributu kimi deyil, eyni zamanda xalqın poetik təfəkküründə məcazlaşmış varlıqlar kimi diqqəti cəlb edir. Bunlardan milli poeziyanın “ağsaqqal” obrazı olan “dağ” obrazı xalqı keyfiyyətlərin, milli-mənəvi dəyərlərin ifadəçisi kimi mənalandırılır:

Bu qoca dağlarla əyləş diz-dizə,
Gör nələr danışır, insana nələr.
Zili də, bəmi də tanıdır bizə.
Asta pıçıltılar, dəli nərələr!

Ətrini qoxladım, barını dərdim,
Həmişə ömrümə qol-qanad olub.
Bu dağlar olmasa elə bilərdim,
Nə Kərəm yaşayıb, nə Fərhad olub (4, 6-7).

“Göyçədən gələn səslər” sərlövhəli bu şeirində şair təkcə əzəli yurdumuz olan Göyçənin uca dağlarını, qarlı zirvələrini tərənnüm etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda tarixi yaddaşa müraciət edir, folklor obrazlarını xatırlayır, “Kərəm”, “Fərhad” mifik folklor qaynaqlarını yada salır, milli təfəkkürdə yaşayan qaynaqları bir daha poeziyaya qaytarır.

İlkin təsəvvürdə dağlara ilahi varlıq kimi yanaşılması, daha sonralar onun qəhrəmanlıq ocağı, yüksək insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi tərənnüm edilməsi çağdaş poeziyamızda da davam edir. Hər dövrün poeziyasında xüsusi yer tutan dağlar sadəcə nəhəng daş yığnağı kimi deyil, simvol-obraz kimi mövcud olmuşdur.

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında saz obrazı haqqında ayrıca danışmağa ehtiyac var. Saz obrazı onun yaradıcılığında təkcə müəyyən bir musiqi alətinin varlığı və şairin həyatında tutduğu mövqe ilə bağlı deyil. Eyni zamanda təmsil etdiyi xalqın mənəvi dəyərləri, etnik-mədəni varlığı, tarixi yaddaşı ilə əlaqədardır. “Hardan gəlir Zəlimxan” sərlövhəli məqaləsində həmin bağları- onun saz dünyasının mahiyyətini bu cür açıb: “Ümumən Zəlimxan şeiri xalq yaradıcılığına, sazın tellərindən süzülüb durulan aşiq poeziyasına söykəndiyi üçün onun dili kələkötürlülükdən xali, axıcı və şəffafdır. Bu şeirdə dirəniş və gücənmə olmadığından tər qoxusu deyil, yarpız ətri gəlir. Qafiyələr sərrast, obrazlar aydın və durudur. Onun şeir köhləni ilham və qanadlarıyla uçduğuna görə oxucunu öz arxasınca son mənzilə rahat çatdırır. Elə buna görə də sətirlərdə yürüdülməli fikir və duyğular bulanıq arx suyuna deyil, büllür dağ çeşməsinə bənzəyir” (6).

“Mən belə başladın sazı çalmağa”, “Sarıldığım sazdı mənim”, “Saza baxsın tariximi yazanlar”, “Bu sazımı”, “Mənim sazım sındırılan saz deyil”, “Zəlimxan nə yazsa, saz dilindədi” və sair şeirlərində saza bağlılıq, milli ənənələrə sədaqət, türk ruhunun sənətdəki təəcəllisi öz geniş əksini tapıb.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov S. lirtik poeziyanın epik ləngvəri. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə. Bakı: “Vətən” 2009
2. Yaqub. Z. Əsərləri, 13 cildə, VII cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2012
3. Yaqub Z. ədəbi düşüncədə (I cild). Bakı: “Vətən”, 2009
4. Yaqub Z. Əsərləri, 13 cildə, IX cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013
5. Yaqub Z. Əsərləri, 13 cildə III Cild, Bakı: “Şərq-Qərb” 2011
6. Vahabzadə B. Hardan gəlir Zəlimxan? “Şərq” qəzeti, 30 may, 2000-ci i

Elnarə Aydın qızı İsmayılova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
ismayılovaelnare@mail.ru

DERİVASİYA PROSESİNDƏ İKİ EYNİHÜQUQLU VAHİDİN İŞTİRAKI

Açar sözlər: əlamət, derivasiya, mürəkkəb söz, leksik, kök

The participation of two equal entities in the derivation process

Summary

Complexity is one of the most productive ways to create new words in a language. With its help, the vocabulary of the language is enriched. Complexity differs from other processes in that it requires the participation of all words in the vocabulary of the language in this process. The participation of two equal entities is looked through in this article. We have seen that this is the ancient method and can be seen in all periods of formation of the language.

Key words: feature, derivation, compound word, lexical, root

Mürəkkəbləşmə dildə yeni sözlərin yaranmasının ən məhsuldar növlərindən biridir. Onun köməyi ilə dilin lüğət fondu zənginləşir. Mürəkkəbləşmə dilin lüğət fondunun bütün sözlərinin bu prosesdə iştirakını tələb edərək digər proseslərdən fərqlənir. Mürəkkəbləşmə dilin bir sistem kimi tamlığında iştirak edir. “O, dilin istər morfoloji, istər sintaktik, istərsə də leksik səviyyələri ilə sıx əlaqədardır” (2, 65). Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi bizim xarici aləmlə olan əlaqəmiz və ona münasibətimiz nəticəsində baş verir. Məsələn bu yöndən baxanda deyə bilərik ki, hər bir mürəkkəb sözün yaranmasının özünəməxsus bir maddi əsası vardır. S.Cəfərov Azərbaycan dilində olan bütün mürəkkəb sözlərin maddi əsasının yeddi xüsusiyyətini önə çəkir: 1) funksiyaya görə; 2) əlamətə görə; 3) bənzətməyə görə; 4) qüvvətləndirməyə görə; 5) mənsubiyyətə görə; 6) ənənəyə görə; 7) təqlidə görə (1, 137). İngilis dilində mürəkkəb sözlər əmələgəlmə üsuluna iki qrupa bölünürlər: a) suffiks və prefikslərlə düzələn mürəkkəb sözlər, b) iki kökün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər (7, 82).

Mürəkkəbləşmə iki və ya daha çox sözün morfoloji vahidə birləşməsidir, bu zaman iki söz müstəqil forma olur, məsələn: *housewife* və ya *penknife* (5, 11). Törəmə söz bir müstəqil forma və derivativ affiksdən ibarətdir, bu da əlaqəli formadır. Məsələn: leksik kök *sheep* və suffiks *-ish* *sheepish* sifətini əmələ gətirir.

Mürəkkəb söz də leksikdir, *house* sözü müstəqil mövcud ola bilən *wife* sözü kimi leksikallaşmış sözdür, *sheepish* sözündə isə yalnız *sheep* sözü leksik ünsürdür. Lakin bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, bu iki qayda bütün mürəkkəb və derivatlara aid edilmir. Elə mürəkkəb sözlər vardır ki, onlar bir leksikallaşmış formadan və ya ümumiyyətlə leksikallaşmış formadan ibarət deyil.

a) Parasintetik birləşmələrdə bir ünsür leksikallaşmış, digər ünsür isə birləşmədən kənarda mövcud ola bilməz. *Milk shake* iki sözdən ibarətdir; *milk* sözü leksikallaşmış isimdir, həm birləşmədə, həm də ondan kənarda eyni mənada işlənir, *shake* söz isə lüğətlərdə “silkələmə aktı və ya silkələmə”. O, birləşdikdən sonra “içki kateqoriyasında” yer alır (6, 785).

b) *bibliophile*, *microscope* və ya *telegraph* tipli sözlərdə müstəqil formalar yoxdur, bununla belə, *biblos* kimi hissəciklər yunan və latın dillərində götürülərək məhsuldar

Bəzi ingilis suffiksləri müstəqil morfemlərdən əlaqəli morfemlərdən keçilməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. İngilis derivativ suffikslərin əksəriyyəti həmişə morfemlərlə bağlı idi, bu suffikslərin ingilis dilinə daxil olmasının digər yolları mövcud idi və onlar yeni sözlərin formalaşmasında məhsuldar oldular. Bunun bir mümkün yolu sözün ikinci morfemindəki yenidən şərhidir. Məsələn: *scape* sözü eksklusiv olaraq *landscape* sözündə görmək olar, “mənzərənin şəkli növü” mənası ilə assosiasiya olunur, *landshaft* sözündən ayrılı bilər, *cityscape* və *cloudscape* sözlərində məhsuldar derivativ suffiks kimi verilə bilər. Digər bir misal olaraq *hamburger* sözündə *burger* hissəsini

götürə bilər ki, burger “burqeri xatırladan hər şey” ilə assosiasiya olunur. Bu da *cheeseburger* və *porkburger* sözləri yarana bilər ki, burada *-burger* derivativ suffiks rolunu oynayır (5, 213).

İngilis dili tarixi inkişaf prosesində xarici dillərdən suffiks və prefiks almışdır. Bu proses derivasiya affikslərini almaqla bitmir, belə ki, bu sözlərdən yaranan sözlər də dilə keçir. Alınma dildə artıq öz yerini tutmuş törədici sözlər mövcud olduğundan dil hazır məhsulu almağı uyğun bilir. Bu alınmalar nəticəsində söz və ondan əmələ gələn törədici söz də dilə daxil olur, məsələn, *derive* – *derivation*, *esteem* – *estimation* və s. Sonradan *-ation* suffiksi ingilis dil daşıyıcıları tərəfindən feillərdən hərəkət isimləri formalaşdıraraq vasitə kimi qəbul olunur. Beləliklə, xarici mənşəli suffiks və prefikslər ingilis dilinin derivatologiyasının əvəzolunmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Prefiksləşmə, affiksləşmə, daxili fleksiya, təkrarlar həm paradiqmatik sıranın qurulmasında, həm də sözdüzəldici sıranın qurulmasında bərabər hüquqlu işləyə bilər. Morfologiyada sözdüzəltmə şəkildə nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır: isim düzəldən şəkildə, sifət düzəldən şəkildə və s. hətta bu qruplaşma başqa istiqamətdə davam edir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji üsul mühüm yer tutur. Bu hallarda hər hansı bir söz kökünə şəkildə artırılaraq yeni söz düzəldildikdə də söz kökü öz əsas məfhum ifadə etmək xüsusiyyətini itirmir və şəkil bütövlüyünü mühafizə edir. Məsələn: *tarix* – *tarixçi* – *tarixnamə* – *tarixi* və s. Sözdüzəldici şəkildə sözlər söz kökünə artırıldıqda onun semantik mənasını dəyişir, sözə yeni leksik-semantik məna verir, yeni vahid yaradır (2, 79; 6, 40. S.Yusifova) göstərir ki, suffiksin semantik dəyəri vardır, amma ona müstəqil nitq hissəsi kimi rast gəlinmir (12, 207). Yeni sözlərin düzəltmə modelləri dəyişməyə, inkişaf etməyə bilməz, məhz bu da müasir ingilis dilinin xüsusiyyətlərindən biri olan sözdüzəldici üsulların qarşılıqlı hərəkəti nəticəsində özünü büruzə verir (10, 171). Müxtəlif sistemli dillərdə və eləcə də ümumi dilçilikdə sözdüzəltmə modellərinin, o cümlədən müxtəlif mənalı prefikslərin araşdırılması, onların müəyyən təsnifatında tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir (6, 53). Çoxmənalı və təkmənalı prefikslər vasitəsilə sözlərin bu və ya digər model əsasında yaradılması hər bir dilin, eləcə də ingilis dilinin leksik sisteminin inkişafına güclü təsir göstərərək, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rol oynayır (13, 42). H.Həsənov müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı növlərini göstərir: a) leksik-semantik, b) morfoloji-sintakti, c) leksik-morfoloji, ç) leksik-semantik (3, 295).

İngilis dilinin müxtəlif dillərdə əlaqəsi nəticəsində çox saylı alınma sözlərin dilə keçməsinə gətirib çıxarır. Sözlərlə bərabər, dilə derivativ morfemlər daxil olur, bir tərəfdən, onlar alınma sözlərdən çıxarılmış və verilən sözlərə keçirilmişdir, digər tərəfdən, alınmalar təsdiq olunmuş derivativ suffikslərlə işlənir (5, 210).

Yenidən şərh və ya xarici dildən alınmalar vasitəsilə suffikslərin yaranması prosesi bir-birini istisna etmir, çünki derivativ suffikslərin çoxu bütövlükdə alınmamışdır, lakin alınma sözlərin tərkibi hissəsi olaraq suffiks kimi “yenidən şərh olunmuşdur”. Məsələn: *-furter* suffiksi alman dilində *frankfurter* alınma sözünün ikinci morfemin yenidən şərh olunduğunu göstərir, *-furter* “alman yeməyi ilə bağlı nəşə” mənası ilə assosiasiya olunur, *krautfurter* və ya *chickenfurter* kimi sözlərə birləşir.

Affikslər vasitəsilə söz qrammatik bir funksiya kimi daha geniş yayılmışdır (4, 22). Affiks anlayışı söz yaradıcılığında geniş yayılmış anlayışdır, belə ki, lingvistik üsulların bu kateqoriyası polifunksionaldır. Bəzi dilçilərin düzgün qeyd etdiyi kimi, ümumqəbul edilmiş prefiks və ya suffiks morfemlərin morfoloji və sözdüzəldici sırasının eyniliyinə əsaslanır (14, s 29). Beləliklə, prefiksin sözlərin düzəldilməsinə xidmət edən vasitə olduğunu, eləcə də sözün formasının düzəldilməsinə köməklik etdiyini bilsək də qeyd etməliyik ki, affikslərin digər növləri kimi prefiks sözün bir hissəsi ola bilər, lakin bilavasitə həmin sözün yaranmasında iştirak etməyə də bilər. Bunun nəticəsi olaraq söyləmək olar ki, affikslər dilin elə bir üsulları kimi təyin oluna bilər ki, onlar sözə “onun mənası, funksiya, rolunu dəyişmək məqsədilə qoşula bilər, bununla belə, onun bütövlüyünə xələl gətirməz” (15, 44). Affikslərin müəyyən qrupu müəyyən dil kəsiklərinə hansı məqsədlə sözə qoşulmasından asılı olaraq fərqləndirilir. Bundan asılı olaraq, onlar ya sözdüzəldici, ya da formadüzəldici kimi çıxış edir.

Affikslərdən danışarkən, onların məhsuldarlığını da vurğulamaq lazımdır. Bəzi affikslər digərlərinə nisbətən daha məhsuldardır. Bu nə deməkdir? Məhsuldar affikslər qeyri-məhsuldar

affikslərə nisbətən daha çox sözdə işlənir? Müəyyən mənada bununla razılaşmaq lazımdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu, müəyyən mənada tarixlə və onun indiki işlənmə tezliyi ilə bağlıdır. Məhsuldar affikslərdən indiki dövrdə yeni sözlərin yaranmasında istifadə etmək olar, lakin tarixə nəzər salsaq, həmin affikslərdən o dövr bu funksiyanı tam yerinə yetirməmişlər. Məsələn, ingilis dilində -ness, -ity, -hood kimi affikslər konkret isimlərdən mücərrəd isimlər

Derivativ törəmələr iki müstəqil əsasın struktur bütövlüyü suffikslə təmin olunur, bu suffiks bu birləşməyə bütöv baxır, məsələn: *kind-hearted*, *old-timer*, *schoolboyishness*, *teenager*. Derivativ birləşmələrin yaranmasında sözyaratmanın iki növünü müşahidə etmək olar. Eyni struktura malik derivatlar və derivativ birləşmələrin müqayisəni aparsaq, derivativ birləşmələrin mahiyyəti görə bilərik. *Brainstraster*, *honeymooner* və *mill-owner* sözlərini misal götürək. Bu üç sözün müstəqim tərtibçiləri isim əsas + isim əsas + -er –dur. MT-i təhlil edərək görə bilərik ki, *mill-owner* derivativ birləşməsinin MT-ndə iki isim əsasdır, birinci sadə, ikinci derivativdir: *mill+owner*, bunlardan ikincisi şəxsi bildirir. *Honeymooner* sözünə nəzər salsaq, *mooner* sadə əsas kimi mövcud deyil. MT *honeymoon+er* –dur, -er suffiksi bütöv olaraq şəxsi bildirir, strukturu isə *honey+moon+er*-dur.

Sözyaratma prosesi bir-birinə oxşar sözlərdə müxtəlifdir: *mill-owner* mürəkkəbləşmə yolu ilə, *honeymooner* isə derivasiya yolu ilə mürəkkəb *honeymoon* sözündən əmələ gəlmişdir. *Honeymoon* mürəkkəb olduğu halda, *honeymooner* derivativdir. *Brains trust* “ekspert qrupu” birləşmədir, *brainstruster* isə eyni zamanda baş verən iki proses nəticəsində əmələ gəlmişdir: mürəkkəbləşmə və derivasiya yolu ilə və derivativ mürəkkəb adlana bilər, (*brains+trust*) + er. -Er suffiksi derivativ mürəkkəb yaratmada məhsuldar suffiksdır. *Backbencher*, *do-gooser*, *eye-opener*, *first-nighter*, *do-getter*, *late-comer*, *left-hander* sözlərini misal göstərmək olar.

Derivativ mürəkkəbdə ilk ünsür isim kökü, say da ola bilər, məsələn: *bow-legged*, *heart-shaped*, *three-coloured*. O, sonrakı derivasiya üçün baza rolu oynaya bilər, *schoolboyish*: *schoolboyishness*; *whole-hearted*: *whole-heartedness*. Bu proses ifadəli derivasiya və ya sitat derivasiyası adlandırılır, məsələn: *mini-skirt*>*mini-skirted*, *dress up*>*dressupable*; *let-George-do-it-ity*. Azərbaycan dilində isim köklərini tədqiq edən B.Məhərrəmli qədim türk söz kökünün inkişafı nəticəsində çağdaş türk dillərində çoxlu fuziallaşmış törəmə sözlər (derivatlar) yarandığını, derivasiya prosesinin türk kök morfemlərinin inkişafının əsas tendensiyalarından biri olduğunu öz əsərində göstərmişdir (3, 41).

Qeyd olunmalıdır ki, bu hind-Avropa dillərində, xüsusən german dillərində sözyaratmanın ən qədim metodlarından biridir. İngilis dilinin tarixinə nəzər salsaq, onun inkişafının bütün mərhələlərində bu prosesi görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Azər. Univ. nəş., 1960, Bakı, 204 s.
2. Quliyeva N. Mürəkkəb sözlərin söz birləşmələri ilə məhdudlaşdırılması. BSU Elmi xəbərlər, 2011, 2, s. 65-68.
3. Məhərrəmli B. Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı, Elm, 2018, 140 c.
4. Gräfe T. The Etymology of Derivational Suffixes in the English Language, Munich, GRIN, 2001, Verlag, <https://www.grin.com/document/136734>
5. Marchand H. The categories and types of present-day English word-formation. –München: Verlag C. H.Beck. Second edition. –1969. –pp. X–XXVII, 1–545.
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary. –Oxford Univ.Press. 4th edition. –1989. –1599 p.
7. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge. 2009.

Севиндж Аслан гызы Мамедова
Бакинский славянский университет
преподаватель
sevincslavyan@gmail.com

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ

Ключевые слова: рекламный текст, язык, структура, семантика, основные требования

Structure and semantics sadvertising text

Summary

The article examines the structural, semantic and functional features of advertising texts in Russian. Requirements for advertising texts, economical use of language means, conciseness, clarity, concreteness, persuasiveness of the text, etc. questions are considered. The lexical and stylistic features of the advertising text are informed. The structural diagram of the advertising text is explained.

The main task of the title is to draw the reader's attention to the advertising text. The tittle emphasizes the essence of the advertising text. The main text provides full information about the ad, and it has a certain impact.

At the end a technical reference on advertising is provided. All this plays an important role in advertising communication.

Key words: advertising text, language, structure, semantics, basic requirements

Введение

В статье исследуется рекламный текст как единая коммуникативная единица. Соблюдение языковых норм русского литературного языка в рекламных текстах особо подчеркивается. Структурные и семантические особенности рекламных текстов изучаются, учитывая социальные, психологические и культурные факторы. Одним из важнейших принципов оформления рекламных текстов является их прагматический аспект. Прагматичность рекламной коммуникации увеличивает эффективность и влияние рекламы. Язык текста рекламы отражается в том или ином функциональном стиле. Грамотное оформление рекламных текстов и принятие во внимание интересов общества обеспечивает успешность коммуникации.

Как известно, текст является важнейшим элементом рекламного обращения, неотъемлемой составной частью большинства средств рекламы. Как правило, он несет главную смысловую нагрузку, раскрывая идею и основной замысел рекламы, которые необходимо довести до ее адресатов / Викентьев, 1993: 24. Реклама играет большую роль в социально-экологической и культурной жизни общества. И успех рекламы во многом зависит от правильного языкового оформления рекламных текстов. Прагматическая характеристика рекламных текстов обнаруживается в грамматических и лексических единицах, стилистических приемах, синтаксической структуре, организации печатного материала, использовании различных знаков. Короткие, но броские рекламные тексты более привлекательны, чем рекламы с длинным текстом. Необходимо отметить, что реклама эффективна, если она: 1) просто по содержанию; 2) конкретна (опирается на факты); 3) указывает на преимущества данного товара; 4) эластична, т. е. может быть представлена в различных вариантах. Реклама имеет различные формы: зрительную, слуховую и зрительно-слуховую. К зрительной рекламе относятся такие жанры, как газетно-журнальная, печатная, световая, оформительская и фотореклама. Слуховую рекламу образуют радиореклама, устные сообщения и объявления. Зрительно-слуховую рекламу составляет теле-и радиореклама, показ образцов изделий и т.п. одновременно с текстом рекламы. Естественно, что в любом случае слово – основное средство сообщения.

Все эти жанры дают основание отметить основные структурные компоненты рекламного сообщения: вербальный текст, визуальный ряд и звучание / Фещенко, 2003: 139. Следует отметить, что хотя подчеркивание в рекламном сообщении вербальной, визуальной и звуковой составляющих носит условный характер, но это достаточно удобно для освещения определенных образов и ассоциаций, которые имеют место на базе взаимодействия языковых и изобразительных средств. Взаимодействие вербальной, визуальной и звуковой составляющих во многом обуславливает достижение той или иной цели. «Важное требование, предъявляемое к рекламным текстам, – максимум информации при минимуме слов». Д. Розенталь, Н.Кохтев ... / 1981: 17.

Известно, что историческая реклама представлялась как определенный вид текста без какого-либо изображения. Поэтому все характерные для рекламы функции имели место в самом тексте / Миронова, 2011 /. В современном мире телевизионная реклама является почти самым распространенным жанром, а функции классической рекламы выполняют вербальные и визуальные компоненты. Поэтому важно определить, какое место занимает текст (вербальная часть) в современном рекламном сообщении. В вербальной части рекламы традиционно различают: 1) слоган, или рекламный лозунг; 2) заголовок; 3) основной рекламный текст; 4) эхо-фраза, или код / Назайкин, 2007; Феофанов, 2000. Не обязательно, чтобы в основном рекламном тексте имели место все названные части. Например, в случаях, когда напоминается продукции определенной фирмы, вербальный компонент рекламного текста содержит только название компании или товара. Что касается других частей рекламного текста, то их наличие или отсутствие зависит от вида товара / услуги и цели рекламного сообщения. Все структурные компоненты (вербальный, визуальный и звуковой) являются функционально нагруженным в рекламном тексте.

Восприятие рекламного текста обычно затруднено из-за дефицита времени. Поэтому он должен привлечь внимание, заинтересовать, должен вызвать желание приобрести предлагаемый товар и в конечном счете побудить к действию. Это функциональная формула любого рекламного текста, которую нередко в литературе обозначают AIDA (по первым буквам английских слов *attention* – внимание, *interest* – интерес, *desire* – желание, *action* – действие). Она предложена американским рекламистом Элмером Левисом еще в 1896 г. Эта формула содержит в себе этапы психологического воздействия рекламы: привлечь внимание, вызвать интерес, возбудить желание, дать аргументы в пользу товара или услуг, привести к решению сделать покупку или воспользоваться услугами.

Специфическим свойством рекламных текстов является их антропоцентризм, ибо данные тексты непосредственно обуславливают потребности людей.

Указанные функции выполняют различные структурные части текста. В самом общем виде каждый рекламный текст содержит идею-образ (слоган или лозунг), демонстрацию (характеристику основных свойств товара), мотивировку-аргументацию (существенные мотивы приобретения или предпочтения данного товара конкретным адресатом) и информацию (дополнительные сведения о возможности приобретения или напоминание). Другими словами, слоган–демонстрация–мотивировка–информация являются структурной формулой рекламного текста. Все эти части функционально обусловлены и в принципе обязательны для любого текста.

Чем же должен руководствоваться автор, редактор, чтобы изложение было ясным, динамичным, информационно насыщенным? Прежде всего «логическая последовательность изложения, точность выбора слов и грамматических форм, краткость в выражении мысли, экономность языковых средств, привлекаемых для передачи мысли. Изложение, вполне отвечающее требованиям литературной речевой нормы, может быть вялым, скучным, худосочным, если оно многословно, перегружено необязательными словами, уточняющими оборотами, излишне детализировано, избыточно общими фразами, штампами, канцеляризмами, избыточными «украшениями стиля». А.Назайкин... / 2007: 142.

Рекламный текст не должен напоминать ни служебный материал, ни научный трактат. Стил ь рекламы должен быть легким и элегантн ым.

Однако в рекламной практике нецелесообразно придерживаться жесткой последовательности в построении текстов. К фиксированной схеме читатель быстро привыкает, и она превращается для него в композиционный штамп, что приводит к психологическому отталкиванию и неприятию текста. В особенности композиционное однообразие нежелательно в тех случаях, когда читатель встречается с серией рекламных сообщений. Поэтому свободный порядок сочетания структурных компонентов позволяет составителем рекламных текстов добиваться разнообразия, открывает простор для творческой инициативы.

Если сопоставить функциональную и структурную формулы рекламного текста, то можно заметить, что определенным его частям соответствуют и определенные функции. Совмещение и переплетение функций, так же, как и композиционное разнообразие, придают рекламным текстам большую убедительность. Но для того, чтобы конкретизировать и дифференцировать требования, предъявляемые как к тексту в целом, так и к отдельным его частям, необходимо определить, какие главные и второстепенные функции выполняют отдельные структурные компоненты рекламного текста.

Основная задача слогана – привлечение внимания, возбуждение так называемого «ориентировочного рефлекса». (Слоган происходит от галльского слова *sluaghgairm*, означает «боевой клич»). Слоган в рекламе – это краткая, меткая, легко запоминающаяся фраза, которая выражает в концентрированном виде суть объявления. В тональности слогана должна быть ясность, уверенность, убежденность. Несмотря на относительную (стилистическую) самостоятельность, этот компонент входит в общую структуру рекламного текста и уже поэтому зависит от других его частей. Он должен быть своеобразной квинтэссенцией содержания. Отсюда вытекает вторая функция слогана – обозначить ведущий мотив.

Главные требования, предъявляемые к слогану, можно сформулировать следующим образом: он должен быть кратким, афористичным, легко запоминаемым; максимально выделенным в тексте (независимо от занимаемого места); образным, конкретным; связанным с основным потребительским мотивом. Лозунг должен быть свободен от избыточности. От него не требуется быть всеобъемлющим по содержанию. Противопоказаны слогану шаблонные выражения или откровенные восхваления товара. Во многих случаях в состав слогана входит название объекта рекламы. Желательно, чтобы, увидев слоган, читатель невольно задал вопрос: что это за товар? В этом случае лозунг «перебрасывает мостик» к следующему структурному компоненту – демонстрации.

Эта часть рекламного текста должна быть построена так, чтобы вызвать интерес к товару, показав те его отличительные свойства, которые могут оказать влияние на потенциального покупателя. Демонстрации как бы «развертывает» слоган, тесно связывая характеристику товара с мотивами его приобретения. Для того, чтобы читатель воспринял сведения о товаре как достоверные и объективные, желательно использовать деловой тон, свободный от бездоказательных восхвалений. Демонстрация может быть полезно избыточной, то есть содержать некоторое повторение наиболее важных моментов с помощью экспрессивного подчеркивания отдельных свойств товара. Эта часть текста должна точно и кратко отвечать на вопрос: почему именно этот товар? Поэтому демонстрации противопоказаны многословие, расплывчатость, полное перечисление главных и второстепенных свойств товара.

Основная функция мотивировки – вызвать желание приобрести товар, побудить к действию. Специфика этой части рекламного текста заключается в ответе на вопрос: почему именно я должен приобрести этот товар? Поэтому аргументация должна вызывать у читателя конкретное образное представление о тех житейских обстоятельствах, в которых данному адресату может понадобиться объект рекламы. Речь должна идти о тех потребностях, на удовлетворение которых данный товар и рассчитан.

Следует отметить, что в семантическом плане язык рекламы характеризуется в двух аспектах/Грановский, Полукаров, 2003: 36; Кузнецова, 1984; Санников, 2002. В первом случае характерно применение лексических единиц в непривычном, необщеупотребительном значении. Оно часто бывает очень выразительным, для чего используются метафоры, гиперболы. Например, это имеет место в слоганах и не только в них: *Фруттис очень сливочный*; «Тонус» – *честный сок по честной цене*; *Ремонт с иголки* (реклама лаков и красок из Германии, щитовая реклама 2002 г.). Рекламная лексика близка в семантическом плане к лексике разговорной речи, где определенные слова имеют диффузное значение.

Другое семантическое свойство языка рекламы заключается в том, что сочетаемость слов в рекламном тексте нередко носит необычный характер. Это наблюдается в случаях, когда сочетаются два или более слова, одно из которых приобретает такое значение, которое невозможно в общеупотребительной речи: *мобильные вампиры*; *сток-центр – возмутительно низкие цены*; *студия загара*; *жилой комплекс Кутузовская Ривьера* (щитовая реклама). Выразительность подобных словосочетаний высока, привлекательность товара возрастает: *Orbit – самая сладкая защита от кариеса* (телереклама).

Речевая свобода последних лет в нашей стране, обнаружившая немало непредвиденных тупиков и закоулков на пути развития языка, тем не менее лишней раз подтвердила незыблемость тезиса «риторика – дитя демократии» / Родина, 2004: 109. Значительно расширились возможности создания и употребления текстов различной направленности и структуры, прежде всего текстов малого жанра, отвечающих динамичному ритму современной жизни: анекдотов, прибауток, каламбуров, острот, парадоксов, афоризмов.

Обилие жанров подобных текстов говорит об универсальности одной из ведущих черт русского национального характера, которая в них содержится, – юмора, иронии, самокритичности, высмеивания всего и вся. Возникает ощущение, что современный человек получает удовлетворение, видимо, тогда, когда удастся удачно завуалировать истинный смысл высказывания, чтобы последний стал загадкой для окружающих, либо тогда, когда удастся самому добраться до сути аналогичного высказывания другого. При этом неимоверно возрастает роль широкого контекста, позволяющего детализировать реальные и потенциальные семантические оттенки сказанного. Как пишет О.А.Корнилов, «истинный смысл сказанного часто формируется из недоговорок, метафор, коннотаций, т.е. опирается на всю когнитивную базу человека, владеющего русской языковой картиной мира. Очень часто для адекватного восприятия русского текста надо быть «человеком с понятием» / Корнилов, 1999: 90.

Это касается и такой языковой реальности, как реклама. Если оставить в стороне рекламную продукцию предшествующих десятилетий, которая размещалась в узкопрофессиональных, отраслевых изданиях, то можно отметить, что нынешняя реклама – это, по существу, новая область нашей действительности, лингвистические и психологические аспекты которой еще только осознаются и изучаются. Не случайно по силе воздействия на массовое сознание рекламу на Западе (а теперь, наверное, и у нас) уподобляют искусству и религии / Добросклонская, 2000: 158-160. Помимо этого, по широте и глубине проникновения в различные сферы жизни, по инструктивной роли, которую она играет для современного человека, она сравнивается также с мифами, имевшими похожий механизм воздействия на человека в примитивном обществе.

Современный рекламный текст обычно характеризуется игрой слов, парадоксами, аллюзиями, реминисценциями и тем самым содержит в своей структурно-семантической организации различные риторические и стилистические приемы, тропы, фигуры. С одной стороны, эта тенденция есть проявление онтологических качеств любого вербального текста: всесторонне использовать возможности слова, полностью раскрыть его семантику, показать синтаксические потенции. С другой – здесь проявляется и попытка преодоления «чужеродности», отторжения рекламы организмом того же средства массовой информации, внутри которого она размещена. С определенной долей осторожности к рекламе может быть

применено бахтинское понятие «чужой речи», «чужого слова», разработанное, правда, на материале художественных текстов.

Заключение

Реклама как элемент массовой культуры занимает особое место в современном обществе. Особенностью рекламы является то, что мы сталкиваемся не просто с текстом, а с дискурсом, и следовательно, при ее создании необходимо учитывать взаимосвязь и взаимообусловленность лингвистических и экстралингвистических факторов текстообразования. Все это обуславливает рассмотрение комплекса вопросов при исследовании рекламного текста. Анализируя рекламные тексты в лингвостилистических аспектах, мы исходили из соотношения структурных, семантических и функциональных особенностей данных текстов. В работе рекламные тексты освещены также в прагматическом, психологическом и коммуникативном планах.

Всё это свидетельствует о том, что композиционная организация рекламного текста, выступающего в качестве производной по отношению к коммуникативному заданию данного текста, имеет определенную специфику, которая находит свое отражение в составе строящих текст структурно-семантических звеньев, в их коммуникативно-прагматической нагрузке, в характере их соотнесенности.

Литература

1. Викентьев И.Л. Приемы рекламы: методика для рекламодателей и рекламистов. Новосибирск: ЦЭРИС, 1993, 144 с.
2. Фещенко Л.Г. Структура рекламного текста: Учебно-практическое пособие. Санкт-Петербург: Изд-во «Петербургский институт печати», 2003, 232 с.
3. Розенталь Д.Э., Кохтев Н.Н. Язык рекламных текстов. Москва: Высшая школа, 1981, 127 с.
4. Миронова А.А. Эволюция рекламы в истории русского языка // Русская речь, № 3, 2011, с. 73-79.
5. Назайкин А.Н. Рекламный текст в современных СМИ: практическое пособие. Москва: Эксмо, 2007, 352 с.
6. Феофанов О.А. Реклама: новые технологии в России. Санкт-Петербург: Питер, 2000, 384 с.
7. Грановский Л.Г., Полукаров В.Л. Творческая реклама. Москва, 2003, с. 109.
8. Кузнецова Г.Н. Структурные и семантические особенности языка американской рекламы (прагматика рекламного текста): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1984, 182 с.
9. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. 2-е изд., Москва: Языки славянской культуры, 2002, 552 с.
10. Родина О.В. Прагматические пресуппозиции как фактор эффективности рекламного текста // Вестник Московского университета. Сер. 19. Лингвистика и межкультурные коммуникации. Москва: МГУ, 2004. №4, с. 108-118.
11. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва: МАЛП, 1999, 341 с.
12. Добросклонская Т.Г. Опыт изучения медиа-текстов. Москва, 2000, с. 158-160.

Vüsal İsfəndiyar oğlu Yüzbaşev
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
vusalyuzbashyev@mail.ru

FARS DİLİNDƏ MƏTN SƏVİYYƏSİNDƏ MƏKAN ANLAYIŞININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: zaman, məkan, nitq vahidləri, dilçilik, mətn, zaman və məkanın mətndə ifadə olunması

Means of expression of the spacial concept in text level in Persian language

Summary

The article reviews the contextual expression of spatial relations. The type of the spatial relations which is reviewed in the article is the one which appears not in the sentences, but in the texts overall. Similar to other languages, there are some sentences in Persian where it is clear that the action takes place somewhere even if it is clearly stated in the sentence. This is due to fact that any movement from a philosophical point of view occurs in a certain time and space

Key words: time, space, speech fragments, linguistics, text, expression of space and time in the context

Uzun müddət dilçilikdə cümlə dilçiliyin son vahidi (ən böyük və ən əsas) kimi qəbul edilirdi. Sonralar liqvistik metodika daha böyük nitq vahidləri – cümlədən frazaüstü birləşmələr və oradan da mətnə tətbiq edilməyə başlandı. Mətn hal-hazırda ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Müasir dilçilikdə liqvistik həcmələr sistemində son obyekt anlayışında baş verən irəliləyiş təsadüfi deyil. Dil haqqında elmin inkişafı tədqiqat obyektlərinin sırasına daha mürəkkəb məsələlərin daxil olmasına gətirib çıxarırdı. Əgər XIX əsr dilçiliyi üçün əsas vahid söz idisə, müasir dilçilikdə əsas yeri cümlə tutur.

Nitq hissəsi yalnız cümlə ilə məhdudlaşmır, cümlə adətən daha böyük nitq birləşmələrinin komponenti kimi çıxış edir.

Daha dərin tədqiqatlar göstərir ki, cümlənin quruluşunda elə xüsusiyyətlər aşkar olunur ki, onlar cümlə ilə məhdudlaşmır və daha böyük vahid və birləşmələrlə izah olunur. Məsələn, əvəzliliklərin cümlədə isimlərin əvəzinə işlənməsi buna misal ola bilər. O, bu və s. kimi sözlər isimlərin əvəzində işlənərkən onların mənası və izahı cümləni aşır və daha böyük vahidlə (mətnlə) müəyyən olunur.

Bu cür dil hadisələrini diskursiv adlandırırlar, belə ki, onların istifadəsi və işlənməsi ilə rabitəli nitq (diskurs) meydana gəlir. Mətn əlaqəsi mətndəki cümlələrin qarşılıqlı struktur əlaqəsi və asılılığı yolu ilə əmələ gəlir. Burada əsas (dayaq) cümlələr və asılı cümlələr olur.

Müasir dilçilikdə ən maraqlı və eyni zamanda ən mübahisəli məsələlərdən biri mətnin və cümlənin sintaksisi arasındakı qarşılıqlı əlaqə haqqında məsələdir. Bu barədə dilçilikdə ziddiyyətli mülahizələr mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar iki sintaksis arasındakı əlaqəni düzgün hesab etmirlər, onlar mətndəki sintaktik münasibətlərin cümlədəki sintaktik münasibətlərdən keyfiyyət fərqi vurğulayırlar. Bir qrup tədqiqatçılar isə bu mövqeyi qəbul etməyərək hesab edirlər ki, bu fikirlərdə mətnin təsvirinin cümlənin tipologiyası ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur.

Məsələn, B.M.Qasparov bu barədə fikrini belə əsaslandırır: Hal-hazırkı vəziyyətdə qəbul etdiyimiz mətn nəzəriyyəsi cümlələrin tipologiyası üçün heç bir şey vermir, öz növbəsində o, mətnin təsvirindən asılı olmayaraq mövcud olan cümlə təsnifatlarından istifadə etmir. (Qasparov.../1979:113)

Cümlənin strukturuna müraciət edərək və cümlənin sintaktik tərkibinin mətnə onu əhatə edən elementlərlə əlaqəli olub-olmaması ilə bağlı meydana çıxan sualla bağlı fikrini belə əsaslandırır ki, cümlənin strukturu frazalararası əlaqələrin konstitutiv əlaməti deyil. (Qasparov.../1979:114)

Mətnin sintaksisi nöqteyi-nəzərindən cümlə üzvlərinə görə ənənəvi təhlil istənilən nəticəni vermir, mətn və cümlə arasında struktur əlaqəsi ilə bağlı məsələni həll etmir. Struktur-məna komponentlərini təhlili bu istiqamətdə müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirir.

Tədqiqatçılar mətnin müstəqil linqvistik sahə olduğunu aşağıdakı müddəalarla əsaslandırırlar:

1) bitmiş fikri ifadə edən əsas nitq vahidi cümlə yox, mətdir; cümlə-fikir mətnin bir növü ayrı-ayrı hallardır. Mətn sintaktik səviyyənin ən ali vahididir.

2) konkret nitq əsərləri-mətnlərin əsasında mətnlərin ümumi tərtibat prinsipləri durur. Bu prinsiplər nitq sahəsinə yox, dil sisteminə və ya dil kompotensiyasına aiddir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, mətni yalnız nitq vahidi deyil, dil vahidi də hesab etmək lazımdır.

3) başqa dil vahidləri kimi, mətn də dilin işarələr sisteminin bir hissəsidir.

4) mətnin nitq və dil vahidi kimi hərtərəfli araşdırılması xüsusi linqvistik elm sahəsinin-mətnin linqvistikası-yaradılmasına ehtiyac var. (Moskalskaya.../1981:9)

Biz adətən ayrı-ayrı sözlərlə deyil, cümlələr və mətnlərlə danışırıq. Yalnız mətn formasında və mətn funksiyasında dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Biz dildən istifadə edərkən əsas vahid sözlər və cümlələr deyil, mətn olur. Artıq bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir ki, dilin ən ali və müstəqil vahidi cümlə yox, mətdir.

Mətnin cümlə ilə müqayisəsi və əvvəllər cümləyə aid edilən xüsusiyyətlərin mətnə aid edilməsi mətnin işarə təbiəti haqqında məsələnin həllində mühüm rol oynadı.

Mətnin linqvistikası elmində mətn termini iki müxtəlif vahidi ifadə etmək üçün işlənir. Mətn dedikdə, bir tərəfdən bitmiş fikri özündə ehtiva edən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət istənilən ifadə, digər tərəfdən isə povest, roman, qəzet və ya jurnal məqaləsi, elmi monoqrafiya, müxtəlif növ sənədlər və s. kimi nitq əsərləri başa düşülür. Mətn qismində bütöv nitq əsərinin hissələri də - fəsillər, yarım fəsillər, abzaslar qəbul edilir.

Bu müxtəlif nitq əsərlərini və onların nisbi bitkinliyə malik hissələrini birinci növbədə kommunikativ mənalılığın funksional meyarları və məna birliyi meyarları birləşdirir.

Mətnin məna bütövlüyü onu temasının birliyində özünü göstərir. Bütöv nitq əsərinin teması ilə nitq əsərini təşkil edən ayrı-ayrı fəsillər, paraqraflar, mürəkkəb sintaktik birləşmələrdə olan ayrı-ayrı temalar arasında yalnız vasitəli əlaqə mövcuddur. Bütöv nitq əsərinin teması ayrı-ayrı temaların arifmetik məcmusu deyil. Bu, bədii ədəbiyyat janrında daha aydın görünür. Bədii əsərin əsas ideyası bilavasitə yazıçı tərəfindən şərh edilmir, oxucuya obrazlar sistemi, insan həyatının konkret təsvirləri vasitəsilə ötürülür. Təbiidir ki, təbiətin, insanın zahiri görünüşünün təsviri, qəhrəmanların həyatı və ya onların yaşadıkları haqqında rəvayət-bütün bunlar fəsillər, bölmələr, frazaüstü birliklərin xüsusi teması kimi çıxış edir-bütün əsərin ideya-tematik məzmunu eyni deyil, bərabər tutula bilməz.

Ən kiçik tema frazaüstü birlikdə əks olunan temadır. Cümlə yalnız o zaman tema daşıyıcısı ola bilər ki, frazaüstü birliyin tərkibinə daxil olmasın, müstəqil cümlə-ifadə olsun. Əksinə frazaüstü birliyin tərkibində ayrı-ayrı cümlələrin müstəqil teması olmur, onlar birlikdə frazaüstü birliyin bir temasını ifadə edir və bu tema açılarkən bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlayır. (Moskalskaya.../1981:17-18)

İfadənin (mühakimənin) zaman nisbəti müasir dilçilik tərəfindən predikativlik kateqoriyasına daxil edilir və cümlənin vacib əlamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Məkan (yer) nisbəti isə nadir hallarda nəzərə alınır. Bu, ifadənin zaman və lokal (məkan) nisbətinin ifadə vasitələrindəki obyektiv fərqlər və lokal və zaman göstəricilərinin üzə çıxmasında müntəzəm dərəcəsində müxtəlifliklə izah olunur. Zaman nisbəti hər bir cümlədə müntəzəm olaraq qrammatik üsulla ifadə olunduğu halda, məkan nisbətinin morfoloji ifadə vasitəsi (üsulu) yoxdur. İfadənin lokal nisbətinin yeganə dəqiqləşdirmə üsulu-yer zərfliyidir. Ayrı-ayrı cümlələrdə lokal dəqiqləşdiricilər yoxdur.

Morfoloji üsulla ifadə olunan zaman mənalılarının xarakterində və zərfliklərdə olan lokal və zaman dəqiqləşdiriciləri arasındakı fərqləri də nəzərə almaq lazımdır. Feilin formaları vasitəsilə ifadə olunan zaman kateqoriyası bir çox qrammatik kateqoriya kimi relyasiya xarakteri daşıyır. (bu, məlum olduğu kimi, hərəkət zamanının nitq anına münasibətini ifadə edir.) Bunun əksinə olaraq, zaman və yer zərfliyi əsasən nominativ xarakter daşıyır, onlar təsvir olunan hadisələrin yer və zamanını adlandırır, başqa sözlə, leksik yox, qrammatik vasitələrin prinsipinə əsasən fəaliyyət göstərir. (Moskalskaya.../1981:110)

Mətdən ayrı götürülmüş cümlə əksər hallarda zaman və məkan zərflik dəqiqləşdiricilərinə malik olmur.

Hətta bir cümlədən ibarət olan real ifadə gerçəkliklə ikiqat nisbəti özündə əks etdirir. Bir tərəfdən istənilən real ifadə ondan əvvəl baş vermiş və ya gələcəkdə gözlənilən nitq anında baş vermiş hadisələr haqqında ifadə kimi nitq anı ilə birmənalı olaraq əlaqəlidir. Digər tərəfdən, haqqında məlumat verilən hadisələr daha konkret xarakterizə olunur-onlar müəyyən obyektiv məkan və zamanla əlaqəli olur. Həmin hadisənin və ya real situasiyanın məkan və zamanı cümlədə qeyd edilə bilər və ya nitq situasiyasından irəli gələ bilər.

Cümlələrin zəncirindən təşkil olunmuş yazılı nitq mətnlərində də təsvir olunan hadisələrin məkan və zamanına işarələr vardır. Onlar bilavasitə mikromətnlərlə daxil edilə bilər və ya daha ümumi sitausiya ilə müəyyən olunur və böyük mətdən irəli gəlir.

Bədii əsərlərdə mikromətn heç də həmişə hərəkətin məkan və zamanına birbaşa işarələri əks etdirmir. Hadisələrin məkan-zaman parametrləri, bədii əsərə xüsusi xarakter verir, onlar yazıçı tərəfindən yaradılmış bədii aləmin çərçivəsində mövcud olur. Lakin əsərin bədii aləminin həddlərində oxucu mətnin istənilən bölməsində təsvir olunan hadisələrin məkan və zamanına yönəlir. Mikromətdə məkan-zaman xarakteristikasının olmaması və ya kifayət qədər olmaması böyük mətnlə tamamlanır.

Yalnız qrammatik zamanla xarakterizə olunan virtual cümlədən fərqli olaraq istənilən ifadə (mətn və ya cümlə-mətn) qrammatik zamandan əlavə haqqında danışılan hadisələrin obyektiv məkan və zamanını birbaşa və ya dolaylı işarələri özündə əks etdirir.

İfadə üsulları və vasitələri baxımından fərqli olsalar da məkan və zaman nisbəti paralel anlayışlardır. Məkan və zaman nisbəti istənilən ifadəyə xas olub ifadənin vahid məkan-zaman əsasını əmələ gətirir. Obyektiv məkan və zamanın ifadə üsullarındakı oxşarlıq hər iki məsələni eyni şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Fars dilində də başqa dillərdə olduğu kimi, mətdə cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlavə anca, inca, an və s. sözlər vasitəsilə formalaşır. Bu əlaqə həm bir mürəkkəb cümlə, həm də mətn çərçivəsində yaradıla bilər. Bu funksiyada daha çox آنجا (anca) və اینجا (inca) sözləri çıxış edir.

دیگر در خانه دلتنگ نبود و ماندن در آنجا آزارش نمی داد. (Riyahi..../ 2013:98)

Daha evdə darıxmırdı və orada qalmaq ona əzab vermirdi.

وقتی از جلوی رستوران نایب رد شدیم یاد روزی افتادم که با امیر محمد آنجا غذا خوردیم. (Sərab.../ 2011:308]

Naibin restoranının qarşısından keçəndə Əmir Məhəmmədlə yemək yedik günü xatırladım.

ساعتی بعد او مرا به چنگل برد و در آنجا آنقدر اکسیژن به خوردم داد که کم مانده بود جزئی از هوا شوم. (Riyahi..../ 2013:428)

Bir saat sonra o məni meşəyə apardı və orada o qədər oksigen uddum ki, az qalmışdı havanın bir hissəsinə çevrilim.

Yuxarıdakı cümlələrdə anca sözü bütün hallarda məkan mənalı sözün əvəzində işlənmişdir. Bu söz məkan mənalı sözün əvəzində işlənməklə yanaşı, həm də cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlaqə yaratmışdır. Birinci cümlədə anca xane sözünü əvəz etməklə iki cümlə arasında məkan xəttini müəyyən etmişdir. İkinci cümlədə anca restoran sözünü əvəz etmişdir. Birinci cümlədən fərqli olaraq, ikinci cümlədə anca dər önqoşması ilə işlənməmişdir. Şübhəsiz, burada müəyyən qrammatik uyğunsuzluq nəzərə çarpsa da, əslində semantik və məntiqi cəhətdən bu hal öz izahını tapır, belə ki, burada həm anca sözünün məkan mənası daşması, həm də cümlənin xəbərinin dolayısı yolla məkan tələb etməsi önqoşmanın işlənmə zərurətini aradan qaldırır. Lakin birinci və üçüncü cümlələrdə qoşmanın işlənməsi mənanın dəqiqliyi baxımından zəruridir.

Üçüncü cümlədə anca sözünün əvəz etdiyi cəngəl sözü başqa qoşma ilə işləndiyinə görə burada mütləq dəqiqləşdirilmə aparmalı idi. Bunu birinci cümləyə də aid etmək olar.

Bəzi hallarda bu funksiyada an işarə əvəzliyi çıxış edir.

با راهنمایی پرستار وارد اتاقی که بهناز در آن بستری بود، شدیم. (Riyahi..../ 2013:486)

Tibb bacısının müşayiəti ilə Behnazın yatdığı palataya daxil olduq (hərfi: o otağa ki, onda Behnaz yatırılmışdı).

(Riyahi..../ 2013:8) خانه ای که در آن زندگی می کردند اجاره ای بود.

Yaşadıkları ev kirayə idi. (hərfi: o ev ki onda yaşayırdılar...)

Yuxarıdakı cümlələrdə an məkan mənalı sözləri əvəz etmiş və beləliklə məkan münasibətləri baxımından əlaqə xəttini formalaşdırmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, an işarə əvəzliyi bu funskiyada nadir hallarda çıxış edir, bu funksiya daha çox inca və anca sözləri tərəfindən yerinə yetirilir.

Yuxarıda qeyd edilənlər bir cümlə çərçivəsində məkan əlaqəsinin formalaşmasına aiddir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqə mətn səviyyəsində də, demək olar ki, həmin sözlər vasitəsilə reallaşır.

(Riyahi..../ 2013:6) آن جا یک خانه ی دوطبقه ی دویست متری بود که در یکی از نقاط مرکزی شهر تهران ساخته شده بود.

Orada Tehran şəhərinin mərkəzi hissələrindən birində tikilmiş iki yüz metrlik ikimərtəbəli ev vardı.

دنبالش رفتم و وارد یه سالن دیگه شدیم ... خانم اونجا کنار پنجره تشریف دارن، ببخشید خانم اینقدر اینجا بزرگه که چشم ما (Moəddəb Pur.../2009:55) ته سالن رو نمی بینه.

Arxasınca getdik və başqa bir zala daxil olduq...xanım orada pəncərənin kənarındadır. Bağışlayın xanım, bura o qədər böyükdür ki, zəlin sonunu görmürük.

دلت برای ایران تنگ نشده؟ نمی خواهی بری یه سر به پدر و مادرت بزنی؟ چیزی اونجا ندارم که دلم رو بهش خوش کنم. (Moəddəb Pur.../2009:98)

İran üçün darıxmamısan? İstəmirsən gedib ata anana baş çəkəsən? Orada məni sevindirəcək heç bir şey yoxdur.

همیشه مردم داروهای کمیاب رو که می خوان نامه می نویسن به یکی از فامیلاشون تو خارج که از اونجا براشون بفرسته. (Moəddəb Pur.../2009:52) حالا تو هم نامه بنویس ایران برات این چیزا رو بفرستن اینجا.

Həmişə insanlar xaricdə ki qohumlarından birinə məktub yazırlar ki, istədikləri nadir dərmanları oradan onlar üçün göndərsinlər. İndi sən də İrana məktub yaz sənə üçün bu şeyləri bura göndərsinlər.

راستش اصلا دلم نمی خواد از این جا بره. دلم می خواد آخرین شانسم رو برای نگه داشتنتش توی ایران امتحان کنم و در (Riyahi..../ 2013:6) این راه تو باید کمک کنی.

Doğrusu heç istəmirəm buradan getsin. Onu İranda saxlamaq üçün son şansımı sınamaq istəyirəm, bu yolda sən kömək etməlisən.

Birinci cümlədə işlənən anca sözü mətndə hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı ifadə edən sözü əvəz edir. Bu söz vasitəsilə mətndəki cümlələr arasında məkan xətti formalaşır.

İkinci cümlədəki anca və inca sözləri məkan mənalı eyni sözü əvəz etmişdir. (سالن)

Üçüncü cümlədə anca sözü İran sözünü əvəz etmişdir. Dördüncü cümlədə anca və inca sözləri “xarici ölkə” mənasında olan sözü əvəz etmişdir. Sonuncu cümlədə inca sözü “İran” sözünü əvəz etmişdir.

Bu sözlər artıq qeyd edildiyi kimi, mətndə cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlaqəni yaratmışdır.

Məkan münasibətləri ayrı-ayrı sözlər və elementlər vasitəsilə ifadə olunduğu kimi, bəzi hallarda onların iştirakı olmadan da ifadə olunur. Başqa sözlə, hər bir kiçik mətn, abzas və ya cümlədə məkan bildirən və ya məkanla bu və ya digər şəkildə əlaqəsi olan söz və ya elementlər çıxış edir. Lakin bir sıra hallarda konkret olaraq məkan bildirən söz işlənmədən məkan ifadə oluna bilər və təbii ki, bu zaman ümumi mətni məzmun məkan anlayışının ifadəçisi kimi çıxış edir.

حاج رضا در حالی که لبخند زنان یلدا را نگاه می کرد، شاید از آن همه شوق و هیجان یلدا به وجد آمده بود، گفت: عزیزم، یلدا جان! راستش می خواستم راجع به مطلب مهمی باهات صحبت کنم، اما اول برو لباست رو عوض کن و غذات رو بخور، (Goli Tagi.../ 2008:56) پروانه خانم غذای خوشمزه ای درست کرده.

Hacı Rza gülümsəyərək Yəldaya baxarkən görünür, Yəldanın həyəcanından sövqə gəlmişdi, dedi: əzizim, Yəldacan, doğrusu sənənlə vacib bir məsələ haqqında danışmaq istəyirdim, amma əvvəl get paltarını dəyiş, yeməyini ye. Pərvanə xanım dadlı yemək hazırlayıb.

Bu abzasda konkret olaraq məkanla bağlı olan söz işlənməmişdir, lakin ümumi məzmunə nəzər saldıqda və buradakı feillər hadisənin hansısa bir məkanda baş verdiyini göstərir.

یک هفته بود که یلدا حاج رضا را در جریان تصمیم خود قرار داده بود و او هم با شهاب قرار تلفنی گذاشته بود و با مخالفت شدید شهاب رو به رو شده بود. اما در آخر توانست با میان کشیدن قضیه ی ارثیه و بخشیدن یک سوم از اموالش او را راضی به این کار بکند. بنابراین قرار شد که یلدا و شهاب برای اولین بار هم دیگر را ببینند و صحبت هایشان را بکنند. (Gadiri.../ 2008:67)

Bir həftə idi ki, Yəlda Hacı Rzanı öz qərarında xəbərdar etmişdi və o da Şahaba telefonla qərarını bildirmişdi və Şahabın kəskin etirazı ilə üzləşmişdi, lakin sonda miras və mallarının (mülklərinin) üçdə bir hissəsini ona bağışlamaq məsələsini ortaya salmaqla onu bu işə razı sala bildi. Beləliklə qərara alındı ki, Yəlda və Şahab ilk dəfə görüşsünlər və söhbətlərini etsinlər.

Mətnədə olan bu abzasda məkan ifadə edən konkret söz işlənməmişdir. Lakin, bu hissədə işlənən feillər (proseslər) onu hansısa bir məkanla əlaqələndirir və bu məkan yalnız ümumi mətnin məzmununa əsasən müəyyən etmək olar.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Fars dilində mətnədə cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlavə anca, inca, an və s. sözlər vasitəsilə formalaşır. Bu əlaqə həm bir mürəkkəb cümlə, həm də mətn çərçivəsində yaradıla bilər. Bir sıra hallarda konkret olaraq məkan bildirən söz işlənmədən məkan ifadə olunabilir və təbii ki, bu zaman ümumi mətni məzmun məkan anlayışının ifadəçisi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Qasparov B.M. The role of rhema in the organization and typology of the text. Text syntax. Moscow. The science, 1979, Page 113-133
2. Moskalskaya O.I. Grammar of the text, Moscow, High school, 1981, 183 pages
3. Riyahi Maryam. Roommate, Tahrān, Porsman, 2013, 458 pages
4. Pariman Sarab. When I grow up, Tahrān, 2011, 427 pages
5. Moaddab Pur. Sweet, Tahrān, Niriz, 2013, 528 pages
6. Rezayi Arezu. Love, Tahrān, Mahtab, 2008, 573 pages
7. Goli Tagi. Accident, Tahrān, Nilufer, 2008, 467 pages
8. Nasrin Gadiri. Who is judge, what is judge, Tahrān, Peykan, 2008, 389 pages

Muxtar Tahir oğlu Nəbili

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

Muxtar.nebili@mail.ru

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN MƏNZİL PROBLEMİNDƏ YERİ

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, Dağlıq Qarabağ köçkünləri, Azərbaycan-Ermənistan, məcburi qaçqınlar, məcburi köç, sosial-ekonomik problemlər, qayıdış, dövlət dəstəyi

The place of Armenian-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict in the housing problem

Summary

The purpose of this study is to assess the housing and socio-economic problems of the people of Nagorno-Karabakh, who have been displaced since 1989, after becoming refugees. The subject of the study is the problem of “refugees” and “forced refugee” that emerged in the late 1980s. The stages of its impact on socio-economic life since the emergence of the forced refugee problem in Azerbaijan have been identified and studied from a historical point of view. Later, attempts were made to explain how the plans to expel Azerbaijanis from their national identities and divide Azerbaijani lands were systematized by the Armenian problem. The article also examines the state support for IDPs and the return of IDPs to their homes after a glorious 44-day victory.

Key words: Nagorno-Karabakh, Nagorno-Karabakh IDPs, Azerbaijan-Armenia, IDPs, IDPs, socio-economic problems, return, state support

Giriş

Dağlıq Qarabağ problemi Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və sabitliyə ən böyük maneələrdən biridir. Əsasən, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Minsk Qrupu çərçivəsində aparılan sülh danışıqları 2020-ci il 27 sentyabr şanlı tariximizin yazıldığı günə qədər heç bir nəticə verməmişdir. Azərbaycan torpaqlarının 20 %-nin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində 1 milyona yaxın azərbaycanlı məcburi köçkün kimi yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır.

Qarabağ Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı dağlıq bölgə ilə indiki Ermənistanın sərhədləri içərisində olan Göyçə gölü və bu bölgəyə bağlı düzənliklərdən ibarət bir coğrafiyadır. Qarabağ bölgəsi həm Azərbaycan, həm Ermənistan, həm də İran üçün geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Strateji əhəmiyyətinə görə bölgə əsrlər boyu İranla Osmanlı İmperiyası arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Qarabağ və Dağlıq Qarabağ bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Dağlıq Qarabağ yalnız 4392 km² təşkil edir (A.Aslanlı, 2001: 393-394).

Dağlıq Qarabağ, SSRİ dövründən bəri Ermənistanla Azərbaycan arasında problemdir. Sovet İttifaqı dövründə mərkəzi hökumət tərəfindən yatırılan problem, mövcud hakimiyyət zəiflədikdə yenidən gündəmə gəldi və Azərbaycan və Ermənistan kimi iki müstəqil dövlət arasında beynəlxalq qarşıdurmaya çevrildi (A Sapmaz, G. Sar, 2009: 3).

Müharibə 30.000-dən çox insanın həyatını itirməsi və bir milyona yaxın vətəndaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələnmişdir. 1993-cü ilin sonuna qədər Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağ bölgəsinə əlavə olaraq Azərbaycan ərazilərinin 16 faizini təşkil edən yeddi rayonu da işğal etməyi bacarmışdır.

Əsas hissə

Azərbaycanda məcburi köçkünlərin ümumi sayının 576.234 olduğu, bunlardan Azərbaycan türklərinin 570.466, kürdlərin 4798, Anadolu türklərinin 357, rusların 516 və digər azlıqların 97 olduğu görülür. Şəhər və rayonlara baxanda əksəriyyət Bakı (153.392), Bərdə (49.446), Füzuli (50.155), Sumqayıt (43.679), Ağdam (20.609), Sabirabad (17.954), Laçın (16.986), Tərtər (15.065), İmişli (15.468) və Yevlax (11.559) şəhərlərində çoxluq təşkil edirlər (V. Hatemov, 2005: 145 s.).

Dağlıq Qarabağ qaçqınları və məcburi köçkünlər bir çox problemlə üzləşirdilər. Bu problemlər mənzil, qidalanma, işsizlik, təhsil və təhlükəsizlik kimi bir çox sahədə fərqli şəkildə özünü göstərirdi. Problemlərin həllində qaçqın və məcburi köçkünlər arasında 90-cı illər ilə müqayisə edildikdə, son illərdə onların bir çox çətinliklərinin həllini tapdığını və sosial baxımdan nisbətən daha yaxşı şərtlərdə olduqlarını söyləmək olar.

Azərbaycanda məcburi köçkünlərin ilk vaxtlarda qarşılaşdıqları ən vacib problemlərdən biri, ən qısa müddətdə qalmaq üçün daimi bir yerə sahib olmamaqları idi. Lakin beynəlxalq təşkilatların problemlə maraqlanmadığı üçün ümumi bir həll yolu tapıla bilməzdi. Azərbaycan hökuməti də öz iqtisadi və sosial vəziyyətindəki çatışmazlıqlar səbəbindən lazımı nisbətdə həll yolları tapa bilməmişdir. Bundan əlavə, köçərilərin Azərbaycan ərazilərinə yayıldığı üçün xidmətlər məhduddu idi. Məcburi köçkünlər daha çox Azərbaycanın 31 şəhərində və bölgəsində məskunlaşmışdılar. Azərbaycan rəhbərliyi məcburi köçkünlərin Bakıdan başqa digər bölgələrə köçürülməsi siyasətini həyata keçirsə də, o qədər də uğurlu olmadı. Azərbaycanın bütün bölgələrindəki 72 inzibati bölgədən 57-si ərazilərində məskunlaşan mühacirlərin təqribən 43%-i şəhərlərdə, 1/5-i sərhəd bölgələrində məskunlaşmışdı. Şəhərdə məskunlaşanlar daha çox dövlətə məxsus məktəblər, yataqxanalar və uşaq bağçaları kimi sosial binalarda məskunlaşırdılar. Sərhəd bölgələrində olanlar isə qohum və tanışlarının yanına yerləşirdilər. Təmiz su, elektrik enerjisi, kanalizasiya və s. məcburi köçkünlərin yaşayış yerlərinin əksəriyyətində təmin olunmurdu. Bu kimi infrastrukturun qurulması üçün investisiya kifayət deyildi (O. Özkul, H. Vermez2009: 145).

Cədvəl 1. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Yerləşmə Vəziyyəti

№	Məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdıqları rayonlar	ailə	nəfər	Qeyd
1	Biləsuvar rayonu			Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanlarına əsasən yeni qəsəbələr salınmış və çadır düşərgələri 2003-cü ildə ləğv edilmişdir
	1 №-li çadır düşərgəsi	881	3729	
	2 №-li çadır düşərgəsi	876	3787	
	3 №-li çadır düşərgəsi	892	3730	
	4 №-li çadır düşərgəsi	928	3688	
	5 №-li çadır düşərgəsi	1004	3888	
	Cəmi:	4581	18822	
2	Bərdə rayonu			Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamına əsasən yeni qəsəbələr salınmış və çadır düşərgələri 2006-cı ildə ləğv edilmişdir
	1 №-li çadır düşərgəsi	763	2935	
	2 №-li çadır düşərgəsi	751	3066	
	“Türk Qızıl Ay” çadır düşərgəsi	1487	5662	
3	Ağcabədi rayonu			Dövlət Proqramına uyğun olaraq təzə qəsəbələr salınmış və respublikada olan sonuncu çadır düşərgələri 2007-ci ilin dekabr ayında ləğv edilmişdir
	“Türk Qızıl Ay” çadır düşərgəsi	792	3030	
	Cəmi:	792	3030	
4	Sabirabad rayonu			
	“Qalaqayın” çadır düşərgəsi	1914	8523	
5	Saatlı rayonu			
	1 №-li çadır düşərgəsi	1072	3816	
	2 №-li çadır düşərgəsi	483	1747	
	Cəmi:	1555	5570	
	Yekun cəmi:	3110	11133	

Mənbə: <http://idp.gov.az/az/content/8/parent/21>

Ölkəmizdə Dağlıq Qarabağın qaçqınları və məcburi köçkünlərinə böyük dəstək vardır. Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin dəqiq hədəfləndirilməsini və sadələşdirilməsi mexanizminin sadələşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər üçün vahid aylıq müavinətin müəyyən edilməsi” barəsində fərman imzalamışdır. Tapşırıqları yerinə yetirərkən səhvlərin qarşısını almaq, birdəfəlik aylıq müavinət alan məcburi köçkünlərin siyahılarının düzgün tərtib olunmasına nəzarəti gücləndirmək üçün Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi 19 iyul 2019-cu il tarixli 8c sayılı əmr vermişdir (<http://idp.gov.az/az/law/126/parent/15>).

Ölkəmizdəki qaçqın və məcburi köçkünlərlə iş sahəsində dövlət siyasətinin əsasları Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və xalqımızın bu ən ağır problemi üçün lazımi strategiya müəyyən edilmişdir. Sonrakı dövrdə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması və digər problemlərin həlli istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Nəticə etibarilə bu günə qədər təxminən 300.000 qaçqın və məcburi köçkünün mənzil şəraiti yaxşılaşdırılmışdır. Lakin, bununla yanaşı qeyd edək ki, bəzi hallarda məcburi köçkünlər Bakı şəhəri və ölkənin digər regionlarında bu və digər səbəblərdən başqa vətəndaşlarımızın qanuni mənzillərinə də qanunsuz olaraq da məskunlaşmışlar və bu da digər problemərə və xoşagəlməz durumlara gətirib çıxartmışdır və hələ ki, bu problem aktualdır.

Bakı, Sumqayıt və Abşeron rayonunda 5 yeni yaşayış kompleksi istifadəyə verilib. 2019-cu il rekord sayda 5800-dən çox məcburi köçkün ailəsi yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmışdır. Yaşayış şəraiti yaxşılaşan məcburi köçkünlər arasında Milli Qəhrəman, şəhid ailələri, müharibə veteranları və əlillər var. Park Qobu, Ümid kəndində (Qaradağ rayonu) yeni tikililər istifadəyə verilmiş, 192 şəhid, 2 Milli qəhrəman ailəsi, 147 I Qarabağ müharibəsi iştirakçısı və əlili, 4 Aprel müharibəsi iştirakçısı Abşeron və Sumqayıtda istifadəyə verilən yaşayış komplekslərində yeni mənzillərlə təmin edilmişdir. Məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə Bakıda və bölgələrdə yaşayış komplekslərinin və fərdi evlərin tikintisi davam etdirilir (<http://idp.gov.az/az/law/126/parent/15>).

Eyni zamanda 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan Respublikasının şanlı zəfəri, işğal altında olan torpaqlarımızın geri qaytarılması məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasını əlçatan etdi.

Nəticə

27 sentyabrda başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi Azərbaycanın qələbəsinə səbəb oldu. Bu gün hər kəs məcburi köçkünlərimizin vətənlərinə nə vaxt köçürüləcəyi ilə maraqlanır. Xüsusilə, infrastruktur layihələrinə start verilib. Bilirik ki, yollar, işıq, qaz, su təchizatı artıq çəkilir. Bütün bu layihələr mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Əlbətdə ki, lazımi infrastruktur qurulduqdan sonra vətəndaşlarımızın könüllü köçürülməsi başlayacaq.

Dağlıq Qarabağın məcburi köçkünləri 30 il ərzində Bakıda və müxtəlif bölgələrdə yaşayıblar. Doğma yurd-yuvalarından didərgin düşən insanlar qənaətbəxş olmayan sığınacaqlarda yaşamağa məhkum olublar. Bəzi hallarda məcburi köçkünlər Bakı şəhəri və ölkənin digər regionlarında bu və digər səbəblərdən başqa vətəndaşlarımızın qanuni mənzillərində qanunsuz olaraq məskunlaşmışlar və bu da digər problemlərə, xoşagəlməz durumlara gətirib çıxartmışdır. Bu, təkə mənzil problemi demək deyildi, eyni zamanda insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasının bariz nümunəsi idi.

İllər sonra qazanılan şanlı qələbəmiz bir çox problemlərin köklü həllinin səbəbi olacaq. Qarabağda xalqımızın rahat yaşaması üçün hər cür şərait yaradılacaqdır. Bu baxımdan dövlətimizin müəyyən proqramları var. Rahat həyat şərtləri üçün lazım olan bütün infrastruktur qurulan kimi, vətəndaşlarımız doğma torpaqlarına köçməyə başlayacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Aslanlı A., (2001). “Tarihtən Günümüze Karabağ Sorunu”, Avrasya Dosyası, ASAM Yayınları, Cilt: I, No: 7, İlbahar 2001, 393-430 s.
2. Ahmet SAPMAZ, Gökhan SAR. (2012). Dağlıq Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi, Cilt 8, Sayı 15, 0 – 31 s.

3. Hatemov V. (2005). Dağlık Karabağ Problemi Doğrultusunda Azərbaycan'da "Kaçkın" Göçünün Doğurduğu Sosial, Ekonomik ve Kültürel Problemler. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
4. Osman Özkul, Hüseyin Vermez (2009). Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları, bilig Güz, 139-170 s.
5. Muradov V. (2003). 1988-1994 Yılları Arasında Dağlık Karabağ Olayları ve Azerbaycan'daki Göçmenlerin Durumu. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
6. Askerov A., Abilov S. (2018). OSCE Minsk Group: Proposals and failure, the view from Azerbaijan. Insight Turkey, 20 (1), pp. 143-64.
7. Askerov, A. (2019). Shadows of the April 2016 war: Armenia and Azerbaijan back in a deadlock? Eurasia Daily Monitor, 16 (45).
8. <http://idp.gov.az/az/law/126/parent/15>.
9. Askerov, A. (2019). Shadows of the April 2016 war: Armenia and Azerbaijan back in a deadlock? Eurasia Daily Monitor

Minayə Rəhman qızı Fərzəliyeva

Bakı Avrasiya Avropa Universiteti

tələbə

Minaye.ferzeliyeva11@mail.ru

LAÇIN DÜNƏN VƏ BU GÜN

Açar sözlər: bölgə, tarix, təbiət, fauna, flora, qədim, peşələr, abidə, qoruq, görkəmli şəxsiyyətlər, mədəniyyət

Yesterday and today Lachin

Summary

Lachin is one of the regions of special importance in the cultural of Azerbaijan. Lachin region is located in a strategically important geographical position. Lachin region, which has a mountainous relief, is located in the south-west of Azerbaijan, in the Karabakh range. Gizilbogaz Mountain, the highest point in the region, is 3594 meters high. Along with its mysterious nature, Lachin region has rich natural resources. There are deposits of cobalt, uranium, mercury, gold, iron and marble of different colors in Lachin region. At the same time, the region is rich in water resources, unique fauna and flora. For this reason, two nature reserves have been established in the region, including the Garagol State Nature Reserve and the Lachin State Nature Reserve. As Lachin is a region with an ancient history, various professions have been formed in these areas. Examples include the manufacture of ammunition, the processing of pottery, various household items, as well as weaving and blacksmithing.

Key words: region, history, nature, fauna, flora, ancient, professions, monument, reserve, prominent personalities, culture

Giriş

Laçın rayonunun əsası 1924-cü ildə qoyulmuşdur. Lakin, rayon olaraq 1930-cu ildə adlandırılmışdır. Rayon ərazisinin yerini Tağı Şahbazi seçmişdir (4). Rayon Tağı Şahbazi tərəfindən adlandırılmışdır, “Laçın” (3) sözünün mənası “şahin” deməkdir. Şahin bu ərazini əhatə edən dağların zirvələrində qanad çalarkən rastlanan quş növüdür. Laçın rayonunun tarixi keçmişi şahin quşunun məğrurluğu ilə oxşarlıq təşkil edir.

Şimal sərhədində Kəlbəcər, şərqdən Xocavənd, Xocalı və Şuşa ilə, cənubdan Qubadlı rayonu ilə, qərbdən isə Ermənistanla əhatə olunan Laçın rayonu dağlıq ərazidə yerləşmişdir (4). Ümumilikdə isə, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində yerləşir (4). Bölgənin ən uca zirvəsi 3594 metr hündürlüyə malik Qızılboğaz dağı hesab olunur.

Zəngin su ehtiyatlarına malik olan rayon ərazisində müxtəlif çay, göl və bulaqlar, eləcə də, mineral su yataqları mövcuddur. Şəlvə və Minkənd çayları birləşərək Həkəri çayını əmələ gətirir, bu çay isə Araz çayına qovuşur. Həkəri çayı çayı sahilində, Zabux kəndində 400-dən çox yaşa malik 2 ədəd Şərq çınarı mühafizə olunurdu. Bölgədə bundan başqa, ardıc, şabalıd, qırmızı palıd, qaraçöhrə, vələs, fıstıq kimi ağaclar geniş əraziləri əhatə edirdi. Hətta, “Ardıc meşəsi” dövlət tərəfindən təbiət abidələri kimi qorunurdu (4).

Laçın rayonunda xüsusi şəkildə mühafizə edilən iki qoruq yerləşir. Bunlar Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu və Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığı adlanır. Gorus rayonu sərhəddində yerləşən Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu 240 hektar ərazini əhatə edir (5). Qaragölün dərinliyi 5-6 metrdir və göldə qiymətli balıq növü olan Qızılxallı balıqlar yaşayır. 20000 hektar ərazini əhatə edən Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığı 1961-ci ildə yaradılmışdır və Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı” na salınmış (5), dünyada ən qiymətli sayılan Qırmızı palıdın bu yasaqlıqda təbii şəkildə yayılmışdır. Yasaqlıq ərazisində kitaba daxil edilən dağ keçisi, Avropa cüyürü, turac, Nəcib maral, Xəzər uları, Ütəlgi qızılquş, Ağbaş kərkəs, Adi qızılquş, Qonur ayı kimi nəslə kəsilmək üzrə olan heyvanlar məskunlaşmışdır.

18 may 1992-ci ildə erməni hərbi birləşmələri tərəfindən Laçın işğal edilmiş, əhalisi qaçqın düşmüşdür. İşğaldan sonra, bir çox tarixi əhəmiyyətli abidələr dağıdılmış, memarlığına ciddi ziyan vurulmuş, bir çox meşə yandırılaraq, kəsilərək məhv edilmişdir.

Laçın Azərbaycanın təbii sərvətləri ilə zəngin rayonları sırasındadır. Burada, civə, sement xammalı, müxtəlif növ tikinti daşları, kərpic-kirəmit üçün əlverişli gil xammalı, əlvan və üzlük daşları, vermikulit, kimi əhəmiyyətli inşaat materialları yataqları mövcuddur(5).

Bu qədər füsunkar təbiətə, tarixi keçmişə, mədəniyyətə malik yurd saysız-hesabsız görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Rayonda məskunlaşan əhali tarixboyu öz mərdliyi, məğrurluğu ilə daim fərqlənmişdir. Laçın bir çox elm xadimlərinin, dövlətə layiqincə xidmət edən müəllimlərin, həkimlərin, ziyalı dövlət xadimlərinin, yazıçı və şairlərin, aşiqlərin, qəhrəmanların ana vətəni olmuşdur. Bu şəxsiyyətlərə misal olaraq, Ələsgər Xanlar oğlu Novruzov, Müseyib İlyasov, Nurməmməd bəy Adilxan oğlu Şahsuvarov, Zöhrab Qarayev, Şirindil Alışanlı, İlham Alışanlı, Sarı Aşıq, Rövşən Cavadov, Xosrov bəy Sultanov, Fərzəliyev Rəhman Hüseynali oğlu, Şahsuvarov Oruc Müseyib oğlu, Tofiq Şahsuvrov, Cümşüdoğru İmran Məhəmmədali oğlu adlarını çəkmək olar (4). Bu ziyalıların bəzilərini yaxından tanıyaq:

Ələsgər Xanlar oğlu Novruzov 1949-cu ildə Kürdhacı kəndində Avqustun 1-də anadan olmuşdur. 1971-ci ildə Şuşa Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş və 1973-cü ildə oranı bitirərək bədən tərbiyəsi müəllimi ixtisasını almışdır. (4) O, Qarabağ döyüşlərində iştirak edən Xocalı müdafiə komitəsinin ilk 5 üzvündən biri olmuşdur. Novruzov müharibə dövründə məhir atıcı, qayğıkeş və qorxmaz komandır kimi tanınırdı. 25 fevral 1992-ci il tarixində Xocalı istiqamətində gedən döyüşlərdə ağır güllə yarası almış, müxtəlif işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 25 fevral 1997-ci il tarixli, 533 sayılı fərmanı ilə Novruzov Ələsgər Xanlar oğluna ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilmişdir (4).

Nurməmməd bəy Adilxan oğlu Şahsuvarov, 1883-cü il Avqustun 11-də Zəngəzur qəzasının Minkənd kəndində anadan olmuşdur (4). O, Şimali Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatı zamanı 1918-ci ildə yaradılmış Dağlılar Respublikasının xalq maarif naziri təyin edilmişdir. 2018-ci il mayın 29-unda Azərbaycan Tarix muzeyində təşkil olunan tədbirdə maarifçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə göstərdiyi xidmətlərdən söz açılmışdır.

Zöhrab Qarayev Laçın rayonunun Minkənd kəndində 1945-ci il martın 25-ində anadan olmuşdur. 1966-cı ildə N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun stomatologiya fakültəsini bitirmişdir (4). Tibb elmlər namizədi dərəcəsinə aldıqdan sonra, 1985-ci ilə kimi Ə.Əliyev adına ADHTİ-də metodist və stomatologiya kafedrasında asistent kimi çalışmışdır. Doktorluq dissertasiyasını 2000-ci ildə Moskvada müdafiə edərək tibb elmlər doktoru olmuş, 2010-cu ildə isə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə "Əməkdar həkim" fəxri adına layiq görülmüşdür (4). 1 monoqrafiya müxtəlif növ dərslər, dərslər vəsaiti və metodik vəsaitin müəllifidir. 2011-2017-ci illərdə ATU-nun stomatologiya fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışmışdır.

Alışanov Şirindil Həsən oğlu (Laçın, 25.10.1952) filologiya elmlər doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "XX əsr Ədəbiyyat" şöbəsinin müdiri və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan Jurnalistlər birliyinin üzvüdür (4).

Şahsuvarov Oruc Müseyib oğlu (1939, Laçın r.) ixtisası ümumi cərrah olmaqla yanaşı, tibb üzrə fəlsəfə doktoru kimi 1 monoqrafiya, 2 ixtira, müxtəlif elmi məqalələrin müəllifi olmuşdur. O, 1967-ci ildən Akademik M.A.Topçubaşov adına ECM-da cərrah kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İlham Əliyev tərəfindən 2019-cu ildə səhiyyə üzrə göstərdiyi uğurlu xidmətlərə görə "Tərəqqi" medalı ilə təltif olunmuşdur (4).

Nəticə

Təkcə gözoşqayan təbii sərvəti, zəngin təbii sərvəti ilə deyil, eyni zamanda, dahi şəxsiyyətləri, ziyalıları, qəhrəmanları ilə də Laçın insanı valeh edir. 2020-ci ilin dekabrında yenidən öz müstəqilliyinə qovuşan Laçın gələcək nəsillər üçün örnək olacaq görkəmli şəxsiyyətlərin ana vətəni olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Encyclopedia of Geography. Z.Eminov, Q.Samedov Baku 2011
2. Economic and social geography of the Republic of Azerbaijan. Nizami Eyyubov. Mahbuba Babayeva. Baku 2011
3. Nəbibəyli Ziyadxan, Zəngəzurun Altun Tacı Laçın, Bakı, 2009, s. 269.
4. <https://az.wikipedia.org/>
5. <https://karabakh.org/>

Aytac Məsim qızı Muradlı
Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyası
tələbə
aytac33_mli@mail.ru

EVTANAZİYA HÜQUQUNUN LEQALLAŞDIRILMASINA DAİR

Açar sözlər: *insan hüquq və azadlığı, tibb elmi, konstitusiya, cinayət, evtanaziya*

On the Legalization of the Euthanasia Right Summary

It is already known by many that euthanasia is the most controversial topic of our time, both in the Republic of Azerbaijan and in other countries. Despite the fact that the number of opponents is higher than the number of supporters, the conflict continues. The article examines the nature of euthanasia, historical sources, the quality of legislation in a number of countries, the inclusion of the article euthanasia in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan and the existing problems and prospects.

Key words: *human rights and freedoms, medical science, constitution, crime, euthanasia*

İnsan hüquq və azadlıqlarından biri də yaşamaq hüququdur. Nə zaman başlaması və nə zaman bitməsi hələ də müzakirə mövzusu olmasına baxmayaraq yaşamaq hüququ şəxsin ən mühim, təbii hüquqlarından biridir. Nə dərəcədə mühim olmasını isə məsələ ilə bağlı normativ hüquqi aktlara baxsaq görə bilərik. Həmin normativ aktlardan biri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Konstitusiyanın 27-ci maddəsində "yaşamaq hüququ"ndan və onun tənzimlənməsindən bəhs edilir. Burada qeyd edilir ki, hər bir şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin olub olmamasından və ya məhdud qabiliyyətli olmasından, habelə şəxsi-mənəvi keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq yaşamaq hüququ vardır. Daha dəqiq desək yaşamaq hüququnu Azərbaycan qanunvericiliyində tənzimləyən əsas müddəalar aşağıdakılardır:

Maddə 27. Yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.

II. Dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır.

III. Müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası, tam ləğv edilənədək, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər.

IV. Qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları istisna olmaqla insana qarşı silah işlədilməsinə yol verilmir.

İnsan hüquq və azadlıqlarından danışarkən "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası"nı qeyd etməsək olmaz. Konvensiyanın 2-ci maddəsində hər kəsin yaşamaq hüququnun qanunla qorunmasından, heç kəsin qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə, məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa halda həyatından məhrum edilə bilməməsindən bəhs olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatından da məlumdur ki, yaşamaq hüququnun bitməsi ölüm faktı ilə baş verir. Və yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, yaşamaq hüququnun nə zaman bitməsi hələ də müzakirə mövzusu olduğu üçün müxtəlif müəllif fikirləri ortaya çıxır. Bu müxtəliflik ölüm faktının nə zaman yaranması ilə bağlıdır. Lakin hal-hazırda yaşamaq və ölmək hüququ ilə bir başa əlaqəli olduğuna görə əksər dövlətlər üçün ən aktual məsələlərdən biri məhz "Evtanaziya hüququ"dur.

Evtanaziya hüququ nədir?

Ölmək hüququ - insanın öz həyatını sonlandırmaq və ya könüllü evtanazyaya məruz qalmaq hüququ haqqında fikirlərə əsaslanan konsepsiya.

Evtanaziya - sağalmaz xəstəlikdən əziyyət çəkən insanı və ya heyvanı həyatdan məhrum etmə təcrübəsi.

Başqa bir mənbədə isə "*evtanaziya*" fiziki və psixoloji əzablardan çəkinmək üçün sağalmaz xəstəliyi olan bir insanın (və ya heyvanın) ölümünə səbəb olan bir hərəkət və ya hərəkətsizlikdir deyilir.

Bu gün bu konsepsiya müalicəsi olmayan və ya şiddətli ağrısı olan xəstələr ölmək istədikdə, lakin buna özləri cəhd edə bilmədikdə istifadə olunur.

Evtanaziyayı tibbi metodlarla yüngülləşdirilə bilməyən fiziki və ya zehni, qalıcı və dözülməz ağrılarla işgəncə altında olan və xəstəliyini bugünkü tibblə müalicə edə bilməyən xəstələrin əzablarına nisbətən asanlıqla və ağrısız öldürməklə son qoymaq şəklində ifadə etmək mümkündür.

"Evtanaziya" sözü ilk dəfə XVII yüzillikdə ingilis filosofu Francis Bacon tərəfindən işlənib. O, bu sözü "yüngül ölüm" mənasında işlədib. Bacon, həkimlərin xəstəlikləri müalicə etməklə yanaşı, rahat və asan bir ölüm təklif etmə borcu olduğunu söyləmişdir. XIX əsrdən isə bu ifadə "kimsə mərhəmətdən öldürmə" mənasını daşımağa başladı. Əslində evtanaziya ideyası daha qədimdən yaranmışdır. Bəs dində evtanaziyanın mövqeyi necədir? İslam dinində evtanaziya ilə əlaqədar Hz. Məhəmməd peyğəmbərin adı çəkilir. Məhəmməd peyğəmbərin həyat hekayəsinə nəzər yetirsək orada özünün müalicə olunmadığını və bunu bütün tərəfdarlarına da buyurmadığını görə bilərik. Həmçinin burada qeyd edilir ki, əgər sağalma mümkün deyilsə, İslamda müalicə prosesi "arzuolunmazdır" və "vacib" deyil. Bundan başqa, dərman preparatları xəstəliyin müddətini uzada bilər və bununla da onun əzabları uzadılmış olur ki, buna görə də *passiv* evtanaziya İslamda tələb olunan hərəkət olmasa da qanunidir və icazə verilir. Həkimin bu növ evtanaziyayı təcrübədən keçirmək hüququ var. Buradan da görüldüyü kimi evtanaziyanın müxtəlif növləri vardır. Bunlar:

1. aktiv və passiv;

Aktiv evtanaziya - məqsədli birinə öldürücü bir dozada sedativ vermək.

Passiv evtanaziya - həyatı davam etdirən müalicələrin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması.

2. könüllü və qeyri-iradi.

Könüllü evtanaziya - şəxsin həyatını sona çatdırmaq üçün kömək istəyərək şüurlu bir qərar verəməsi.

Qeyri-iradi evtanaziya - başqasının kiminsə həyatına son qoymaq qərarını verməsi. Qərarı yaxın ailə üzvü verir. Bu, ümumiyyətlə kimsə tamamilə huşsuz və ya tamamilə iş qabiliyyəti olmadıqda edilir.

İntiharın qanuniliyinin müzakirə olunduğu ilk dövrün Qədim dövr olduğu bildirilir. Qədim Yunanıstanda intihar, qul və əsgər intiharı xaricində qanunla cinayət əməli olaraq təyin edilməmişdir. Xüsusən də zadəganlarda yaşlı və xəstə bir bədəndə görünməyin alçaldıcı bir vəziyyət olduğu fikri, evtanaziya praktikasında ən vacib amildir.

Babil və Assuriyada həkimin öləcəyinə və sağalmayacağına əmin olan xəstəyə müdaxilə etməsi qadağan edilmişdir. Mesopotamiyada isə müalicə oluna bilməyən xəstələrin Gany çayına atıldığı və boğulduğu məlumdur. Yəni, müalicəsi mümkün olmayan xəstələrin həyatına son qoymaq fikri yeni deyil.

Qədim dövrün davamında tək allahlı dinlərin ortaya çıxmasıyla paralel həyatın müqəddəsliyi prinsipi ağırlığını tamamilə hiss etdirirdi. İctimai sistemlər böyük nisbətdə buna görə formalaşmağa başladılar. Tanrının Hz.Musaya göndərdiyi on əmrdən biri beləydi "Öldürməyəcəksən". Yəhudi inancına görə heç bir şəraitdə xəstənin əzablarına son vermək üçün intihara icazə verilmirdi. Həyata son vermək qənaəti, heç bir halda və heç bir əsas ilə insanlara aid edilməzdi .

Hippokrat andı evtanaziya və ya könüllü ölümə bağlı o dövrdəki tibb dünyasının problemlərini əks etdirməsi baxımından əsas mənbələrdən biri hesab olunur. Lakin Hippokrat, xəstəni müalicə etməkdən başqa həkimin xəstənin ağrılarına aradan qaldırmaqdan da məsul olduğunu söyləmişdir.

Bununla birlikdə, Hippokrat həkimlərə sağalmaz xəstələri müalicə etməmələrini tövsiyə etmişdir. Digər tərəfdən, Hippokrat andı içərisində xəstəyə istəklə belə zəhər verməyi qadağan etmişdir.

"Nə ölümcül dərman istəyənsə belə bir məqsədli dərman təklif edəcəyəm, nə də ölümünə səbəb olacaq bir tövsiyə verəcəyəm."

"Xəstənin dərmini azaltmaq, xəstəliklərin şiddətini azaltmaq və çarəsiz, ümitsiz xəstəliklərə məhkum insanların, bu hallarda tibbin aciz qaldığını dərk edərək, müalicələrini götürməmək haqqı vardır." (Hippokrat Andından)

Tibbi tərifi görə evtanaziya tibbin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq sağalmayan və eyni zamanda ixtisaslı bir həyat təmin edilə bilməyən xəstələrin istəkləri ilə ömrünün sona çatmasına imkan verməsidir.

Azərbaycan Respublikasında evtanaziya

Azərbaycan Respublikasında da əksər ölkələrdə olduğu kimi evtanasiya qadağan edilmişdir. Yəni, evtanaziyanın həyata keçirilməsi qanunla məsuliyyətə səbəb olur.

"Pasiyentin hüquqları haqqında qanun" layihəsində tibb işçilərinin evtanaziya haqqında başqa şəkildə ifadə eləsək ölümü tezləşdirilməsində istər şəxsin özünün istər yaxınlarının, valideynlərinin istəyinin həyata keçirilməsini qadağan edir.

Evtanaziya cinayət tərkibini nəzərdə tutan maddə CM-ə ilk dəfə 2 aprel 1999-cu il.

Qanunu ilə daxil edilmişdir (maddə 97-1). Qanunverici qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində eyni adlı maddə ilə evtanaziya görə cinayət məsuliyyət müəyyən etmişdir (CM-in 135-ci maddəsi).

Maddə 135. Evtanaziya

Evtanaziya, yəni xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı vasitə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmə və ya onun həyatının davam etməsinə kömək edən süni tədbirləri dayandırma — iki ilədək müddətə islah işləri və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

CM-nin kommentariyasında qeyd edilir ki, Evtanaziya cinayətinin ictimai təhlükəliliyi ağır və sağalmaz xəstəliyi olanların xahişinə əməl etməklə sanki kömək göstərmiş kimi, lakin əslində rəhmsizcəsinə, insani hisslərini unutmaqla onları həyatdan məhrum etmədə ifadə olunur.

Həmçinin kommentariyada evtanaziyanın yaratdığı məsuliyyətin yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları, obyekt, obyektiv cəhəti, tərkibi və s. qeyd edilmişdir. Burada bildirilir ki, cinayətin motivi təqsirkarın zərərçəkmiş şəxsə rəhminin gəlməsi ilə xarakterizə olunur.

ARCM-də yaxud ARCM-nin Kommentariyasında xəstəliyin hansı mərhələsində evtanaziyanın icra olunması və s. faktorları qeyd edilməmişdir. Belə ki, tibbi nöqteyi-nəzərdən xəstəliyin təsnifatı onun etiologiyasından, patogeneza mərhələsindən xəstəliyin mahiyyətindən, xəstəliyin mərhələlərindən asılıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq ölümə səbəb olan ağır xəstəliklərin və xəsarətlərin yetirilməsi siyahısının olması zəruridir.

Dünya ölkələrində evtanaziya

Tibbi etika daxilində olan və bu gün də mübahisəli mövzular olan genetik tədqiqatlar, orqan nəqli, klonlama, süni mayalanma və evtanaziya buna nümunədir.

Evtanaziya bu gün bir çox aspektdə müzakirə olunmağa davam edən etik problem qruplarından biridir.

Xəstələrin həyatını dəstəkləyən müalicə və ya vasitələrin verilməsi, dayandırılması ilə bağlı qərarlar səhiyyə işçilərinin qarşılaşdıqları əsas problemlərdən biridir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının evtanaziya ilə bağlı fikirləri bu mövzuda iki açıqlama ilə izah olunur:

1- Evtanaziya dair Dünya Tibb Birliyinin Bəyannaməsi (Madrid 1987);

Xəstənin ömrünü özünün və ya qohumlarının razılığı ilə belə başa vurmaq mənasını verən evtanaziya etik deyil.

2- "Həkimin kömək etdiyi intihara münasibət"ə dair Bəyanat (1992).

Həkim tərəfindən hazırlanan bir vasitənin şəxs üzərində (xəstəyə) istifadə edilməsinin yenə həkim tərəfindən öyrədilməsilə həyata keçirilir. Evtanaziya kimi, həkim tərəfindən edilən intihar da etik deyil.

Bir həkimin bilə-bilə və qətiyyətlə kiminsə həyatına son qoymasına kömək etməsi etik davranış olaraq qəbul edilmir. Xəstənin müalicəni rədd etməsi bir haqdır və həkimin xəstənin istəyinə hörmət etməsi etik olmayan bir davranış sayılmaz.

Evtanaziya ilk dəfə 1984-cü ildə Niderlandda leqallaşdırılıb. Dünyadakı ilk belə xidmət göstərən klinika da məhz Hollandiyada açılıb. Evtanaziya ən çox 20-ci yüzilin birinci yarısında Avropa ölkələrində tətbiq olunub. Ağır xəstəliyə tutulmuş əzablılardan can qurtarmaq üçün evtanaziyayı seçib. İkinci dünya savaşına qədər bir sıra Avropa ölkələrində bu, hətta dəb halına gəlib.

Avropada evtanaziyanın tənzimlənməsi və qəbulu ilə bağlı mübahisələr davam edərkən, Belçika Hollandiyadan sonra 2002-ci ildə evtanaziyaya qanuni icazə verən ikinci ölkə oldu. 2009-cu ilin fevralında Lüksemburq evtanaziyayı leqallaşdırdı. Dünyada aktiv evtanaziya Almaniya, Kanada və ABŞ-ın Washington, Oregon, Montana və Vermond əyalətlərində tətbiq oluna bilər. Evtanaziyaya Belçika, İsveçrə, Lüksemburq və Kolumbiyada da icazə verilir.

Evtanaziyanın qanuni olduğu Hollandiyada həkimlərin evtanaziyayı qiymətləndirmə meyarlarını təyin etmək üçün bir sorğu keçirildi.

Həkimlərdən % 47-i xəstələrin onlardan evtanaziya mövzusunda kömək istədiklərini bildiriblər.

Stephan Hawking'in ətrafındakılara faydalı olmaq əvəzinə yük olduğunu hiss edərsən evtanaziyayı düşünə bilərəm deməsi son zamanlar dünya gündəmində mübahizə doğurmuşdu. Həkimlər Hawking'in 22 yaşındaykən tutulduğu ALS xəstəliyinə görə yalnızca 2 il ömrünün qaldığını söyləməsinə baxmayaraq İngilis elm adamı 76 yaşına qədər təhsilinə davam etmiş, bir çox nəzəriyyə və kitaba imza atdı.

2016-cı ildə Kanada parlamenti evtanaziya haqda qanun qəbul edib.

Qanun yalnız Kanadada 18 yaş tamam olan əsəbi cəhətdən sağlam vətəndaşlara şamil edilir.

Almaniyada evtanaziyaya 2015-ci ildən icazə verilib. Qanunun qəbul edilməsinə 360 deputat səs verib. Qanuna görə, müalicəsiz xəstəliyə düşən xəstələr və onların qohumları "xeyirxah motivlərdən çıxış edərək fərdi əsasda" evtanaziyanın həyata keçirilməsinə vasitəçilik etmək hüququna malikdirlər.

2018-ci ildə Hindistan Ali məhkəməsi müalicəsi mümkün olmayan xəstələrin pasiv evtanaziya hüququnun olması barədə qərar verib.

2019-cu ildə Yeni Zelandiya Parlamenti ölkədə evtanaziyanın leqallaşdırılması ilə bağlı qanunun lehinə səs verib. Məsələn qərara alındı məcburi referendum ilə yanaşı keçirilmişdir 2020 ümumi seçki, seçicilərin leqallaşma lehinə səs verməsi ilə. Sonrakı hazırlıq gecikmələri, məhkəmə qərarları və ya digər maneələr olmadıqca, yeni qanunvericilik 5 Noyabr 2021 tarixində qüvvəyə minəcəkdir.

İspaniya evtanaziyayı leqallaşdıran səkkizinci ölkə oldu. İspaniyanın evtanaziya hüququnu qəbul etməsi ilə gözlər digər qanuni ölkələrə yönəldi.

Bununla birlikdə, bu ölkələrdə evtanaziyanın həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərtlər və prosedurlar yerinə yetirilməlidir. Passiv evtanaziya, aktiv evtanaziyaya nisbətə daha geniş formada fərqli ölkələrdə tətbiq olunur. Evtanaziyanın qanuni olduğu ölkələr arasında Türkiyə yoxdur. Türk Cəza Qanununa görə, evtanaziya cinayətdir. Din və ənənələri bu praktikanı rədd edir. "Xəstə Hüquqları Tənzimləməsinin" 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, evtanaziya qadağandır. Tibbi ehtiyaclarından asılı olmayaraq və ya heç bir şəkildə yaşamaq hüququ ləğv edilə bilməz. Heç kimin həyatı özü və ya başqasının tələbi ilə sonlandırıla bilməz.

Nəticə

Evtanaziyanın Azərbaycan Respublikasında da, digər dövlətlərdə də müasir dövrümüzün ən ziddiyyətli mövzusu olduğu artıq əksəriyyət tərəfindən məlumdur. Ona qarşı çıxanların sayının dəstəkləyənlərə nisbətə çox olmasına baxmayaraq yenə də ziddiyyət davam etməkdədir.

Evtanaziyanı dəstəkləyənlər deyir ki, evtanaziya hüququ sağalmaz xəstə olanlara sərbəst şəkildə verilməlidir. Bu hüquq, bu dünyanı ləyaqətlə tərk etmələrini, ailələrini maddi məhv olmaqdan qurtarmalarını və dözülməz ağrılardan qurtarmalarını təmin edərdi. Səlahiyyətli, ölümcül xəstə olan yetkinlərə bu zəruri hüququ vermək, onlara yaxşı yaşanan bir həyat kitabını bağlamaq üçün müxtəriyyə verməkdir.

Məsələyə başqa bucaqdan yanaşsaq görürük ki, evtanaziya sanki tibbin inkişafı üçün də maneədir. Hər hansı bir xəstəlik hal-hazırda sağalmayan bir xəstəlik kimi qiymətləndirilsə də həmin xəstəliklər üzərində aparılan tədqiqatlar o xəstəliyin sağlması üçün çarə, dərman tapılmasına səbəb ola bilər. Tarix boyu bu kimi halların şahidi olmuşuq. Hansı ki, bir zamanlar sağalmayan xəstəlik kimi qeyd olunan bir çox xəstəliyin uzun araşdırmalardan sonra sağalma vasitələri tapılmışdır. Lakin evtanaziya bu kimi tədqiqatların sayca azalmasına səbəb olur. Çünki istər pasientin özü, istərsə də onun qəyyumu xəstəliyin hal-hazırda və ya həmin pasientin xəstə olduğu dövrdə sağalmaz olduğunu bildikdə evtanaziyanın qanuni olduğu ölkələrdə bu hüququndan istifadə edə bilər. Lakin əgər evtanaziya qanunla qadağan olunarsa. Həmin xəstəlik üzərində tədqiqatlar aparıla bilər. Bununla da gələcəkdə insanlar bu kimi xəstəliyə tutulduqları zaman ölümü seçmək yerinə sağala və onların ən ümdə hüququ olan yaşamaq hüququndan istifadə edə bilərlər.

Bununla yanaşı qeyd etmək istədim ki, öz milli, dini və mənəvi dəyərlərimizə nəzərən evtanaziya ziddir. Bunu məqalənin yuxarı hissəsində yazdıqlarımla bir daha görmüş olduq.

Həmçinin evtanaziya başqa məqsədli, pis niyyətli şəxslər üçün bir vasitəyə çevrilə bilər. Bu pis niyyət paxıllıq, intiqam və s. başqa məqsədləri özündə ehtiva edə bilər. Bilərəkdən xəstəlik yayma kimi hallar baş ala bilər. Və bildiyimiz kimi bəzi sağalmaz xəstəliklər vardır ki, onlar süni şəkildə, yəni müxtəlif vasitələrlə, bilərəkdən və məqsədli şəkildə yayıla bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq evtanaziyanı qanuniləşdirmək, və ya onu yüngül cinayətlər silsiləsinə daxil etmək olduqca absurt bir yanaşma olar.

Evtanaziyanı dəstəkləyənlər və qarşı olanların söylədiklərini ayrılıqda düşünsək hər iki tərəfin yanaşmasının məntiqli olduğunu düşünmək olar. Buna görə də düşünürəm ki, Ortaq məxrəcə gələrək, yəni hər iki tərəfi nəzərə alaraq qərar qəbul olunmalıdır. Evtanaziya bütün sağalmaz xəstəliklərə şamil edilməməlidir. Yalnızca insana işgəncə verəcək həddə çatmış sağalmaz xəstəliklərə şamil olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2019.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. B. 2021.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası.
4. Sibel İ., Ölme hakkı, 1999.
5. Çobanoglu N, 2009, Kuramsal ve Uygulamalı Tıp Etiği, Ankara: Eflatun Yayınevi.
6. Tıpta Etik ve Deontoloji. Prof.Dr.Ayşegül Demirhan Erdemir 2011. Nobel Tıp Kitabevi.
7. Aydın E., Tıp Etiği, 2006 Güneş Kitabevi.
8. Lone Star College, Esther B., The Right to Assisted Suicide.
9. <https://core.ac.uk/download/pdf/161802653.pdf>

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Elcin Nizami Huseyn

Azerbaijan State Oil and Industry University

doctor of biomedical sciences

elcin.huseyn@asoiu.edu.az

APPLICATION OF THE PREPARATION MELATONIN IN SLEEP DISORDERS IN PATIENTS WITH PARKINSON'S DISEASE

Summary

The article analyzes the causes and clinical manifestations of sleep and wakefulness disorders in Parkinson's disease, describes clinical cases with dyssomnia in the early and advanced stages of the disease, the effectiveness of prescribing melatonin to normalize the circadian rhythm.

Parkinson's disease (PD) is one of the most common neurodegenerative diseases, along with classic motor symptoms, with a wide range of non-motor manifestations, which include autonomic, cognitive, neuropsychiatric and dissonance disorders.

We present a description of clinical observations of patients with PD in the early and advanced stages of the disease with sleep and wakefulness disorders.

Key words: *Parkinson's disease, dyssomnia, melatonin*

Introduction

Data on the prevalence of sleep disorders in PD vary from 42 to 98% among different authors (1). According to some studies, among patients with PD, sleep disturbances are more common in women (41%) than in men (25%). The severity and frequency of primary sleep and wakefulness disorders in PD usually correlates with the duration of the disease and increases as the severity of its symptoms increases (2).

Sleep disturbances of various nature can precede the manifestation of the motor phase of PD for a long time (3). They are mainly associated with damage to the nuclei of the reticular formation of the brain stem. Pathological behavior in the phase of REM sleep (REM phase) occurs in one third of PD cases; in 20-48% of these patients, it precedes motor symptoms by 1–13 years (4).

Sleep and wakefulness disorders in PD can be classified as follows:

- 1) Insomnia - a violation of falling asleep, frequent night or early morning awakenings.
- 2) Hypersomnia - an increase in the duration of night's sleep or daytime sleepiness, attacks of sudden falling asleep in the daytime.
- 3) Parasomnia - motor and behavioral disorders that occur during sleep.

Superficial sleep with frequent awakenings (sleep fragmentation) and difficulty falling asleep are the earliest and most frequent signs found in PD patients; they lead to a decrease in the total duration of night sleep, increased fatigue, and sleepiness during the daytime (5). Sleep disturbance occurs in 2/3 of patients with PD, which may be associated with an increase in parkinsonism symptoms in the evening and at night, akathisia, restless legs syndrome, anxiety, depression, and the use of antiparkinsonian drugs (6, 7). Frequent nocturnal awakenings are observed in 90% of PD patients, most often they are associated with an increase in parkinsonism symptoms at night and a reduction in the REM phase. Difficulty falling asleep and maintaining sleep during the night may result from a direct effect of the disease on sleep patterns (80).

We present a description of clinical observations of patients with PD in the early and advanced stages of the disease with sleep and wakefulness disorders.

Materials and Methods

Patient K., 56 years old, turned to the Department of Neurology of the Russian Medical Academy of Postgraduate Education and the Center for Extrapyrimal Diseases with complaints of trembling at rest and awkwardness in the right hand, slowness of movements, as well as difficulties in falling asleep (before falling asleep, the patient lies in bed for about 1-1, 5 h). At the same time, there are early awakenings (about 5 am) followed by falling asleep, feeling "overwhelmed" in the morning, lack of energy, weakness, drowsiness in the afternoon (the patient could doze off while driving), decreased performance and concentration. Six months ago, the patient noticed that her handwriting had changed, she became slower and worse in performing precise small movements with her right hand; then there was a tremor in the right hand, arising at rest. Sleep disturbances occurred 2 years before the onset of parkinsonism symptoms.

In the clinical picture during the initial examination: hypomimia, rarely blinking, hypokinesia, extrapyramidal tone, increase, the phenomenon of "cogwheel", pronounced resting tremor in the right limbs, acheiroparesis on the right. There is no postural instability.

On examination, depression of mood, apathy, tearfulness, and decreased concentration was noted. To objectify sleep and wakefulness disorders, a study was conducted using the Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI) - the result of 11 points and the Epworth Sleepiness Scale (ESS) - 6 points.

Clinical diagnosis: PD, mixed form, stage I according to Hen-Yar. Sleep and wakefulness disorders. Depressive syndrome.

Therapy was prescribed: rasagiline 1 mg in the morning and a prolonged form of pramipexole 3 mg / day.

To correct sleep and wakefulness disorders, melatonin (Melaxen) was prescribed at a dose of 3 mg daily 30 minutes before sleep for 1.5 months. After 2 months, the patient noted a significant improvement in her condition: decreased severity of tremor, hypokinesia and rigidity in the right extremities; gait, handwriting improved; the patient became better at her daily work. In addition, the quality of sleep significantly improved, and its duration increased: the patient began to fall asleep faster (after 10-15 minutes), sleep became deeper, she stopped waking up at night, the duration of sleep, increased by 2-3 hours in general; daytime sleepiness decreased, concentration of attention improved, the patient stopped falling asleep while driving, her working capacity was restored. Repeated assessment of sleep and wakefulness disorders on the PSQI scale reached 4 points; ESS scale index - 1 point. An improvement on the PSQI scale was 64%, on the ESS scale - 82%.

Patient P., 78 years old, turned to the Department of Neurology of the Russian Medical Academy of Postgraduate Education and the Center for Extrapyrimal Diseases with complaints of slow movements, general stiffness, trembling in the hands, mostly on the left; instability when walking, frequent falls and freezing, violent movements of the limbs, as well as sleep disturbances. She was worried about daily problems with falling asleep last up to 3-4 hours, superficial, restless sleep. According to relatives, the patient talks in her sleep, periodically cries out; there are sweeping movements of the limbs, as well as repeated falls from the bed, frequent awakenings (up to 4-6 times per night). Also, the patient was disturbed by daytime sleepiness: she could doze off while watching TV, reading books while sitting.

Symptoms first appeared 12 years ago when a resting tremor of the left arm appeared; then there was an awkwardness, slowness of movements in the left arm and leg. After 2 years, trembling and awkwardness of the right limbs joined. PD was diagnosed in the polyclinic at the place of residence, Amantadine 300 mg/day and piribedil 150 mg/day were prescribed, there was a short-term decrease in slow motion.

After 3 years, instability when walking appeared, and therefore the drug levodopa / benserazide 300 mg / day was prescribed. The patient noted a short-term improvement, she began to better maintain balance, decreased stiffness, slowness of movements and tremors, and walking disorders. However, the disease continued to progress steadily, and the symptoms began to increase. The dose of levodopa has increased to 600 mg / day over several years. In the last 3 years, a decrease in the duration of action of a single dose of levodopa to 2 hours began to be noticed, nocturnal akinesia

appeared, violent movements in the limbs an hour after taking a single dose of levodopa. The patient has been disturbed by sleep disorders over the past 10 years, they have significantly increased while taking Amantadine.

In the clinical picture: hypomimia, rarely blinking, hypophonia, bradylalia, axial rigidity, extrapyramidal tone, increase; hypokinesia, the phenomenon of "cogwheel" and pronounced resting tremor were detected on both sides, more on the left; severe postural instability; microbes with frequent solidification; peak dose drug dyskinesias in the form of generalized choreoathetosis. In the study of sleep and wakefulness disorders, the PSQI scale index reached 17 points, and the ESS scale - 8 points.

Clinical diagnosis: PD, mixed form, stage IV according to Hen-Yar. The phenomenon of depletion of a single dose of levodopa drugs. Night akinesia. Peak-dose medicinal dyskinesias in the form of choreoathetosis. Sleep and wakefulness disorders. Parasomnias (nightmares, dreaming, motor excitement).

The therapy was adjusted: Amantadine was gradually canceled, the dose of levodopa was increased to 800 mg / day, while a prolonged form of levodopa / benserazide 200 mg was added at night and melatonin (Melaxen) 3 mg daily 0.5 hours before bedtime. As a result of the correction of therapy, the patient became less likely to freeze and fall during the day; the duration of the "on" period increased, nocturnal akinesia regressed. In addition, the quality of sleep improved, and its duration increased (by 5 hours); the time of falling asleep decreased (up to 1 hour), the number of awakenings per night (up to 1-2); sleep began to last until 8 am, nightmares ceased to bother. Relatives noted that the patient began to sleep peacefully and stopped screaming at night. Daytime sleepiness was also significantly reduced. The re-assessment on the PSQI scale reached 12 points, on the ESS scale - 4 points. An improvement on the PSQI scale was 30%, on the ESS scale - 50%.

Results and their discussion

In the first clinical observation, a patient with an early stage of PD and sleep disorders was prescribed a type B monoamine oxidase inhibitor and a prolonged form of pramipexole to correct the symptoms of parkinsonism, which ensured good control of movement disorders. To correct severe sleep disorders, melatonin was prescribed, which contributed to the regression of insomnia, daytime hypersomnia, and depressive symptoms; daily activity has improved significantly.

In the second clinical observation, a patient with an advanced stage of PD and combined sleep and wakefulness disorders (insomnia, Parasomnia, daytime sleepiness) was prescribed melatonin. Movement disorders - nocturnal akinesia - were corrected by the appointment of a prolonged form of levodopa. Together, these approaches helped to cope with combined sleep disorders and improve the quality of life and daily activity of the patient with a pronounced stage of the disease.

The past decade has seen progress in understanding the role of melatonin in various processes. This hormone regulates the reproductive process, circadian rhythms, sleep, inhibits tumor growth and aging [9], the antioxidant role of melatonin has also been described (10), in addition, an opinion is actively expressed in favor of its practical use as a neuroprotector.

Exogenous melatonin is widely used in the treatment of insomnia, stress, disturbances in the rhythm of sleep and wakefulness during jet lag (11). It is known that patients with sleep disorders have a low level of melatonin production, and the additional intake of this hormone increases drowsiness and reduces the period of falling asleep.

It is known that with aging, there is a decrease in the secretory activity of the pineal gland and a decrease in the concentration of melatonin in plasma. It is noted that in neurodegenerative diseases of the central nervous system (CNS)-PD and Alzheimer's disease (AD) - the secretion of melatonin is more reduced than in the group of healthy individuals of the corresponding age. A significant number of results of clinical studies of the efficacy of melatonin in two neurodegenerative diseases of the central nervous system-BA and PD-have been accumulated. The duration of the studies ranged from several weeks to 3 years.

To date, a multicenter, double, placebo-controlled clinical study of the efficacy of melatonin in PD (12) has shown a significant improvement in the quality of sleep and a decrease in daytime sleepiness according to actigraphy data in patients with PD with the use of melatonin at a dose of 5 mg in comparison with many times higher (50 mg) dosages of this hormone and a placebo.

Several foreign authors for the treatment of behavioral disorders in the REM phase have studied the efficacy of melatonin, which compares favorably with clonazepam, which is also prescribed for the correction of parasomnias, in fewer side effects. There are works that report the successful therapy of sleep disorders in patients with synucleinopathy (13, 14), memory impairment, and obstructive sleep apnea (14, 15). In contrast to clonazepam, polysomnography with melatonin treatment showed a decrease in the number of phases with rapid eye movement (REM periods) without muscular atony, which led to a decrease in motor arousal during sleep (14, 15). In Russia, the results of a controlled, randomized comparative study of the use of melatonin and clonazepam for 6 weeks in PD patients with uncomplicated dementia with sleep disorders was recently published (16). Patients receiving melatonin had better neuropsychological test scores than the group of patients receiving clonazepam as an insomnia corrector. In addition, while taking clonazepam, there was a statistically significant increase in daytime sleepiness and depression compared with the group receiving melatonin. Polysomnography objectified the improvement in the quality and restoration of the physiological structure of sleep in PD patients treated with melatonin. Also, in patients in the melatonin group, there was a decrease in the number of REM periods without Antony ($p = 0.00009$). Thus, it was concluded that melatonin is highly therapeutic in the treatment of sleep disorders in uncomplicated PD dementia.

At the Department of Neurology of the Russian Medical Academy of Postgraduate Education and at the Center for Extrapyrimalal Diseases, we conducted a study aimed at assessing the effect of melatonin on the severity of primary sleep and wakefulness disorders in patients with early and advanced stages of PD. In addition, the effect of melatonin on depressive and anxiety syndromes, indicators of quality of life and daily activity of PD patients was studied; the spectrum of side effects was assessed (17).

A study has shown the efficacy of synthetic melatonin (Melaxen, 3 mg tablets) in patients with PD. Against the background of daily administration of Melaxen at a dose of 3 mg / day before bedtime for 6 weeks, there was an improvement in the quality and duration of sleep in patients with different stages of PD. There was an improvement in sleep on the PSQI scale ($p < 0.05$) by 25%, a decrease in daytime sleepiness on the ESS scale by 9.1%, affective disorders on the Hamilton depression scale ($p < 0.005$) by 36%, on the Taylor anxiety scale by 5, 3%. The improvement in sleep was manifested in an increase in sleep duration, a decrease in the number of awakenings and a decrease in the time to fall asleep. In 78% of patients, the duration of sleep, increased by 1.5 ± 0.5 hours; in most patients (72%) the number of awakenings decreased by 50%, the time to fall asleep by 56%, the frequency of insomnia episodes decreased from 3 to 1 time a week (61%). There was a significant decrease in the number of nightmares, vegetative and respiratory symptoms during sleep (17).

Thus, clinical observations demonstrate the advisability of prescribing melatonin (Melaxen) in the early and advanced stages of PD to correct sleep disorders: insomnia, hypersomnia, and Parasomnia. Melatonin (Melaxen) normalizes circadian rhythms, has a hypnotic effect, although it is not a hypnotic drug in the usual sense. It has a minimal spectrum of side effects, is well tolerated in different age groups, and its antioxidant, neuroprotective and adaptogenic properties open new prospects for the use of the drug in neurodegenerative diseases of the central nervous system.

References

1. Lees A.J., Blackburn N.A., Campbell V.L. The nighttime problems of Parkinson's disease. Clin Neuropharmacol 1988; 11 (6): 512-9.
2. Van Hilten J.J., Weggeman M., van der Velde E.A. Et al. Sleep, excessive daytime sleepiness, and fatigue in Parkinson's disease. J Neural Transm Park Dis Dement Sect 1993; 5 (3): 235-44.

3. Poewe W. When a Parkinson's disease patient starts to hallucinate. *Pract Neurol* 2008; 8 (4): 238-41.
4. Olson L.G., Ambrogetti A., Gyulay S.G. Prediction of sleep-disordered breathing by unattended overnight oximetry. *J Sleep Res* 1999; 8 (1): 51-5.
5. Factor S.A., McAlarney T., Sanchez Ramos J.R., Weiner W.J. Sleep disorders and sleep effect in Parkinson's disease. *Mov Disord* 1990; 5 (4): 280-5.
6. Lees A.J., Blackburn N.A., Campbell V.L. The nighttime problems of Parkinson's disease. *Clin Neuropharmacol* 1988; 11 (6): 512-9.
7. Stocchi F., Brusa L., voice L. Et al. Sleep disturbances in Parkinson's disease. *Eur J Neurol* 2000; 7 (Suppl 4): 21-5.
8. Kaynak D., Kiziltan G., Kaynak H. Et al. Sleep and sleepiness in patients with Parkinson's disease before and after dopaminergic treatment. *EUR J Neurol* 2005; 12 (3): 199-207.
9. Tan D.X., Manchester L.C. Hardeland R. Et al. Melatonin: a hormone, a tissue factor, an antacid, a paranoid and an antioxidant vitamin. *J Pineal Res* 2003; 34 (1): 75-8.
10. Ianăş O, Olinescu R, Bădescu I. Melatonin involvement in oxidative processes. *Endocrinology* 1991; 29 (3-4): 147-53.
11. Holliman B.J., Chyka P.A. Problems in assessment of acute melatonin overdose. *South Med J* 1997; 90 (4): 451-3.
12. Dowling G.A., Mastick J., Colling E. Et al. Melatonin for sleep disturbances in Parkinson's disease. *Sleep Med* 2005; 6 (5): 459-66.
13. Boeve B.F., Silber M.H., Ferman T.J. Melatonin for treatment of REM sleep behavior disorder in neurologic disorders: results in 14 patients. *Sleep Med* 2003; 4 (4): 281-4.
14. Kunz D., Bes F. Melatonin as a therapy in REM sleep behavior disorder patients: an open-labeled pilot study on the possible influence of melatonin on REM-sleep regulation. *Mov Disord* 1999; 14 (3): 507-11.
15. Anderson K.N., Shneerson J.M. Drug treatment of REM sleep behavior disorder: the use of drug therapies other than clonazepam. *J Clin Sleep Med* 2009; 5 (3): 235-9.
16. Litvinenko IV, Krasakov IV, Tikhomirova OV Sleep disorders in uncomplicated dementia of Parkinson's disease: results of a controlled comparative study of the use of melatonin and clonazepam. *Zhurn Nevrol and a psychiatrist named after N.I. S. S. Korsakova* 2012; (12): 26-30.
17. Fedorova N.V, Nikitina A.V, Gubanova E.N The role of melatonin in the treatment of primary sleep disorders in patients with Parkinson's disease. *Consilium Medicum Nevrol* 2012; (2): 84-90.

Enzalə Sucaxan qızı Novruzova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
enovruzova_32@mail.ru

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA *DİANTHUS BARBATUS* L.,
DİANTHUS CHİNENSİS L., *DİANTHUS ARİSTATUS* BOİSS.,
DİANTHUS CRETACEUS ADAMS., *DİANTHUS İNAMOENUS* SCHİSCHK.
NÖVLƏRİNİN BİOMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YAYILMA ZONALARI**

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, Dianthus barbatus L., Dianthus chinensis L., Dianthus aristatus Boiss., Dianthus cretaceus Adams, Dianthus inamoenus Schischk. flora, cins, növ*

**The biomorphological characteristics and distribution zones of *Dianthus barbatus* L.,
Dianthus chinensis L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. species in the flora of Nakhchivan Autonomous Republic**
Summary

During the study of species belonging to *Caryophyllaceae* family in the flora of Nakhchivan Autonomous Republic, species belonging to *Dianthus* L. genus were also studied in 2018-2021 years. The biological characteristics and distribution zones of *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk species belonging to *Dianthus* L. genus were studied. During the study *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. species have been found to spread from the plains to the upper mountain zones in the flora of area. During the study of geographical types of species it has been revealed that: *Dianthus barbatus* L. Species is in Europe, *Dianthus chinensis* L. Species is in East Asia, *Dianthus aristatus* Boiss. species is in Atropatan, *Dianthus cretaceus* Adams. species is in Caucasian irradiated, *Dianthus inamoenus* Schischk species is in Irradiated geographical type. The structure of the vegetative and generative organs of the species was noted during the determination of biological characteristics.

Key words: *Nakhchivan Autonomous Republic, Dianthus barbatus L., Dianthus chinensis L., Dianthus aristatus Boiss., Dianthus cretaceus Adams, Dianthus inamoenus Schischk., flora, rod, species*

Giriş

Naxçıvan Muxtar respublikası florası 176 fəsilə, 908 cins və 3021 növlə təmsil olunur ki, bunlardan 29 cinsə daxil olan 121 növ Qərənfilçiləkilər fəsiləsinin nümayəndələridir. Fəsilənin tərkibində zəngin növ müxtəlifliyinə malik olan *Dianthus* L. cinsinin növləridir. Qərənfil cinsi ərazi florasında 18 növlə təmsil olunaraq, ümumi növlərin 14,88%-ni təşkil edir (Novruzova, 2019:285-286). Növlər çəmənlikdən yuxarı dağ qurşağınadək müxtəlif ərazilərdə yayılmışdır.

Material və metodlar: Tədqiqatın obyektı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış *Dianthus* L. cinsinin *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. növləridir.

Tədqiqat zamanı ərazidə bitki örtüyünün zənginliyi və *Dianthus* L. cinsinin tərkibinə daxil olan növlərin yayılma zonalarının müxtəlifliyi nəzərə alınaraq, çöl tədqiqat işlərinin aparılmasında əsas üstünlük marşrut metoduna verilmişdir. Tədqiqat dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ayrı-ayrı zonalarını tamamilə əhatə edən mütəmadi ekspedisiya marşrutları həyata keçirilmiş, herbari nümunələri toplanılmış və təyin edilmişdir.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı klassik və müasir botaniki - floristik, sistematik, ekoloji, areoloji, bitki ehtiyatları və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Belə ki, *Dianthus* L. cinsinə aid olan *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. növlərinin təyinatında və biomorfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində A.A.Qrossheymin “Флора Азербайджана”, “Флора Кавказа”

(7, 1945:368-388; 9, 1952:278-295), A.M.Əsgərovun “Azərbaycanın bitki aləmi”, “Azərbaycan florasının konspekti”, E.M.Qurbanovun “Ali bitkilərin sistematikası” əsərlərindən (1, 2009:153-154; 2, 2016: 171; 3, 2009:297), “Конспект флоры Кавказа” (8, 2012:182-196), həmçinin T.H.Talıbov və Ə.Ş.İbrahimovun Naxçıvan Muxtar Respublikasının taksonomik spektri, T.H.Talıbovun tədqiqatlarından istifadə edilmişdir (5, 2008; 6, 2017:63-72).

Coğrafi elementlərin sistemləşdirilməsi A.A.Qrossheymə və N.N.Porteniyerə (7, 1945:368-388; 10, 2012) görə aparılmışdır.

Ərazi florasına daxil olan *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. növlərinin sistematik strukturu APG IV (2016) sistemi nəzərə alınaraq işlənilmişdir.

Nəticələrin müzakirəsi: Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılan *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. növlərinin biomorfoloji xüsusiyyətləri və yayılma zonaları müəyyənləşdirilmişdir.

Dianthus barbatus L. – Saqqallı qərənfil

Növün təsviri Avropadan verilmişdir.

Gövdəsi 30-50 sm hündürlükdə, tünd yaşıl rəngli, düzqalxan, sıx yarpaqlı, girdə və ya dördküncüdür, üzəri çılpəq və ya tükcüklərlə örtülmüş, yabanı florada çoxillik, mədəni florada isə ikiillik bitki kimi becərilir. Yarpaqları 3-7 sm uzunluqda, 4-12 mm enində, tünd yaşıl rəngli, xəttvari-neştərşəkilli, üzəri çılpəq, kənarları tükcüklü, yuxarı hissəsi itiüclü, qaidə hissəsindən 2-5 mm uzunluğunda qın inkişaf edir. Çiçəkyanlığı 5 ləçəkli, çiçəksaplağı qısadır. Kasacıq 16-18 mm uzunluğunda, slindirşəkilli, uzun-itiüclü dişciklidir. Çiçəkaltlığı 4-10 mm uzunluqda, itiüclü, dörd pulcuqlu, otşəkilli, kənarları kirpikciklidir. Ləçəklər tərsyumurtavari, kənarları bölümlü və ya dişcikli, müxtəlif rənglidir (əsasən ağ, çəhrayı, qırmızı və əlvan rənglidir). Bitki may – iyun aylarında çiçək və meyvə əmələ gətirir.

Dianthus barbatus L. növü yabanı halda düzənlikdə, mədəni formalarına isə park və bağlarda rast gəlinir. Avropa coğrafi tipinə aid dekorativ bitkidir.

Azərbaycanda yayılması: Bakı, Gəncə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılması: Şərur rayon Dəmirçi kənd ətrafı, Kəngərli rayon Böyükdüz, Xok kəndləri, Naxçıvan şəhər ətrafında rast gəlinir.

Dianthus chinensis L. – Çin qərənfil

Növün tərkibi Çindən verilmişdir.

Gövdəsi nazik, 25-50 sm hündürlüyündə, düzqalxan, sıx yarpaqlı, üzəri çılpəq, birillik bitkidir. Yarpaqları 4-15 mm enində, xəttvari-neştərşəkilli, itiüclü, qaidə hissəsindən ensizləşmiş, qısa saplaqlı, kənarları kirpikciklidir. Çiçəklər aşağı hissədən gövdəyə oturaq olub, 1-2 sayda budaqlanmış, sadə və ya çoxləçəkli, demək olar ki, ətirsizdir. Çiçəkaltlığı enli qaidə hissəsinə doğru daralmış, xəttvari pulcuqludur, kasacıq 15-20 mm uzunluqda, uzunsov-silindirşəkillidir. Ləçəklər enli, tərsyumurtavari, kənarları dişcikli və ya saçaqlı, ağ, çəhrayı, qırmızı rəngli və ala-bəzəkdir. Bitki may-iyul aylarında çiçək və meyvə əmələ gətirir. Mədəni flora üçün uyğunlaşdırılmış, toxum və qələmlə çoxaldılır.

Dianthus chinensis L. növü aşağı dağ qurşağında, çəmənliklərdə və seyrək kolluqlarda bitir. Şərqi Asiya coğrafi tipinə aid dekorativ bitkidir.

Azərbaycanda yayılması: Bakı, Gəncə, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Lənkəran, Quba zonalarında rast gəlinir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılması: Naxçıvan şəhər, Culfa, Ordubad, Şərur şəhər ətrafında rast gəlinir.

Dianthus aristatus Boiss. (*D.preobrashenskii* Klok.) – Preobrajanski qərənfil

Növün təsviri Türkiyədən verilmişdir.

Gövdə kökümsovdan birbaşa inkişaf edərək, bir neçə budaqlanmış, 25-50 sm hündürlükdə, düzqalxan, aşağı hissəsi tükcüklü və ya çılpəqdır. Yarpaqları 1-2 mm enində, xəttvari, oturaq, itiüclü, kənarları tükcüklü, qaidə hissəsindən 1-2,5 mm uzunluğunda qınlar inkişaf edir. Çiçəklər

gövdənin yuxarı hissəsində budaqlar üzərində tək-tək yerləşir. Çiçəkaltlığı pulcuqlu dəricikli, ağımtil, tərsyumurtavari və ya ellipsşəkilli, yuxarı hissəsi itiuculu, kənarları ağımtil örtüklü və qısa kirpikli, kasacıq 1/3 hissəsini əhatə edir. Kasacıq 17-20 mm uzunluqda, silindirşəkilli, kasayarpaqlar üçkünc-neştərşəkilli, itiuculu dişikli, ağımtil rəngli, üzəri tündqırmızı örtüklə örtülmüşdür. Ləçəklər 6-8 mm uzunluqda, tərsyumurtavari, yuxarı hissəsi tünd çəhrayı rəngli, üzəri tünd xallıdır, aşağı hissəsi isə sarımtil-yaşımtil rəngli, kənarları daraqvari diş-dişlidir. Bitki iyul – avqust aylarında çiçək və meyvə əmələ gətirir.

Dianthus aristatus Boiss. növü orta dağ qurşağından yuxarı dağ qurşağınadək quru daşlı yamaclarda, bəzən isə kolluqlarda bitir. Atropatan coğrafi tipinə daxildir.

Azərbaycanda yayılması: Kiçik Qafqazın mərkəzi və cənub zonalarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılması: Çalxanqala, Qaraquş, Əsabu Kəhv dağı, İlandağ, Ərəfsə kənd, Xəzinədərə, Batabat ərazilərində rast gəlinir.

Dianthus cretaceus Adams. - Təbaşir qərənfil

Növün təsviri Qafqazdan verilmişdir.

Gövdəsi 17-45 sm hündürlüyündə, yaşıl rəngli, çoxsaylı və sadə budaqlanmış, düzqalxan və ya buğumlu, aşağı hissəsi tükcüklü və ya çılpaq, çoxillik bitkidir. Yarpaqları 2-5 mm uzunluqda, 1-2 mm enində, oturaq, qaidə hissəsindən qına birləşmiş, ensizxətvari, itiuculu, kənarları tükcüklüdür. Çiçəkləri budaqların yuxarı hissəsində tək-tək yerləşir. Çiçəkaltlığı 2 hissəli pulcuqlu, dəricikli, ağımtil rəngli, tərsyumurtavari-uzunsov və ya ellipsşəkilli, yaşıl hissəsi ikiqat xırda pulcuqludur. Kasacıq 20-30 mm uzunluğunda, silindirşəkilli, yuxarı hissəsi daralmış, yaşıl və ya ağımtil rəngli, çiçəkyanlığına yaxın hissədən qaramtil-tünd qırmızı rəngli pulcuqla örtülmüşdür. Çiçəkyanlığı uzunsov neştərşəkilli, itiuculu, kənarları dişikli, kasacıq 1/3 hissəsi qədərdir. Ləçəkləri 6-8 mm uzunluqda, tərsyumurtavari, ağ rəngli, bəzən aşağı hissəsi çəhrayıdır, kənarları dişikli və ya tamkənarlıdır. Qutucuq kasacıqla eyni ölçülü və ya nisbətən qısadır. Bitki iyun-avqust aylarında çiçək və meyvə əmələ gətirir.

Dianthus cretaceus Adams. növü subalp və alp zonalarında, çəmənlik, daşlı, çınqıllı, otlu yamaclarda bitir. Qafqaz İrradiasiyalı coğrafi tipinə daxildir.

Azərbaycanda yayılması: Böyük Qafqazın qərb, Kiçik Qafqazın mərkəzi və şimal zonalarında, Lənkəran, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq ərazilərində rast gəlinir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılması: Ərəci dağı, Nurgüt, Ərəfsə, Kükü kəndləri ətrafında rast gəlinir.

Dianthus inamoenus Schischk. – Yaraşıqsız qərənfil.

Növün təsviri Gürcüstandan verilmişdir.

Gövdəsi kökümsovdan inkişaf edən bir neçə qısa budaqlanmış, düzqalxan, yuxarı hissəsi lətli, alt tərəfi əsasən tünd qırmızı rəngli tükcüklərlə əhatə olunmuş, üst tərəfi isə çılpaqdır. Yarpaqlar 2 mm uzunluqda, qaidəsindən qına bitişik, oturaq, xətvəri, itiuculu, kənarları tükcüklüdür. Çiçəklər gövdənin və uzun budaqların üzərində tək-tək yerləşir. Çiçəkaltlığı yaşıl rəngli, 5-6 mm uzunluqda, üzəri 2-3 cüt ağımtil pulcuqla örtülmüş, dəricikli, aşağı hissəsi enli tərsyumurtavari, yuxarı hissəsi isə kəskin daralmış, itiuculudur. Kasacıq 14-20 mm uzunluqda, əsasən qəhvəyi-tünd qırmızı rəngli, üzəri ağımtil dəricikli, silindirşəkilli, aşağı hissəyə doğru daralmış, üçkünc və ya üçkünc-neştərşəkilli itiuculu, kənarları qısa kirpikcikli. Ləçəkləri 5-7 mm uzunluqda, tərsyumurtavari-uzunsov, üst tərəfi açıqsarı-acıqyaşıl rəngli, alt tərəfi qırmızı rənglidir, kənarları dişiklidir, qutucuq kasacıqla eyni ölçülü və ya nisbətən uzundur. Bitki aprel-iyul aylarında çiçək və meyvə əmələ gətirir.

Dianthus inamoenus Schischk. növü düzənlikdən orta dağ qurşağınadək quru çınqıllı, daşlı yamaclarda və kolluqlarda bitir. İrradiasiyalı coğrafi tipə aiddir.

Azərbaycanda yayılması: Qobustan, Abşeron, Kür-Araz düzənliyi, Kür düzənliyi, Lənkəran və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq ərazilərində rast gəlinir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılması: Əlincə qala ətrafı, İlandağ, Paradaş, Gənzə kənd ətrafında rast gəlinir.

Nəticə

2018-2021-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında Qərənfilkimilər fəsiləsinə daxil olan növlərin tədqiqi zamanı *Dianthus* L. cinsinə daxil olan növlər də öyrənilmişdir. Muxtar respublikanın müxtəlif ərazilərinə gedilən ekspedisiyalar zamanı toplanılan herbari nümunələrinin təyini və ədəbiyyat məlumatlarına əsasən *Dianthus* L. cinsinə daxil olan *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. növlərinin bioloji xüsusiyyətləri və yayılma zonaları öyrənilmişdir. Ərazi florasında *Dianthus barbatus* L., *Dianthus chinensis* L., *Dianthus aristatus* Boiss., *Dianthus cretaceus* Adams., *Dianthus inamoenus* Schischk. növlərinin düzənlikdən yuxarı dağ qurşağınadək yayıldığı müəyyən edilmişdir. Növlərin coğrafi tiplərinin tədqiqi zamanı *Dianthus barbatus* L. -Avropa, *Dianthus chinensis* L. -Şərqi Asiya, *Dianthus aristatus* Boiss. -Atropatan, *Dianthus cretaceus* Adams. - Qafqaz irradiasiyalı, *Dianthus inamoenus* Schischk. -İrradiasiyalı coğrafi tipinə daxil olduqları tədqiq edilmişdir. Bioloji xüsusiyyətlərinin təyini zamanı növlərin vegetativ və generativ orqanlarının quruluşu qeyd edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov A.M. Azərbaycan florasının konspekti (əlavələr və dəyişikliklərlə, 1961-2009). Bakı: "Elm", 2011, 204 s.
2. Aydın Əsgərov. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər-Embryophyta). Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016, 444 s.
3. Qurbanov E.M. Ali bitkilər sistematikası. Dərslik. Bakı: "Bakı Universiteti", 2009, 429 s.
4. Novruzova E.S. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasına daxil olan *Caryophyllaceae* Juss. – Qərənfilkimilər fəsiləsi bitkilərinin öyrənilmə tarixi// Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 95 illiyinə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları. "Qeyrət nəşriyyatı, 2019, səh. 285-286
5. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
6. Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının Qərənfilkimilər - *Caryophyllaceae* Juss. fəsiləsi bitkilərinin tədqiqi vəziyyəti və nadir növləri// AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Təbiət və texniki elmlər seriyası. Naxçıvan, "Tusi" 2017, № 2, s. 63-72
7. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Баку: Изд-во Аз.фил. АН СССР, 1945, Т. III, изд. 2, с. 328
8. Конспект флоры Кавказа. Том 3. Часть 2. М.; СПб.: Товарищество научных изданий КМК. 2012. 623 с.
9. Флора Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1952, Том III. 328 с.
10. Портениер Н.Н. Флора и ботаническая география Северного Кавказа. Избранные труды / Сост. А.К.Сытин, Д.В. Гельтман. Москва: Товарищество научных изданий КМК. 2012, 294 с.

Məryəm Rza qızı Musayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru

Rasimə Rasim qızı Hüseynova

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutu
elmi işçi

huseynovarasime123@gmail.com

Səfa Rza qızı Musayeva

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutu
böyük elmi işçi

MÜXTƏLİF AQROEKOLOJİ ŞƏRAİTİNDƏ YÜKSƏK VƏ SABİT MƏHSULDARLIĞI TƏMİN EDƏN YENİ TUT İPƏKQURDU HİBRİDLƏRİNİN YARADILMASI

Açar sözlər: *ipəkçilik, cins, hibrid, barama, kombinasiya*

Creation of new various hybrids of white silkwine providing high and stable productivity in different agroecological conditions Summary

Studies have been conducted to evaluate breeds and hybrids that are better adapted to a wide range of environmental conditions and more resistant to adverse environmental factors.

The material for the work was 46 hybrid combinations of forward and reverse directions, prepared with the participation of 20 breeds. For further study, 32 hybrid combinations were selected.

Key words: *sericulture, breed, hybrid, cocoon, combination*

Son illərdə yalnız optimal şəraitdə yüksək məhsul verə bilən cinslər, sortlar və hibridlər artıq aqrar istehsalçıları iqtisadi cəhətdən qane etmir. Odur ki, mühit şəraitinin geniş tərəddüdünə daha yaxşı uyğunlaşa bilən və əlverişsiz mühit faktorlarına daha dözümlü olan cinslər, sortlar və hibridlər iqtisadi cəhətdən daha qiymətli hesab olunurlar.

Yüksək ekoloji dözümlülüyə malik yeni tut ipəkqurdu hibridlərinin yaradılması ipəkçilikdə barama və ipək istehsalına heç bir əlavə xərc çəkməkdən azı 2 dəfə artırmağa imkan verən çoxlu güclü ehtiyat mənbəyi olmaqla böyük praktiki və iqtisadi dəyərə malik mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli bir məsələdir.

Heterozis canlı təbiətin ən mürəkkəb və eyni zamanda insan üçün faydalı olan hadisələrindən biridir. "Heterozis effekti" anlayışı hibrid nəslin öz valideyn formaları ilə müqayisədə daha güclü böyümə və inkişafa, habelə daha yüksək dözümlülüyə və məhsuldarlığa malik olmasını ifadə edir (1,4).

Bitkilərin və heyvanların məhsuldarlığını artırmağa imkan verən genetic üsullar arasında heterozis effektindən istifadə xüsusi yer tutur. Odur ki, heterozis effektinin proqnozlaşdırılması və valideyn cütlərinin düzgün seçilməsi üçün səmərəli üsulların axtarılması və yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Birinci hibrid nəsilə əlamətlərin formalaşmasının genetic mexanizmini izah edən bir sıra hipotezalar (genetik, fizioloji və biokimyəvi keyfiyyət müxtəlifliyi, dominantlıq, ifrat dominantlıq, heteroziorluq və s.) mövcuddur. Bu hipotezalardan bəziləri formalaşdırılıb, yəni riyazi kəmiyyətlərlə təsvir olunaraq model (düstur) şəklinə salınıb, bəziləri isə sırf keyfiyyət xarakteri daşıyır (2,8).

İşin aparılması üçün material kimi 20 cinsin (Qəbələ, Xəzər, Gəncə-7, Gəncə-8, Namazlı-1, Namazlı-2, Yaşar, Rəhimli-2, Almaz, Qoşqar, Çinar, Mayak-1, Mayak-2, Mayak-3, Mayak-4, Mayak-5, Mayak-6, Ukrayna-1, Ukrayna-2, Güllüstan) iştirakı ilə hazırlanmış düzünə və əks istiqamətli 46 hibrid kombinasiyasından istifadə edilmişdir.

Hər hibridin düzünə və əks istiqamətli kombinasiyasının qrenası ayrılıqda inkubasiya olunaraq dirildilmiş və 3-cü yaşa qədər ayrılıqda yemləndirilmişdir. Laboratoriyanın texniki imkanları (kümxanada yemləmə sahəsi, tərəçələrin miqdarı və işçilərin sayı) 46 hibrid kombinasiyasının axıradək yemləndirilməsinə yol vermədiyinə görə 3-cü yaşın I-ci günündə hər hibridin düzünə və əksinə kombinasiyanın hərəsindən hər təkrara 75 (cəmi 150) qurd daxil etməklə 50 hibridin (düzünə və tərsinə) hər birinin 3 təkrarda yemləməsi aparılmışdır.

Yemləmə dövründə kümxanada havanın istiliyi və rütubəti birinci üç yaşda müvafiq olaraq $25,5^{\circ}\text{C}$ və 72,5%, IV yaşda $24,3^{\circ}\text{C}$ və 76,9%, V yaşda $24,4^{\circ}\text{C}$ və 73,3%, barama sarıma dövründə isə $21,6^{\circ}\text{C}$ və 75,5% olmuşdur (5,6).

Qrenanın dirilməsini təyin etmək üçün hər hibriddən inkubasiyaya təkrarda 200 qrena olmaqla 3 təkrar nümunə qoyulmuş və kütləvi dirilmənin 3-cü günü dirilməmiş qrenalar sayılmışdır.

Yaşama qabiliyyəti 3-cü yaşdan başlayaraq xəstə və ölmüşqurdların və pupların uçotu aparılmaqla təyin olunmuşdur.

İnkubasiya və yemləmə müddətləriqrenanın inkubasiyaya qoyulması, qurdların dirilməsi və yemləmənin başlanması, yaşların başlanması və qurtarması, şaxa getmənin başlanması və qurtarması tarixlərinin uçotu aparılmaqla təyin olunmuşdur.

Baramanın bioloji göstəricilərini təyin etmək üçün hər təkrardan 20 diş və 20 erkək barama götürülərək cinsiyyətinə görə ayrılıqda tərəzidə ümumi çəkilmə və bundan sonar diri baramanın və barama pərdəsinin orta kütlələri, diri baramanın ipəkliliyi, habelə bir qram qrenadan diri barama və ümumi ipək məhsulu təyin olunmuşdur (3,7).

Hibridlərin ilkin qiymətləndirilməsi və secilməsi üçün məhsuldarlığın əsas tərkib göstəricilərdən olan diri baramanın və barama pərdəsinin orta kütlələrindən istifadə olunmuşdur.

Hər iki göstəriciyə görə 46 hibrid (düzünə və tərsinə) arasında ən yüksək qiymətə malik olan 16 hibrid (düzünə və tərsinə) seçilərək sınağın növbəti mərhələsi üçün onların ayrılıqda düzünə və əksinə (cəmi 32) kombinasiyalarının kifayət miqdarda qrenası hazırlanmışdır.

Hibridlərin sınaq yemləməsi ilə yanaşı onların valideyn cinslərin də yemləndirilmişdir.

İşin aparılması üçün 20 cinsin iştirakı ilə yaradılmış düzünə və tərsinə 46 hibrid kombinasiyasından istifadə edilmişdir. İnkubasiyaya qoyulmuş qrenalardan çıxmış qurdların 3-cü yaşın birinci günü hər hibridin düzünə və tərsinə kombinasiyalarının hərəsindən 75 ədəd qurd götürülərək birləşdirilmiş və axıradək birlikdə yemləndirilmişdir. Beləliklə, 46 hibridin (düzünə və tərsinə) I-ci ilinin yemləndirilməsi aparılmışdır.

Hibridlərin eksperimental sınaq təcrübələri əsasında öyrənilmiş əsas bioloji göstəricilərinin nəticələri cədvəldə verilir.

Cədvəlin şərhinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, sınaqda olan hibridlərin qrenalarının dirilmə faizi əksər hibridlərdən xeyli aşağı olmuşdur.

Ən yüksək dirilmə faizi hesabat ilində AlmazxMayak-1, Mayak-3xAlmaz, Mayak-4xQoşqar, Mayak-6xMayak-3, Mayak-3xYaşar və Mayak-6xUkrayna-1 hibridlərində alınmış və bu göstərici həmin hibridlərdə 95,0-97,7% arasındatərəddüd etmişdir.

Sınaq olan digər hibridlərdə isə bu göstərici 73,3-94,3% arasında tərəddüd edir.

Hal-hazırda ipəkqurdu cinslərinə göstərilən ən vacib tələblərdən biri də onların yüksək yaşama qabiliyyətinə malik olmasıdır.

Öyrənilən bütün hibridlərin qurdlarının yaşama qabiliyyəti hesabat ilində aşağı olmuş, yəni 86,4-94,9% arasında tərəddüd etmişdir. Bu əsas göstəricinin hesabat ilində aşağı olmasının qurdun V yaş və barama sarıma dövründə havaların yağmurlu olması və rütubətin 80,0-81,0% qalxması ilə izah etmək olar.

Diri baramanın orta kütləsinə görə ən yüksək rəqəm Mayak-5x Yaşar (2,50 q), Mayak-3-Yaşar (2,49q), Mayak-3xÇinar (2,48 q) və Mayak-4xRəhimli-2 (2,48 q) hibridlərində alınmışdır. Digər hibridlərdə isə bu rəqəm 2,11-2,46 q-a bərabərdir.

Barama pərdəsinin orta kütləsinə görə isə ən yüksək rəqəm Mayak-3xYaşar (520mq), Xəzərx Mayak-2 (519 mq), AlmazxMayak-5 (519 mq), Rəhimli-2xYaşar (517 mq), Ukrayna-2xMayak-3

(515 mq) və YaşarxUkrayna-1 (513mq) hibridlərində olmuşdur. Sınaqda yoxlanılacaq digər hibridlərdə isə bu göstərici 430-510 mq arasında təbəddüd edir.

Yoxlanılan hibridlərin ən vacib göstəricilərindən biri də baramanın ipəkliliyidir.

Bu göstəriciyə görə ən yüksək rəqəm QələbəxNamazlı-1 (23,5%), XəzərxUkrayna-1 (22,9%) və Mayak-6xMayak-3 (22,6%) hibridlərində alınmışdır.

Öyrənilən digər hibridlərdə isə bu göstərici 19,4-22,5% arasında təbəddüd edir.

Sınaqdan keçirilmiş bütün hibridlər üzrə qrenanın bir qramda sayı, yemləmə müddəti, I qram qrenadan diri barama və ümumi ipək məhsulu da təyin olunmuşdur.

Hibridlərin ilkin qiymətləndirilməsi və seçilməsi üçün məhsuldarlığın əsas tərkib göstəricilərindən olan diri baramanın və barama pərdəsinin orta kütlələrindən istifadə olunmuşdur.

Hər iki göstəriciyə görə 46 hibrid (düzünə və tərsinə) arasında ən yüksək qiymətə malik olan 16 hibrid seçilərək sınağın növbəti mərhələsi üçün onların ayrılıqda düzünə və tərsinə kombinasiyalarının (QələbəxNamazlı-1, MayakxÇinar, Mayak-1xMayak-4, Mayak-1xYaşar, Mayak-3xYaşar, Mayak-3xYaşar, Mayak-3xAlmaz, Mayak-4xRəhimli-2, Mayak-5xYaşar, Mayak-5xÇinar, Rəhimli-2xYaşar, AlmazxMayak-5, Yaşar x Ukrayna və tərsinə) kifayət miqdarda qrenası hazırlanmışdır. Seçilmiş hibridlərin diri baramasının orta kütləsi 2,16-2,50q barama pərdəsinin orta kütləsi isə 500-532 mq arasındadır.

Sınaqdan keçirilən hibridlərin əsas bioloji göstəriciləri

S/№	Hibridlərin adı	Qrenanın dirilməsi, %	Qurdları n yaşama qabiliyyə ti, %	Diri baramanın orta kütləsi,%	Barama pərdəsinin orta kütləsi, mq	İpəklilik, %
1	QələbəxNamazlı	90,0	94,9	2,16	506	23,5
2	Mayak-1xÇinar	91,0	88,9	2,46	512	20,8
3	Mayak-1xMayak-4	88,7	86,4	2,45	513	20,9
4	Mayak-1xYaşar	89,7	89,5	2,41	507	21,0
5	Mayak-3xYaşar	94,7	89,6	2,49	520	20,9
6	Mayak-3xÇinar	92,0	88,9	2,48	510	20,6
7	Mayak-3xAlmaz	96,7	88,2	2,44	507	20,7
8	Mayak-4xRəhimli-2	90,3	89,3	2,48	503	20,3
9	Mayak-5xYaşar	92,7	87,8	2,50	500	20,0
10	Mayak-5xÇinar	93,3	90,0	2,46	507	20,6
11	Rəhimli-2xYaşar	87,7	92,7	2,43	517	21,3
12	AlmazxMayak-5	93,7	86,6	2,41	519	21,5
13	YaşarxUkrayna-1	93,0	87,8	2,40	513	21,4
14	Ukrayna-2xMayak-3	73,3	90,4	2,36	515	21,9
15	Ukrayna-2xAlmaz	81,0	91,8	2,16	468	21,7
16	YaşarxGülüstan-2	77,3	90,9	2,16	463	21,4
17	Namazlı-1xGəncə-7	91,0	92,0	2,26	505	22,3
18	Gəncə-8xŞəki-1	91,0	94,7	2,20	479	21,8
19	Gəncə-8xNamazlı-2	91,0	92,7	2,17	485	22,4
20	AlmazxŞəki-2	83,0	94,0	2,22	430	19,4
21	XəzərxUkrayna-1	88,0	93,3	2,11	483	22,9
22	QələbəxUkrayna-2	89,0	94,4	2,18	470	21,6
23	QələbəxŞəki-2	93,0	93,5	2,18	464	21,3
24	XəzərxMayak-2	86,3	92,9	2,31	519	22,5
25	Mayak-2xUkrayna-1	91,3	90,2	2,30	473	20,6
26	Mayak-2xMayak-5	92,7	87,8	2,31	487	21,0
27	YaşarxQoşqar	87,7	88,4	2,40	469	19,7

28	Mayak-2xRəhimli-2	88,0	87,6	2,29	477	20,8
29	Mayak-2xQoşqar	89,0	86,7	2,34	477	20,4
30	Rəhimli-2xÇinar	81,3	90,7	2,32	487	21,0
31	AlmazxUkrayna-1	94,3	91,3	2,29	451	19,7
32	Mayak-6xRəhimli-2	93,7	89,8	2,27	486	21,4
33	Mayak-6xMayak-5	86,3	86,9	2,28	490	21,5
34	Mayak-6xMayak-3	96,0	88,4	2,18	493	22,6
35	Mayak-6xUkrayna-1	94,7	91,3	2,34	477	20,3
36	Mayak-6xMayak-1	90,0	90,7	2,22	471	21,2
37	Mayak-6xQoşqar	94,3	93,3	2,36	487	20,6
38	AlmazxMayak-1	97,7	91,1	2,45	493	20,1
39	Mayak-4xQoşqar	96,0	92,2	2,43	483	19,9
40	Rəhimli-2xAlmaz	85,7	92,2	2,35	480	20,4
41	Mayak-4xMayak-5	89,7	89,5	2,42	495	20,4
42	Mayak-4xUkrayna-1	93,0	89,1	2,40	465	19,4
43	Mayak-1xMayak-2	83,7	86,9	2,25	481	21,4
44	Mayak-4xMayak-3	85,3	89,3	2,44	487	19,9
45	Ukrayna-1xÇinar	91,3	93,4	2,40	494	20,6
46	Şəki-2xAlmaz	93,0	93,3	2,18	465	20,3

Beləliklə, bir illik sınaq nəticəsində və ilkin qiymətləndirmə əsasında sınağın növbəti ilində ətraflı öyrənmək üçün daha perspektivli hesab olunmuş 32 hibrid kombinasiyası seçilmişdir.

Bunlardan əlavə hibridlərin valideyn cinsləri təmiz şəkildə saxlanılıb, onlardan gələn il üçün hibrid qrena hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Mammadov G.M, Hasanova E.M., Taghiyeva Sh.T. and etc. The effect of different temperatures and relative humidity on the biological and productivity of mulberry silkworm breeds and hybrids. // Az. Scientific Research Institute of Sericulture, Ganja, 2010, p. 55-65
2. Abbasov B.H. Complex assessment of biological, technological and productivity characteristics of mulberry silkworm hybrids on the basis of a single criterion. // Az. Scientific works of SRIS, 2004, XVI c., P.27-33
3. Abbasov B.H. Theoretical and practical bases of selection in silkworm breeding. Ganja: Ilkin LLC, 2009, p.277
4. Khalilov B.B, Gulubeyova A.C., Huseynova A.R. Biology of mulberry silkworm. Baku, 2012, p.120
5. Mammadov Q.M. Information book of sericulture farmer, Ganja-2019, p.201
6. Hüseynova R.R. and S.R.Musayeva. Rules for feeding mulberry silkworms. Recommendation. Goygol 2020
7. Shukurlu Y.H., Mammadov Q.M., Hacıyev M.H. METHODOICAL INSTRUCTIONS on growing seedlings, feeding mulberry silkworms and cocoon production. Ganja-2018, p. 44
8. Ahmedov N, Murodov S. Basics of silkworm breeding. Textbook. Tashkent-1998

Konul Shahbaz Jabbarova

SOCAR "Oil gas scientific research project" Institute
jabbarova.k@gmail.com

STUDY OF FULLERENE, GRAPHENE AND TAUNIT BASED NANOSTRUCTURAL INHIBITORS AGAINST SALT DEPOSITION PROCESS

Summary

The presented work is dedicated to the development and study of nanostructured inhibitors to prevent the problem of salt deposition in oil production processes. Thus, the protective effect of nanostructured inhibitors based on fullerene, graphene and taunit nanoparticles against salinity has been studied. Studies have shown that the protective effect against salt deposition of compounds based on graphene and taunit is approximately the same, while in general the protective effect against salt deposition of compounds based on fullerene is higher than that of others.

Numerous experiments were conducted to determine the optimal composition of nanostructured fullerene, graphene, and taunit based inhibitors. Thus, the optimal composition of the nanostructured inhibitor against salt deposition is 0.1% non-ionic surfactant, 0.3% ionic surfactant, 0.4-1.0% Na-CMS, 0.05-0.2% inhibited hydrochloric acid, 0.0005-0.001% fullerene or graphene or taunit, and the rest is water. Composition consists of Laprol 4202 or Alkan DE-202 B as non-ionic surfactant, Sulfanol as ionic surfactant. In summary, a nanostructured inhibitor with an optimal composition and a high protective effect against salt deposition in oil and gas production and transportation system was developed, and its high efficiency was confirmed by investigations.

Key words: *nanoparticle, fullerene, graphene, taunit, salt deposition*

Introduction

It is known that the salt deposition process is observed when the density of salts or ions forming deposits in produced waters exceeds the ion density limit corresponding to the equilibrium state. The formation of water-insoluble deposits occurs in consequence of mixing various types of produced water, evaporation of water, excessive saturation of water as a result of changes in thermobaric conditions in the well or deep well pump. This, in turn, leads to a reduction of time between overhauls, complication of the operation process, corrosion of equipment, and a decrease of oil production (1-4). These types of problems are more common during the operation of flooded wells that are in the closing phase of development. The fact that the vast majority of oil fields are in the closing phase of development highlights the urgency of the problem.

Various methods are used to prevent salt deposition in oil and gas production equipment and in the wellbore zone (5, 6). However, the methods used did not completely solve the problem in the oil industry, which necessitated the use of a new innovative method - nanotechnology.

A new nanostructured salt deposition inhibitor has been developed by adding nanoparticles to the compositions of non-ionic and ionic surfactants. As a non-ionic surfactant can be used linear Laprol 4202 polyester resin or demulsifier containing linear polyester resins obtained from the copolymerization of ethylene oxide and propylene oxide - Alkan DE-202 B. As an ionic surfactant was used Sulfanol reagent.

The ionic and non-ionic surfactants used in the treatment of the inhibitor prevent agglomeration by isolating the surface of formed salt crystals, and small salt crystals are removed from the system by fluid flow. The protective effect of ionic and non-ionic surfactants, observed in different proportions from salt deposition, is higher than the additive amount of indicators in this ratio, in other words, the combined use of these reagents provides a synergistic effect.

Fullerene, graphene and taunit were used as nanoparticles in the development of the nanostructured inhibitor. It is known that fullerene (C₆₀) consists of twelve right pentagons and twenty right hexagonal symmetrical parts and is a nanoparticle structurally close to spherical. The diameter of the fullerene is 0.71 nm. Thus, fullerene, which has unique properties, has a very high impact resistance and excessive conductivity. In addition, it should be noted that its thermal stability

is very high. Therefore, the fullerene sublimates without decomposition at a temperature of 700 K, remains stable in an inert atmosphere at a temperature of 1700 K, but oxidizes in an oxygen environment at a temperature of 700 K (7). Graphene is a monatomic carbon layer, and the σ -bond between the carbons that make up it is formed due to the overlap of the hybrid Sp^2 orbitals. According to theoretical calculations, its specific surface area is 2630 m²/g. The mass of 1 m² of graphene is 0.77 mg. Graphene is the strongest material ever discovered and has a strength of $130 \cdot 10^9$ Pa (8). Taunit is a carbon-based nanomaterial, mainly a homogeneous nanoscale threadlike derivative of polycrystalline graphite. The outer diameter of the taunit is 20-70 nm, the inner diameter is 5-10 nm, and the length is 2 microns. The saturation density of this carbon nanoparticle is 400-600 kg/m³, and the specific surface area is 120-130 m²/g (9).

Experimental section

The protective effect against salinity at 50 and 100 g/t was studied by gravimetric method with the addition of 0.001 % of fullerene, graphene and taunit nanoparticles separately to the composition of Sulfanol and Alkan DE-202 B reagents in a 3:1 mass ratio. Studies have shown that the protective effect of fullerene, graphene and taunit-based compounds against salt deposition is more than about 10% compared to non-nanoparticle formulations. An analysis of preliminary results shows that the protective effect against salt deposition of compounds based on graphene and taunit is approximately the same, while in general the protective effect against salt deposition of compounds based on fullerene is higher than that of others.

To ensure uniform distribution and stability of nanoparticles in working solutions, sodium carboxymethyl cellulose (Na-CMS) was added to the composition in an amount of 0.4-1.0%. The pH of the 2% water solution of the reagent is 6.5-11.0. The dynamic viscosity of a 2% reagent solution with a polymerization rate of 350 at a temperature of 25 °C is 40.0 MPa·s.

In addition, inhibited hydrochloric acid is added to the nanostructured inhibitor to prevent the sedimentation of carbonate and hydrocarbonate salts. Thus, 20-23% hydrochloric acid used contains 0.5% inhibitor.

Numerous experiments were conducted to determine the optimal composition of nanostructured fullerene, graphene, and taunit based inhibitors. Therefore, the protective effect of inhibitors against salt deposition at a rate of 100 g/t was studied in experiments.

Experiments have shown that Laprol 4202 and Alkan DE-202 B have almost the same efficiency. When the amount of Na-CMS exceeds the range of 0.4÷1.0%, it leads to excessive reagent consumption and high viscosity of the working solution. High efficiency is observed during the development of a new nanostructured inhibitor in the amount of 0.05-0.2% of inhibited hydrochloric acid.

The protective effect against salt deposition of fullerene, graphene and taunit nanoparticles at concentrations of 0.0005 and 0.001% is approximately the same, but at a concentration of 0.0005%, the protection effect gets a high price with a slight difference.

Thus, the optimal composition of the nanostructured inhibitor against salt deposition is 0.1% non-ionic surfactant, 0.3% ionic surfactant, 0.4-1.0% Na-CMS, 0.05-0.2% inhibited hydrochloric acid, 0.0005-0.001% fullerene or graphene or taunit, and the rest is water. Composition consists of Laprol 4202 or Alkan DE-202 B as non-ionic surfactant, Sulfanol as ionic surfactant.

An analysis of the results shows that the presence of nanoparticles in the reagent increases the activity of the system in all cases. Among these nanostructured inhibitors, the fullerene-containing inhibitor has a higher protective effect (91.6%) than others.

It should be noted that the use of nanoparticles in the composition increases the effect of the composition, as well as, has a synergistic effect with surfactants in preventing from salt deposition. It is known that most atoms in nanoparticles are located on the surface, and their number on the surface increases due to decrease in particle size. As a result, an increase in surface energy is observed. Accordingly, the role of surface atoms in the formation of the system energy increases.

This increases the activity of the nanoparticles and their ability to react, which, in turn, increases the effectiveness of the inhibitor against salt deposition.

Conclusion

The protective effect against salt deposition of compounds based on graphene and taunit is approximately the same, while in general the protective effect against salt deposition of compounds based on fullerene is higher than that of others.

The optimal composition of the nanostructured inhibitor against salt deposition is 0.1% non-ionic surfactant (Laprol 4202 or Alkan DE-202 B), 0.3% ionic surfactant (Sulfanol), 0.4-1.0% Na-CMS, 0.05-0.2% inhibited hydrochloric acid, 0.0005-0.001% fullerene or graphene or taunit, and the rest is water.

In summary, a nanostructured inhibitor with an optimal composition and a high protective effect against salt deposition in oil and gas production and transportation system was developed, and its high efficiency was confirmed by investigations.

References

1. Azeta G.A., Joel O.F., Kinigoma A.S. Identification of formation scale and modeling of treatment fluid // Research journal of engineering sciences, 2012, V. 1, No 3, p. 5-10.
2. Oddo J.E., Tomson M.B. Why scale forms in the oil field and methods to predict it // SPE Production and Facilities, 1984, V. 9, No 1, p.47-54.
3. Quddus A. Effect of hydrodynamics on the deposition of CaSO_4 scale on stainless steel // Desalination, 2002, V. 142, No 1, p. 57-63.
4. Quddus A., Al-Hadhrami L.M. Hydrodynamically deposited CaCO_3 and CaSO_4 scales // Desalination, 2009, V. 246, No 1-3, p. 526-533.
5. Jacob O.T., Sheldon P.V., Steven J.S. et al. Method for inhibiting calcium salt scale // United States Patent № US 7172677 B2 Appl. № 10/895589, Filed 21.07.2004.
6. Vazirian M.M., Charpentier T.VJ., Penna M.O. et al. Surface inorganic scale formation in oil and gas industry: As adhesion and deposition processes // Journal of petroleum science and engineering, 2016, V. 137, p. 22-32.
7. Nimibofa A., Ebelegi A., Abasi C., Donbebe W. Fullerenes: synthesis and applications // Journal of Materials Science Research; 2018, Vol. 7, No 3, p. 22-36.
8. Radadiya T.M. A properties of graphene // European Journal of Material Sciences, 2015, Vol. 2, No 1, p. 6-18.
9. Russian Specifications No. 2166-001-77074291-2012 of 01.09.01.2012 "Taunit-series" Carbon Nanostructured Materials".

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Xumar Şəmsi qızı Məmmədova	
Naxçıvan ədəbi mühiti və bədii tərcümə	5
Sevinc Usub qızı Hüseynova	
İnsan alveri ilə mübarizənin beynəlxalq hüquqi əsasları	10
Nasiba Ergasheva Sabirova	
Characteristics of khorezm folklore epics (bakhshi repertoire and performance skills)	17
Куляш Нурбергеновна Мамирова	
Математические методы в географии	21
Tamara Bidad qızı Məmmədova	
İbtidai siniflərdə məsələ həllində qraflar nəzəriyyəsiindən istifadə	25
Toğrul İman oğlu Cəfərli	
Heydər Əliyev dühası Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında	30
Samira Yusifali Veliyeva	
Culturological information of lexical terminological units	36
Mələhət Rəfail qızı Ağayeva	
Hüseyn Muxtarov dramaturgiyası Azərbaycan səhnəsində	41
Bəturə Tələt qızı Quliyeva	
İntensivlik əlamətinin ifadə vasitələri və onların üslubi rolu	45
İradə Əlibala qızı Yusifova	
M.Şoloxovun "Sakit Don" əsərinin tərcüməsində linqvopoetik xüsusiyyətlər və orijinala yaxınlıq problemi	51
Brilyant İman qızı Cəfərli	
Memarlıq abidələrinin dizaynında istifadə olunan bəzi həndəsi ornamentlərin simvolik mənaları	56
Sevinc Fəxrəddin qızı Hüseynova	
İdiomların məna qrupları	62
Aygül Mədət qızı Çobanova	
Zəlimxan Yaqubun poetik obrazlar sistemi	65
Elnarə Aydın qızı İsmayılova	
Derivasiya prosesində iki eynihüquqlu vahidin iştirakı	69
Севиндж Аслан гызы Мамедова	
Структура и семантика рекламных текстов	72
Vüsal İsfəndiyar oğlu Yüzbaşev	
Fars dilində mətn səviyyəsində məkan anlayışının ifadə vasitələri	77
Muxtar Tahir oğlu Nəbili	
Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mənzil probleminə yeri	82
Minayə Rəhman qızı Fərzəliyeva	
Laçın dünən və bu gün	86
Aytac Məsim qızı Muradlı	
Evtanaziya hüququnun leqallaşdırılmasına dair	88

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Elcin Nizami Huseyn

Application of the preparation melatonin in sleep disorders in patients
with parkinson's disease 93

Enzalə Sucaxan qızı Novruzova

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında *dianthus barbatus* l., *dianthus chinensis* l.,
dianthus aristatus boiss., *dianthus cretaceus* adams., *dianthus inamoenus* schischk.
növlərinin biomorfoloji xüsusiyyətləri və yayılma zonaları 98

Məryəm Rza qızı Musayeva, Rasimə Rasim qızı Hüseynova,

Səfa Rza qızı Musayeva

Müxtəlif agroekoloji şəraitində yüksək və sabit məhsuldarlığı təmin edən yeni
tut ipəkqurdu hibridlərinin yaradılması 102

Konul Shahbaz Jabbarova

Study of fullerene, graphene and taunit based nanostructural inhibitors against
salt deposition process 106

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 13,75
Sifariş: 424

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengzurda1868@mail.ru

